

Hacı Firudin Qurbansoy

Göylərin lacivərd ətəklərində

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

LUG
Q-89

252829

HACI FIRUDİN QURBANSOY

GÖYLƏRİN LACİVƏRD ƏTƏKLƏRİNDE

(sənədli povest-kollaj)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ - 2008

Redaktor: Vüqar Qaradağlı

Kompyuter tərtibatı: Aynurə Əliyeva

Kompyuterdə yiğan: Hökumə Ağayeva

Q-89. Hacı Firudin Qurbansoy. «Göylərin lacivərd ətəklərində». Bakı, «Qərənfil» MMC, 2008, 240 səh.

Annotations

Görkəmli Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin həyat və yaradıcılığının əsas mərhələlərini əhatə edən bu povest zəngin faktiki materialları əsasında qələmə alınmışdır. Adı yasaqlanmış repressiya qurbanları bərəat alandan sonra əsərləri xalq içerisinde ən geniş yayılan və ən çox sevilən Mikayıl Müşfiqin həyatı onlarla bədii əsərin mövzusu olmuş, yaradıcılığı tədqiqat əsərlərində incələnmişdir. «Göylərin lacivərd ətəklərində» adlı sənədlə povestdə şairin bədii obrazı və dövrü sənədlərin dili ilə daha qabarlıq şəkildə təqdim edilir.

ISBN 995221030-2

9 789952 210279

W.F. ALEXANDER LIBRARY
Azərbaycan Mədəniyyəti
Kütüphanesi

© Mədəniyyət və Turizm
Nazirliyi, 2008
© F. Qurbansoy, 2008

Göylərin lacivərd ətəklərində

Kitabın ərsəyə gəlməsində mənə öz dəyərli məsləhətləri və xatiratı ilə dayaq olmuş Mikayıl Müşfiqin yanın qohumları Səfər Səfərliyə, Əzizə xanım İsmayıllızadəyə, istintaq materialları ilə əyani tanış olmaq üçün şərait yaratmış Milli Təhlükəsizlik naziri general-leytenant cənab Eldar Mahmudov və nazirliyin əməkdaşı Xalid Bağırova, Mədəniyyət və Turizm Naziri cənab Əbülfəz Qarayevə, şair Vaqif Bəhmənliyə, Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsinin, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun və AMEA-nın əsaslı kitabxanasının bütün əməkdaşlarına qədirdənliqlə öz səmimi təşəkkürlərimi bildirirəm.

Müəllif

İnsanın ömrü bir çiçayın ömründən daha qıсадır. Çiçək solur və tökülsə, bu gün gülən, sevinən və sevdiyinin xəyalı ilə yaşayan bir insan da sabah bütün istək və arzularına əlvida edərək həmişəlik gözlərini yummaga məhkumdur. Kim bilir, bəlkə də qəbrinin üstündə yaşıł otaların belə göyərmək ehtimalı yox! Lakin bu heç də qorxulacaq şey deyildir.

Həyatda əbədi və daimi yaşamaq hər kəsin öz əlindədir. Cəmiyyət həyatı əbədi və ölməzdür. O, dalgalanan, daşan və inkişaf edən bir seldir ki, getdikcə yeni dalğalar əskilərini basaraq köpüklənir. Bu sel ölümüsüz və sonsuzdur. Bu selin ağışuna atılanlar və öz xüsusi həyatlarını cəmiyyət həyatına fəda edənlər üçün həyat əbədi və daimidir.

Müşfiq

27 yanvar 1931-ci il.

(tələbə yoldaşı Qəhrəman Süleymanzadə üçün buraxılış münasibətilə yazdığı xatirə-dən)¹

¹ Tünd şriftlərlə yigilmiş mətnlər sənədlərdir.

* * *

4 iyun 1937-ci il, cümə günü, gecə saat 3-də qapının zəngi çalındı.

- Gecənin bu gec vaxtı xeyirə gəlməzlər, - deyə Müşfiq yataqdan qalxb geyindi. Qapının ortasındakı gözlük dəliyindən baxdı. Tanımadığı adamlar arasında mənzil-istismar kontorunun sədrini görəndə yəqin etdi ki, vəssəlam, onun da növbəsi gəlib çatdı. Qayıdır Dilbəri yuxudan oyatdı:

- Dilbər, dur, qonaqlarımız var.

- Kimdi? - Dilbər sevincək səsləndi. - Gecə qatarı ilə gəliblər?

Evləri dəmiryolu vağzalına yaxın olduğu üçün Gəncədən tez-tez yaxın-uzaq qohumlar gəlirdi. Dilbər Müşfiqin kədərli olmasına görə tutuldı. Axı həmişə qonaq gələndə Müşfiq sevinir, deyirdi ki, şükrə Allaha, qonağın ruzisi özündən qabaq çatır. Təki evimiz qonaqlı-qaralı olsun.

Dilbər geyindi. Zəng bir daha çalındı, özü də aramsız.

Müşfiq qapını açdı. Dörd nəfər içəri daxil oldu. Onlardan biri Şevçenko idi, iki nəfər yekəpər rus, bir nəfər enlikürək azərbaycanlı. Gələn azərbaycanlı barmağını dodaqları üstünə qoyub gözü ilə işarə elədi ki, səsini çıxarma, məni tanımırsan. Ona ruslar Mustafayev deyirdi. Mustafayev Pedaqoji İnstytutda Müşfiqlə birgə oxumuşdu. Müşfiq onu görüb ürəkləndi.

Gələnlərin başçısı tünd qırmızı vəsiqəni Müşfiqə göstərdi:

- Гражданин Исмаилзаде Вы?

Mustafayev o dəqiqli tərcümə etdi:

- Vətəndaş İsmayılovda sizsiz?

- Bəli - deyə Müşfiq cavab verdi. Başa düşdü ki, keçmiş tələbə yoldaşı tərcümə bəhanəsilə onu təlimatlandırmağa fürsət axtarır.

- Пожалуйста, предъявите Ваш паспорт и военный билет!

- Zəhmət olmasa, pasport və hərbi biletinizi götərin.

Müşfiq qoz ağacından olan taxta dolabin qapısını açıb sənədləri götirdi.

- Кто Вы?

- Я же показал удостоверение. Я сотрудник управления Государственной Безопасности Халдабанов. А это ордер №508. В вашей квартире будет обыск и Вас арестуют.

Mustafayev belə tərcümə etdi: - Xaldabanovun sözlərini onsuz da başa düşdün, soyuqqanlı ol, bacımı da başa sal ki, ağlamasın, onsuz da səni tezliklə buraxacaqlar.

Müşfiq gülümsünüb dedi:

- Bəs mən elə bilirdim, ad günümü təbrik eləməyə qonaq gəlmisiniz? Deməli həbs...

- Что он говорит?

- Говорит что, добро пожаловали. У меня завтра день рождения....²

- Не, до завтра мы не можем подождать. Скажи спасибо

Cöylərin lacivərd ətəklərində
сибо за гостеприимство. Но увы...!¹

- Deyir ki, özünüzü itirməyin.

Həbs etməyə gələnlərin içində olan keçmiş tələbə yoldaşı rus çekistlərinin duyuq düşməməsi üçün dəftər-kitaba baxıb onları vərəqləyərkən Müşfiqlə yad əda ilə danışır, guya kitabların adını dəqiqləşdirirdi. Dilbər xanımı qorxutmamaqdan ötrü «tezliklə yoxlayıb buraxacaqlar» - dedisə də, əslində Müşfiq başa düşdü ki, Dilbər xanımın qorxulu yuxusu çin çıxdı.

- Sənin yoldaşlarından ifadə alıblar. Coxusunun işində sənin adın keçir - dedi. - Özünü itirmə, suallara ayıq başla cavab ver. Səndən kimi soruşalar, demə ki, tanımirsan, bil ki, artıq o, sənin haqqında məlumat verib. Açıq danış, aranızda nə olubsa, boynuna al, qoyma sənə əzab versinlər. Onsuz da səni müsavatçı olmadığı üçün gülлələməyəcəklər.

Müşfiq eşitdiklərini yadda saxlayır, təlimatlanır. Yaxşı ki, gələnlər Azərbaycan dilini bilmirdilər.

Xaldabanov serjanta tərəf dönbü süni, nümayişkarana nəzakətlə dedi:

- Товарищ Петрунин, пожалуйста пишите протокол обыска.

- Есть, товарищ Халдабанов!²

Serjant özlərilə gətirdikləri mürəkkəbi, qələmi çıxardı, kağıza yazdı:

¹ Yox, səhərə qədər gözləyə bilmərik. Qonaqpərvərliyə girə sağ ol de. Neyləməli...

² - Yoldaş Petrunin, axtarış protokolunu yazın, zəhmət olmasa.

- Baş üstə, yoldaş Xaldabanov.

1 - Siz kimsiz?

2 Nə deyir?

- Deyir ki, xoş gəlimsiniz. Səhər ad günündür.

«В обыске участвовали сотрудники управления Госбезопасности тов. М.Мустафаев, Н.Петрунин и председатель ЖЕКА Шевченко».¹

- Покажите документы, книги, записи.
- Китабları, sənədləri, yazıları göstərin.
- Buyurun, dolabdadır, uzaqda gizlətməmişik.
- Говорит, что, пожалуйста, вот в шкафе.
- Принесите фото карточки.
- Şəkilləri də gətirin!
- Petrunin!
- Я!
- Пишите, пожалуйста, список вещей.
- Есть!²

Petrunin müsadirə olunan əşyaları qeyd edərkən nədənsə, «ləğv edilmək üçün» ifadəsini önə keçirdi.

«Pasport, hərbi bilet.

Ləğv olunmaq üçün Türkiyə nəşri olan 14 kitab.

ləğv edilmək üçün başqa nəşrdən olan 15 kitab.

Ləğv olunmaq üçün türk dilində müxtəlif jurnallar - 4 ədəd.

ləğv olunmaq üçün İran nəşrləri - 6 ədəd.

Əlyazmalar (say göstərilmədi).

Foto şəkillər - 14 ədəd».

Kağızların içində beş qovluqda Mirzə Əbdülqədir Vi-

¹ Axtarışda Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin əməkdaşları yol. M.Mustafayev, N.Petrunin və MİK-nun sədri Şevçenko iştirak etdi.

² - Petrulin!

- Mən!

- Əşyaların siyahısını tut, zəhmət olmasa.

- Oldu!

Göylərin lacivərd ətəklərində saqinin də yazılıları vardı. Müşfiq onları göz-bəbəyi kimi qoruyurdı. Yaşıl qovluqların üstündə «Yusif və Züleyxa», «Seyfülmülk», «Şah İsmayıllı», «Əli xan» və «Əşər»¹ yazılmışdı. Qovluqları götürüb kətan torbaya qoymalar. Müşfiqin öz əlyazmalarını da bir-bir həmin torbaya doldurdular. Üstündə «Dilbərnamə» yazılmış dəftəri götürmək istəyəndə Müşfiq dedi:

- Не трогайте! Это не моя тетрадь. Она принадлежит Дильбер ханум. Рукописи моего отца тоже не мои. Вот берите, что у меня есть!

- Нам не надо указывать! Мы знаем что брат, а что нет.²

Əlyazmaların hamisini bir torbaya doldurdular. Kitabları və fotosunu ayrı torbaya yiğdilar. Kətan torbaların ağızını güclə bağladılar. Petrunin hər iki torbani ciyinlərinə götürüb bayırda onları gözləyən maşına tərəf getdi.

Evdən çıxmaq istəyəndə Dilbər irəli keçdi. Müşfiq özünü tox tutsa da, kövrəldiyi sezildirdi.

- Qismət olsa, bir də qayıdır gələrəm, darıxma, Dilbər.

Onları heç əməlli-başlı vidalaşmağa da qoymadılar.

Qapı örtülüb otaqda tək qalandı Dilbər başa düşdü ki, o nağıl dolu günlər artıq bitdi. Şirin yuxu qurtardı. Mikayıllı bir mələk kimi uçub galmışdı, indi onu qəfəsə salıb

¹ Əşər - şeirlər

² Əl vurməyin bu mənim dəftərim deyil. O, Dilbər xanımı məxsusdur. Atamın əlyazları da mənim deyil. Budur, mənimkiliyi götürün! – Bizi göstəriş lazım deyil! Özümüz bilirik nəyi götürək, nəyi yox.

apardılar. Pəncərəyə tərəf qəçdi ki, heç olmasza ayrılığın son anlarını gözlərinə köçürsün.

Qapını örtməmişdilər, pilləkədən endikcə addım səsləri daha az eşidilirdi.

Mənzil-istismar kontorunun sədri Şevçenko onları qara «Em-odin» markalı maşına qədər ötərdü, sonra dönüb itaətkar sevincilə evinə getdi.

Müşfiq ortada olmaqla üç nəfər arxa oturacaqdır, o biri isə maşının qabaq oturacağında, sürücünün yanında oturdu. Sağ biləyinə qandal vurdular. Qandalın o biri təyini sağ tərəfində oturan öz biləyinə bağladı.

Gecənin qaranlığını maşının işıqları aydınlatdı. İşıq zülmətin içi ilə gedirdi. Maşının keçib getdiyi hər tərəf zülmətdə batıb qaldı.

Heç kəsdən kömək görməyən Dilbər yerdə oturub hönkür-hönkür ağladı.

* * *

Maşın iri dəmir darvazalı qoşa qapının qarşısında, dayandı. Onu üçüncü mərtəbəyə, kameralaya gətirdilər. Təkədamlıq kamerası idi. Yorğan-döşəksiz, yerə bərkidilən dəmir çarpayının üstündə uzana bilmədi. Bədəni üzəndi.

Divara bərkidilmiş dəmir masa, yerə bərkidilmiş dəmir kətilin soyuqluğu onu üşüdü. Qızınmaq və fikirləşmək üçün kameralada gəzişməyə başladı.

Müşfiq kameralının soyuq əşyalarına toxunmadan varğal etdikcə fikirləşirdi. Bir neçə gün qabaq olan hadisələri xatırladı...

...Yuxuda dəhşətli səhnələr görən Dilbər səksənib oyandı. Müşfiq təzəcə yuxulamışdı. Masaüstü lampanı

Cöylərin lacivərd atəklərində yaxına gətirdi, işığı onun üstünə salmadan düyməsini burdu. Ağır daşdan hazırlanmış boz rəngli elektrik lampasını qucağında tutdu. Müşfiqin gur saçları, xətlər düşməyə başlamış geniş alnı işıqlandı. Dilbər göz yaşını saxlaya bilmədi. Hicqırıqlarını boğmağa çalışsa da, qəhər daha güclü çıxdı.

Müşfiq gözlərini açdı, təəccüb və narazılıqla onu yuxudan edən səsin haradan gəldiyini tapmaq üçün boylandı. Gördü ki, Dilbər yatağın içində oturub, qucağında da lampa.

- Ay qız, nə olub sənə? Niyə ağlayırsan?

- Müşfiq, pis yuxu gördüm. Gördüm ki, zorla bizi ayıırlar. Səni bir tərəfə, məni o biri tərəfə aparırlar. Qorxuram...

Müşfiq içərisindən keçən acı üzütməni gizlədi, gülümseməyə çalışdı:

- Yaxşı görək, yuxudu da, get suya danış, de ki, Yusif peyğəmbər xeyrə calasın. Bir də yuxu tərsə yozulur axı. Bizi ayırmayacaqlar. Qocalıb əldən düşənəcən. Lap bir-birimizdən bezənəcən bir yerdə olacaqıq. Mənim dəlim, dur get əl-üzünü yu, dur!.. Saat neçədir? Heç bir saat yuxulmadım, ay Dilbər, sənə nə deyim?! Qoy bir az yatum. Mənimlə işin olmasın.

Üzünü yana çevirdi. Dilbər stolüstü lampanı yerinə qoydu. Durub əl-üzünü yumağa getdi. Müşfiq son vaxtlar olanların heç birini evdə danışmamışdı...

Gecələr çox işlədiyi üçün Müşfiq yuxudan könülsüz dururdu. Adəti üzrə, onu Dilbər oyadırdı. Səhər yeməyini bir yerdə tələsik yeyib Dilbər tələbəsi olduğu Tibb

İnstitutuna, Müşfiq isə üzünü tərəş edib dərs dediyi 14 nömrəli məktəbə¹ yola düşdü. Azərnəşrə tərcüməçi keçəndən sonra işi çoxalmışdı...

Keçən ay Azərnəşrə gedəndə uzun ağ donlu iki rus qızı onun qarşısını kətti. Qızların ərkələ Müşfiqə yaxınlaşmaları, onunla mehriban danışmaları, bəzən arxasına düşüb iki-üç küçə getmələri adı haldı. Şair belə qızların xətri-nə dəyməz, avtoqraf yazıb verər, ya da cibindən konfet çıxarıb onlara təqdim etməklə canını qurtarardı. Rus qızlarının qətiyyətlə qarşısında durmasından bir şey anlamadı. O, bir qayda olaraq, azərbaycandilli auditoriyalarda çıxış edirdi. Qızların onu tanımı Müşfiqə inandırıcı görünmürdü.

- Gözəllər, nə milisioner kimi yolumu kəsmisiniz? - dedi.

Ağ corab, qırmızı səndəli geyən qamətli, tökmə bədənlili rus qızları bir-birindən gözəldi. Qızlardan biri ərkələ dedi:

- Biz yeni zamanın cavanlarıyız. Keçmişdə, burjuylar zamanı oğlanlar qızlara sataşırdı, indi biz kişilərin yolu-nu kəsirik.

Müşfiq gülümsədi. Durduqları yerlə üzbeüz şəhər mili-sinin atlı dəstəsi yerləşirdi. Elə bu məqamda ağ kepka, ağ parusin kitel geyən milis işçisi ağ atın üstündə onların yaxınlığından keçdi.

- Qızlar, bəs qorxmursuz ki, sizdən milisə şikayət edə-rəm?

- Ana uşağınə oxşamırsan, ona görə sənə yaxınlaşdıq.

¹ 14 Nö-li məktəb, indiki 132 sayılı orta məktəbdür.

- Yaxşı, mən sizin qulluğunuzda. Nə edim sizin üçün?
- Bizi qonaq elə.

- Nəyə sizi qonaq edim? Su içirsiz? Dondurma necə?
Bəlkə qovrulmuş şabalıd? Yox?! Yoxsa restorana getmək ürəyinizdən keçir?

- Yox! Bizi evinə apar.

- Evimə? Axı mən Azərnəşrə, işə gedirdim...

- Eh, ağciyərsənmiş... Olya, gəl gedək, bundan bir şey çıxmadı. Arvaddan qorxandı.

- Qızlar, mənim yoldaşım adamqorxudan deyil.

- Apar bizi evinə, özümüz baxaq.

- Axı indi o dərsdədir.

- Oturub gözləyərik.

- Gözləməyə mənim də vaxtim yoxdu, işə gecikirəm.
Gəlin, yolüstü restoranda oturarıq.

- Hə, Olya, bəlkə gedək?

- Yaxşı, ev olmasın, restoran olsun.

Müşfiq qızları restorana gətirdi. Ofisiant gəlib onlara yer göstərdi. Nə deyəcəklərini səbrlə gözlədi. Qızlar Şərq mətbəxini seçdilər. Yarpaq dolması sıfarişini verdilər.

Olya adlanan qız soruşdu:

- Arvadınız dərsdədirsin, uşağa kim baxır?

Müşfiq tutuldu.

- Bəs uşağınız yoxdu?

- Vardı. Oğlumuz. Çox çevik, canlı körpə idi. Anası onu çımdırındə sürüşüb əlindən çıxdı, daş döşəməyə düşdü... Tələf oldu.

- Oy, bağışlayan, siz Allah! Hələ cavansız, o qədər uşağınız olacaq ki.

- Türklərin uşağı çox olur. O bizik, ya bir, ya iki. Üç olanda çoxuşaqlı deyirik.

Hər üçü gülümsədi. Ofisiant gəldi, sinini masanın üstü-nə qoydu. Çörəyi, göyərtini, salatı səliqə ilə düzdü. Yarpaq dolması çəkdi, üstünə qatlı töküb «nushi-can» - dedi.

- Bəs içməyə nəyin var?

- İş başında içmək olmaz.

Səksəkəli baxışla ona baxıb ayağını basdı:

- Olya, çəşma, nə iş?

- Mən şairi deyirəm.

Qızların görünüşü onların yüngüləxlaqlı olmasından xəbər vermirdi. İdmançı görkəmləri, bahalı saat, üzük və sırgalarına diqqət ayıran Müşfiq onların məqsədini bilmək marağını göstərməməyə çalışdı.

Qızlar ləzzətlə yedi. Çay da içdilər. Müşfiq onlara Puşkin dən, «Qaraçular» poemasından, şairin vurulduğu Zemfira adlı qaraçı qızından elə şövqlə danışdı ki, qızlar şairin sehrinə uyub nə üçün gəldiklərini unutdular.

Müşfiqdən süfrənin haqqını artıqlaması ilə alan ofisiant məmənunuqla gülümsədi: «Tez-tez gəlin» - dedi.

Onlar restorandan çıxdı. Dar küçə ilə gedəndə Olya durdu. Planlarının pozulduğunu görüb ağ çantamı açdı. Oradan Volter tipli tapança çıxardı, Müşfiqə tuşladı. O biri qız ərkək tapançanı alıb ağ çantaya, yerinə qoydu.

- Ну Олья, хватит. Это наш человек. Не видишь, он как ангел. Как же мы можем его убить?¹

Adı Olya olan qız utandı. Hər ikisi Müşfiqə yanaşıb

¹ - Yaxşı, Olya, bəsdi. Bu öz adamımızdı. Görmürsən, məlek kimidir. Onu necə öldürə bilərik?

Göylərin lacivərd ətəklərində yarı piçiltili səslə, bir-birinin sözünü kəsə-kəsə dedilər:

- Bizi bura göndəmişdilər ki, səni biabırcasına tutdurraq, ya da öldürüb gedək.

- Guya bizim birimizi zorlamaq istəmisən, o birimiz də səni vurub.

- Arxaya baxma, uzaqda duran əməkdaşımızdır. O, milisla gəlib ölümünü aktlaşdırımalı idi. Müşfiq, sən yaxşı oglansan. Sənə qıymadıq. Bizə yəqin ki, töhmət verəcəklər, qoy olsun. Haqqında məlumat yiğirlər. Ehtiyatlı ol, yəqin ki, bu günlərdə səni tutacaqlar.

- Pis adamlara qoşulma.

Qızlar gedəndə hərəsi Müşfiqin bir yanağından öpdü. - Bizi ötürmə! Arxaya da dönüb baxma! - deyərək dönüb getdilər.

Müşfiq ayaq üstə donub qalmışdı. Bu nə işdi belə? Hər halda, vəziyyətin o qədər də pis qurtarmadığına görə Allaha şükür elədi...

Müşfiq bunları Dilbərə danışmamışdı. Bu gözəl xanımın həyecanlanmasını rəva görməmişdi.

* * *

Tanış kitabsatanla salamlaşış keçmək istəyəndə, o, Müşfiqi saxladı. Şüvəlanda bir nəfərin ərəb əlifbali kitabları dənə ilə yox, çəki ilə satdığını dedi. Müşfiqə eşitdirdi ki, orada nadir kitabları su qiymətinə almaq olar. Müşfiq tibbə aid kitab soraqladı.

Kitabsatan əlaltından Hippokratın rus dilində Dövlət nəşriyyatının Moskvada 1936-ci ildə «Biologiya - tibbi ədəbiyyat» seriyasından nəşr etdiyi kitabını çıxardı:

- Canımçün, buralarda tapılışı kitab deyil, özüm 13 manata almişam.

Müşfiq 15 manata kitabı aldı, Dilbəri sevingirmək istəyirdi.

Dilbər dərsdən gec gəldi, qanıqara idi. Müşfiq ona sez-dirmək istəməsə də, qısqanlıqla baxdı.

Dilbər birnəfəsə olanları danişmaq istədi:

- Müşfiq, bilirsən bizi niyə bu qədər çox saxladılar? Hamımızın mühazirə dəftərlərini yiğdilar, yoxladılar, sonra dedilər ki, azadsız.

- Ay qız, bir özünə gəl görək, nəfəsini dər, aramla danış.

- Müəllim bizə mühazirə yazdırılmışdı. Orada belə bir cümlə vardi: «Tibb elmində səhvlər labüddür».

Tənəffüsə çıxdıq, o biri qoşa saatda tanımadığımız mesin gödəkçə geymiş iki nəfər kişi dekanla birgə auditoriyaya girdi. Dərsi saxladılar. Hamımızın mühazirə dəftərlərini yiğdilar. Sən demə, tənəffüsə dekanakoklar qəçib lazımı yerə xəber veriblər ki, guya müəllim «Sovet tibb elmində səhvlər labüddür» - deyib. Dəftərimizi yoxlayıb «sovət» sözünü tapmadılar, özümüzə qaytardılar. Yaziq müəllimizi tutub aparmışdilar, pis günə salib buraxdılar.

- Dilbər, sən o sözü necə dedin, dekana... nə?

- Dekanakok.

- O nə olan şeydi? Dekan dekandı, bəs «kok» nədi?

- Bu sözü bizim institutda düzəldiblər, dekanın söz-gəzdirənlərinə deyirlər. «Kok» sözü «yumru» deməkdir. Mikroblastların adları bu sonluqla bitir. Məsələn, stafilokok, streptokok, diplokok, qonokok kimi.

- Yaxşı, sən Allah, mikrobları tökmə üstümə. Deyirsən ki, «kok» yumru deməkdir? Bu yumru, gombul sözünün sinonimi «kök» sözünə oxşamır ki?

Dilbər çəşdi:

- Bəlkə də - dedi.

Müşfiq öz-özünə piçildədi:

- Sözbəzdirən mikrobları mən həmişə yumru gördüm... Hə, deyirəm axı, Dilbər, səninçün Hippokratın kitabını almışam.

- Neçəyə almışan?

- Öz qiymətinə.

Dilbər kitabı alıb arxasına baxdı. Orada 10 rub. yazılımışdı. Kitabı vərəqlədi.

- Müşfiq, kitab tarixilik baxımından yaxşıdı, ancaq təbabət Hippokratın vaxtindəki kimi primitiv qalmayıb axı, indi çox inkişaf edib. On manat da on manatdı, onu evə xərcləyə bilərdik.

- Bu sözləri mənim kitablarımı alan kişilərə arvadları deyərsə, ürəyim partlar, bircə sətir də yaza bilmərəm.

- Qadınlar sənin kitablarının pis söz deməz. Onların səndən ötrü ürəkləri gedir...

Müşfiq gülümşədi. Tez də gülüşü keçib getdi. Kamerada var-gəl edərək öz-özünə Mövlanə Füzulinin beytini avazla oxudu:

Sevgilimdən, dustlər, dövran cüda istər məni,

Düşmənimdir, bilmirəm, mən netmişəm dövran ilə?

Deyəsən, böyük Füzuli də bu hissələri yaşayıb... - dedi.

***

Nə qədər vaxt keçdiyini bilmədi. İki qarış eni olan ağır dəmir qapı açıldı. Üç əsgər gəldi, biri içəri girdi, ikisi qapı ağızında durdu.

- Осужденный Исмаилов. Встаньте!¹

Müşfiq institutu bitirmə ərəfəsində hərbi toplantı təlimində olmuşdu. Hərbi qayda-qanuna burada bələd olmuşdu. Ona görə də, cəld çarpayıdan qalxıb ayaq üstə durdu.

- Шаг на лево, шаг направо расстрел на месте. Идем на допрос.²

Müşfiq əli tüsəngli iki əsgərin müşayiətilə dar dəhlizdən keçib irəlilədi. Əli tüsəngli əsgərlər bir qapının yanında durdular. Əsgər qapını açıb içəri keçdi. Onu dar istintaq otağına çağırıldı. Müşfiq otağa keçdi. Əsgər dedi: - «Допрос будет тут. Ждите следователя!»³

Müşfiq bir söz demədi. Əsgər otaqdan çıxdı. Otaqda bir masa, qarşı-qarşıya qoyulmuş iki kətil vardı. Masanın üstündə masüstü elektrik lampası və aşırıma təqvim vardı. Təqvimdə «5 iyun 1937-ci il, şənbə» sözlərini oxudu. Otağın küncündə də masa və bir kətil qoyulmuşdu. Divardan qara rəngli telefon və radionun səsucaldanı asılmışdı. Üstü ləkəlmış nazik, ensiz taxtalara yapışdırılmış bir plakatdan başqa otaqda heç nə yox idi. Plakatda iri, pəhləvan əli haça dilini ağızından çıxmış ilanın boğazından yapışaraq yuxarı qaldırmış şəkildə təsvir edilmişdi.

¹ Müttəhim İsmailov. Qalxin!

² Bir addım sağa, bir addım sola atsan, yerindəcə güllələnəcəksən. İstintaqa gedirik.

³ İstintaq burda olacaq. Müstəntiqi gözləyin.

ilan qıvrıllaraq əlin ətrafında dolanmışdı. Plakatın aşağısında bu sözləri oxumaq olardı: «Faşizmin Trotskist-Buxarınçı agentlərini, şpion və diversantları kökündən qoparaq!». Müşfiq plakata baxıb gülümsədi: - Bəlkə məni də bu düşmən axtarışında çəşib şpion və diversant hesab edirlər. Bu vaxt divardakı radionun səsucaldanı səsləndi:

- Danişır Bakı. Hörmətli dinləyicilər, son xəbərləri eşidirsiniz. «Bu gün, 4 iyun 1937-ci ildə Azərbaycan Kommunist bolşeviklər partiyasının On Üçüncü qurultayı öz işinə başlamışdır. Səhər iclasında Azərbaycan Communist bolşeviklər partiyası Mərkəzi Komitəsi bürosunun üzvü Cəlal Axundzadə Mərkəzi Komitəsinin hesabatı haqqında Azərbaycan dilində məruzə etmişdir...»

- Bəli, böyük qəhrəmanlıq edib Cəlal Axundzadə ki, öz doğma dilində danışib - deyə Müşfiq gülümsəməyə çalışdı.

Səhər iclasında Qaraçala pambıq sovxozlari qrupunun siyasi şöbəsinin naçalniki Akopyan çıxışında demişdi: Qaraçala sovxozlarda partiya işi yenicə genişlənməyə və bolşevik reislərinə düşməyə başlamışdır. Uzun zaman bu sovxozlarda müsavatçılar, trotskiçilər və başqa ikiüzlülər duraraq öz alçaq kontrrevolyusion işlərini görübər. Sovxozlardan qrupunun sabiq direktoru Əlibəyov bir qəddar müsavatçı kimi ifşa edilmiş, siyasi şöbənin sabiq naçalniki Melnikov düşmənin kontrrevolyusion hiylələrini müdafiə və yardım etmişdir...

- Erməni daşnakı gör necə işləyir. Arxalı köpək qurd basar. - deyə Müşfiq əsəbiliklə barmaqlarını şaqqlıdatdı.

İndi isə 5 iyun 1937-ci il tarixli «Pravda» qəzetinin baş məqaləsinin xülasəsini veririk. «Trotskist-sağ cəsusları

amansızcasına darmadağın etməli və kökünü kəsməli» adlı baş məqalədə deyilir:

Stalin yoldaş deyir: «Kapitalizm İhatəsi, boş söz deyil, çox real və xoşagolmaya bir haldır. İndi hətta korlar belə görə bilərlər ki, faşizmin agentləri və cəsusları bizi qarşı necə bir quduzluqla, necə bir qatı kinlə mübarizə edirlər. Gestapodan və xarici kəşfiyyatlardan olan cəsuslar, trotskist banditlər və kapitalizmin sağ bərpaçıları burjua millətçiləri və sağ-solcu blokdan olan «qoçaqlar» - bütün bu zirzibilər, bəşəriyyətin bütün bu tör-töküntüləri bir çirkli yumağa sarılmışlar. Düşmənlər sosializmə qarşı mübarizənin ən əclaf, ən çirkin vasitələrinə əl atırlar. Vətən xainlərinin bacarmadıqları bir murdarçılıq yoxdur. Qatarları insan tələfatı ilə qəzaya uğratmaq, işçiləri zəhərləmək, terror, müəssisələri işdən çıxarmaq, yanğınlar və diversiyalar - düşmənlər, alman və yunan xəfiyyə idarələri xeyrinə və onların tapşırığı ilə, işçilərin və kəndlilərin dünyada birinci sosialist devletinin qüdrətini sarsıtmağa cəhd edərək, bax, bu vasitələrə əl atırlar.

Hər bir kommunist, böyük Vətənimizin hər bir vətəndaşı anlamalı və bilməlidir ki, hazırkı «ziyançılar və diversantlar, istər trotskist, istərsə də buxarınçı olan hansı flaqla maskalanırlarsa maskalansınlar, artıq çoxdan bəri işçi hərəkatında siyasi cərəyan deyildirlər. Onlar prinsipsiz və ideyasız professional ziyançılar, diversanlar, cəsuslar və qatilər bandasına çevrilmişlər. Aydındır ki, cənabları işçi sınıfının düşmənləri kibi, Vətənimizin xainləri kibi amansızcasına darmadağın etmək və kökünü kəsmək lazımlıdır».

Müşfiq kətildə oturub radionu dinleyirdi. Məni bura

Göylərin lacivərd ətəklərində niyə gətiriblər? - deyə düşünürdü. Radiodan diktörun rəsmi səsi gəlirdi:

«İndi isə O nöqtə, Y nöqtə Şmidtin radioqramının mətnini veririk:

«Şimal dəniz yolu baş idarəsinə, TASS-a, «Pravda» və «İzvestiya» redaksiyalarına. Şimal qütbü, 4 iyun, saat 20-30 dəqiqə (Radio ilə). Üzərində olduğumuz buzların ətrafında bir qədər ensiz yarıq əmələ gəlmışdır. Üzərində olduğumuz buzun diametri iki kilometrodur. Onun üzərində uzunu min və eni dörd yüz metroluq aerodorum vardır. Buzlar hələlik təhlükə qarşısında deyildir, xüsusilə ona görə ki, buzların hərəkəti, görünür, zəifləmişdir. Bir də, günəş buludlarının arxasında olduğuna görə öz yerimizi çoxdan bəri müəyyən edə bilməmişik.

Qişlayıcılar əmələ gəlmış yarıqdan dərhal istifadə edərək, hidroloji işlər görməyə başlamışlar. Bu işlər hələlik min metroya qədər dərinlikdə görülür, çünki beş min metro üçün olan lebyotqa hələ Mazurunun aeroplanındadır. Üç yüz metroya qədər dərinlikdə nisbətən isti su təbəqəsi vardır.

Baydarları və pələləri suda sınamağa hazırlaşırıq...»

Radio susdu. Qapı açıldı. Onu bura gətirən əsgərlə birgə meşin gödəkcə geymiş, gözü göy, saçları sarı bir nəfər də içəri daxil oldu. Müşfiq ayağa durdu. Əsgər keçib kündəki masanın arxasında oturdu. Yesiyi açarla açdı, qələm-kağız götürdü. Siyirməni yerinə itəliyib yesiyi bağladı.

Müşfiqi üzütmə tutdu. Yay olmasına baxmayaraq, pəncərəsiz otaqda onu üzütmə tutdu. Bəlkə də kamerada-

Hacı Firudin Qurbansoy

ki dəmər çarpayı onun enerjisini sovurub apardığından, ya da eşitdiyi soyuqluq gətirən cümlələrdən üzüyürdü.

Müstəniq üzücü baxışlayırla onu başdan-ayağa süzdü. Əli ilə işaret etdi ki, otursun.

- Niyə titrəyirsiz? Qorxmayın, burada adamyeyən yoxdur.

- Qorxmuram, ancaq... deyəsən, soyuqlamışam.

- Bura düşənlər hamısı titrəyir.

- Biz ancaq qızdırmadan titrəyirik.

Müstəntiq cavab üçün söz tapmadı, qara ebonit gövdəli stolüstü lampanı yandırdı. İşıq Müşfiqin gözlərini qamaşdırıldı, gözlərini qiydı.

Müşfiq bütün bu həbsolunmanı, sorğu-sualları ciddi iş saymır, inanırdı ki, bu acı zarafatıyan oyun tezliklə başa çatacaq. Ona görə də, yorğunluq və əzab görünən üzün təbəssümü azalmırı. Müşfiq ancaq rəhmətə getmiş adamların adını çəkir, onların günahkar olduqlarını deyirdi. İndi tutulub onun adını dilinə gətirənlərin də doğru dediyini təsdiqləyirdi. Serjant vərəqləri yazıb doldurur, hər dənbir ağılsız suallar verirdi. Tezliklə vərəqlər tamam doldu. Müşfiq gözəcək baxır, katibin nə yazdığını oxuyur, elə soruşulanların qeyd olunduğunu görüb, aramla cavab verirdi. Sənəddə yazılırdı:

«Азербайджанское Управление НКВД ЗСФСР

Правление государственное безопасности

Протокол допроса

1937 г. июня мес. 5 дня я опер. Упол. 4 отд. 4 отдела сержант Г.Б.Платонов допросил в качестве обвиняемого Исмаилзаде Микаил Мушфиг Гадир оглы.

Göylərin lacivərd ətəklərində

Дата рождения 1908 г., место жительство ул. Нижне-Приютская 108.

Национальность азербайджанец.

Паспорт 5 годичный ЖАА №543214.

Род занятий редактор и переводчик Азерб. Государств. Издательства, член Союза Советских Писателей Азербайджана.

Отец – учитель, умер 1914.¹

До революции учащийся - после революции учащийся, с 1927 г. служащий.

Состав семьи: жена Дильбар Ахундзаде 1923 года, студентка Аз.мед Института, брат Мирза 32 лет, счет работник.

Образование высшее беспартийный.

Каким репрессиям подвергался: судимость: арест и др.: (когда каким органам и за что) до революции: нет, после революции нет.

Какие имеет награды: 2 премии на республиканском литературном конкурсе. 1929 г. студенческий сбор – красноармейцам.

Вопрос: Следствием установлено, что Вы явля-

¹ «Zaqafqaziya Soviet Federativ Sosialist Respublikası, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Azərbaycan İdarəsi. Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsi. İstintaqın protokolu. 1937-ci il iyun ayının beşində, mən dördüncü şöbənin IV bölməsinin əməliyyat müvəkkili serjant Q.B.Platonov mütəslim İsmayılovzadə Mikail Müşfiq Qadir oğlunu istintaq etdim. Doğum ili 1908-ci il, ünvanı Nijno Priyutskaya küçəsi 108, milliyəti azərbaycanlı, pasport bezillikdir, JAA N. 543214, məşguliyyəti Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında redaktor və tərcüməçi, Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının üzvüdür. Atası müəllimdi, 1914-cü ildə ölüb. İnqilabdan əvvəl və sonra təhsil alıb qulluqçudur - 1927-ci ildən.

лись участником контр-революционный, националистической организации. Признаете ли Вы это?

Ответ: Я участником к-р-националистической организации не был. Но отмечаю, что в 1930 г. меня пытались вовлечь в контрнационалистическую организацию. Дело это обстояло следующим образом: у меня был товарищ по союзу писателей Насир Кули-заде. Однажды в марте 1930 г. Насир Кули-заде зашел ко мне и пригласил идти к нему.¹

Придя к нему, я там увидел Салмана (о котором мне говорили, что он впоследствии был арестован и расстрелян), Курбана, студента Рахима или Рахман (фамилию не знаю) с кривыми глазами и еще несколько человек когда я пришел туда, Салман задал мне вопрос. «считаю ли я что Нариманов был националистом и вел борьбу против Советской власти?» Я ответил что, Нариманов, хотя и имел некоторые ошибки, но мне он известен, как человек, которого боролся за Советскую власть. Затем выступил Рахман или Рахим и произнес контр национальную речь. Он заявил, что Азербайджан колония, что нефть

¹ Aılənin fəaliyyətdə olan üzvləri: arvadı Dilbər Axundzadə iyirmi üç yaşında, Azərbaycan Tibb İstututunun tələbosudur. Qardaşı Mirzə 32 yaşındadır. hesabdardır. Ali təhsilli dir, bitərəfdir. İnqilabdan qabaq və sonra heç bir istintaqa və ittihama cəlb olunmuyub. 1929-cu il respublikə ədəbiyyat müsabiqəsində 2 mükafat alıb. Qızıl Ordunun tələbə toplantısında olub. **Sorğu:** Təhqiqatla müəyyənləşib ki, siz əksinqilabçı millətçi təşkilatın üzvü. Boynunuza alırsınız? **Cavab:** Mən əksinqilabçı millətçi təşkilatın üzvü olmamışam. Ancaq qeyd edim ki, 1930-cu ildə məni əksinqilabçı təşkilata cəlb etmək istəmişlər. Bu iş belə olub: Yazuçular İttifaqında yoldaşım vərdi - Nəsir Quluzadə. 1930-cu ilin martında, bir dəfə o, yanına gəldi, evinə dəvət etdi.

Азербайджана выкачивается Россией, что русские угнетают Азербайджан. Он там сказал, что положение Азербайджана хуже, чем положение Индии, находящихся под владычеством Англии. Затем сказал, что происходившие в то время контрреволюционные восстания в Курдистане не имел бы места, если бы Советская власть не эксплуатировала бы азербайджанский народ.¹

Я возражал сравнивать положение Азербайджана с положением Индии, что эксплуатации Азербайджана и его народа нет. После этого я ушел. Через несколько дней Салмана, Насира Кулизаде и остальных лиц бывших у Насира арестовали. Я считаю, что Насир Кулизаде хотел привлечь меня в их контргруппу и с этой целью пригласил меня к себе.

Об этом факте я рассказывал бывшему члену союза писателей Али Назиму и еще другим писателям, но кому именно, не помню.

¹ Onlara gedəndə orada Salmani gördüm. Onun haqqında sonradan eşitdim ki, tutulub və güllələnib. Qurban, tələbə, Rahim yaxud Rəhman, familyasını bilmirəm, çəpgözdü, bir neçə başqa adam da vardi. Ora gələndə Salman məndən soruşdu: «Sənəcə, Nərimanov millətçi idi, sovet hökumətinə qarşı mübarizə aparırdı?». Cavab verdim ki, düzdür, bəzi sohvləri var, ancaq bildiyimə görə, Nərimanov sovet hakimiyyəti uğrunda vuruşub. Sonra Rəhman yaxud Rahim əksinqilabi millətçi çıxış etdi. O, dedi Azərbaycan kaloniyadır. Azərbaycan neftini Rusiya çıxarıır, ruslar Azərbaycanı əsarətdə saxlayır. Dedi ki, Azərbaycanın vəziyyəti İngiltərə ağalığı altında olan Hindistandan da pisdir. Sonra dedi, əgər sovet hökuməti Azərbaycan xalqını istismar etməsəydi, Kürdüstənə əksinqilabi hərəkat qalxmazdı.

Вопрос: Следствию известно, что Вы до момента ареста стоял на контр националистических позициях. Признаете ли это?

Ответ: Это отрицаю.

Вопрос: Кто Вам известен из мусаватистов и контр националистов?

Ответ: Мне известны как мусаватисты Юсуф Везир, Сейид Гусейн. Они прежде состояли в партии «Мусават и это известно всем. Являются ли они в настоящее время мусаватистами, мне неизвестно. Также мне известен и Ахмед Джавад. Из контр националистов мне никто неизвестен.¹

Вопрос: Вы говорите неправду. Гусейн Джавид Вам известен?

Ответ: Да, известен.

Вопрос: Какие Вы с ним имели к-р националистические, пантюркистские беседы?

Ответ: Никаких.

Показание мое записано верно, мною лично прочитано, в чем и подтверждаю.

¹ Mən etiraz edib dedim ki, Azərbaycanın vəziyyətini Hindistanla müqayisə etmək olmaz, Azərbaycanın və xalqın istismarı yoxdur. Bundan sonra çıxıb getdim. Bir neçə gündən sonra Salman, Nəsir Quluzadə məni əksinqilabi qrupa colb etmək istəyirdi, ona görə də evinə çağırmışdı. Bu fakt barəsində Yaziçilar İttifaqının keçmiş üzvü Əli Nəzmiyə və unutduğum başqa yazıçılara da danışmışam. **Sorğu:** İstintaqa məlumat ki, siz tutulana qədər əksinqilabi millətçi mövqedə dayanmışınız. Etiraf edirsizmi? **Cavab:** Bunu rədd edirəm. **Sorğu:** Sizə musavatçı və əksinqilabçı millətçilərdən kim tanışdır? **Cavab:** Müsavatçı kimi Yusif Vəzir, Seyid Hüseyin mənə məlumdur. Əvvəllər onlar «Musavat» partiyasının üzvləri olublar. Bunu həmi bilir ki... Onlarındı də partiyada qalıb-qalmadıqlarından xəbərim yoxdur.

Допросил оперупол. 4 отдел и 4 отделения сержант Г.Б.¹

Müşfiqi istintaq edən üzündən kütlük tökülen, iri, kobud, qırmızısifət, sarısaç bir serjantdı. Onun ədəbli danışmaq istəyi də gülüş doğurdu. Müşfiq ona ürəyində güldürdü. Suallarına cavab verərkən adını çəkdiyi adamların istintaq vaxtı nə dediyindən xəbərdardı və onları sadəcə təkrarlayırdı. Bir də «Musavat»la bağlı bir sırr qalmamamışdı. Yusif Vəzir «Bakrabəçi»də etiraflarını yazmışdı. Seyid Hüseyin də artıq sovet mövzularını qələmə alırdı. Əhməd Cavad sovet xalqları ədəbiyyatından tərcümələr edirdi. Bu məşhur adamlar onsuz da həbs olunublar. «Müşfiq» adını istintaqda onlar dilə gətiriblər. Qoy əsas günahı öz üzərimə götürüm» - deyə düşünürdü sadəlöh Müşfiq.

5 iyun 1937-ci ildə, ad günündə Müşfiqin üzütkülü şəklini çəkəndə - Ay zalımlar, heç olmasa izn verəyiniz üzümü təraş edəydim - dedi.

İstintaq bitən kimi əsgərlər Müşfiqi dəhlizə çıxardılar. Burada o istintaqa gətirilən, eyni gündə, eyni saatda həbs olunan Hüseyin Cavidlə rastlaştı. Təzim etmək istədi, əsgərlər izn vermədi. Cavid məmənunluq dolu razılıqla onu süzbəsəssiz piçıldadı: «Sağ ol, oğlum». Cavidlə görüşü beləcə bitdi.

Birinci istintaqdan sonra istədikləri etirafi ala bilmədikləri üçün o xüsusi kamerada saxlandı.

¹ Əhməd Cavadı da tənirəm. Əksinqilabçı millətçilərdənə heç kəsi tanımırıram. **Sorğu:** Siz düz demirsiz. Hüseyin Cavid tənirəsiz?

Cavab: Bəli, tənirəm. **Sorğu:** Onunla hansı əksinqilabçı millətçi pantürkist səhbətlər etməsiz?

Cavab: heç bir...

İfadələrim düz yazılıb, oxudum, təsdiq edirəm. İmza M. Müşfiq

İstintaq etdi: IV şöbənin 4-cü bölməsinin əməliyyat müvəkkili serjant Q.B.»

Kameraya dörd əsgərin müşayiətilə aq xalatlı zabit həkim gəldi. Kapitan rütbəli həkim çantani aça-aça dedi:

- Дорогой поэт, я тоже человек, и притом у меня гуманская профессия, как и у Вас! Не хочу Вас испытывать. Будьте добры, сами признайтесь во всем.

- Мне нечего сказать. Я все высказал.

- Так и быть! ¹

Həkim çantadan aq nikelli kəlbətini, pinseti, lanseti, spirti, bir qədər də pambıq və bint çıxardı. Aq rezin əlcəklərini tələsmədən geydi. Əsgərlərə əmr etdi ki, Müşfiqin əl-qolunu möhkəm tutsunlar. Həkim ayağı tutan əsgərə tapşırdı ki, onun sağ ayağından corabı çıxarsın. Kəlbətini baş barmağın dirnağına saldı, asta-asta dirnağı çəkməyə başladı. Müşfiqin az qaldı ağrından üräyi dayansın, gözlərini yumdu. Dişlərini bir-birinə sıxıdı. Səsini çıxarmadı. Əməliyyat üç dəqiqəyə qədər çəkdi. Bu üç dəqiqə ərzində ona elə gəldi ki, sağ ayağı sola nisbətən böyüdü. Gözünün qabağında qırmızı qiqlıcmılar saymışdı. Üzünün rəngi qaçıdı, dodaqları göyərdi. Dirnaq çıxan kimi ağrı azaldı, göynərti çoxaldı. Həkim pambığı spirtdə isladıb baş barmağın üstünə qoyan kimi yenidən ağrı şiddetləndi. Müşfiq cəmi bir dəfə ufuldadı.

Həkim kəlbətinin ucundakı qanlı dirnağı ona göstərib dedi:

- Ну герой, смотри, это ты так хотел²

¹ Əziz şair, mən də adamam, üstəgəl, humanist peşəm var, sizin kimi. Sizə əzab vermək istəməzdim. Zəhmət olmasa, özünüz hər şeyi etiraf edin.

- Deməyə başqa sözüm yoxdur, hər şeyi söyləmişəm.

- Qoy belə olsun!

² Qəhrəman, bax, sən bunu istəmişdin.

Müşfiq gözünü açdı:

- Я не герой, я поэт.

- Ну молодец. Я не терпел бы.

- Я же Вам сказал, мне нечего сказать.

- Больно было? Больно! Не говори что, нет. И так двадцать раз будет. Не, девятнадцать раз, один уже был.

- Вы изверг?

- Нет, я врач!

- Вы же врач...

- Ну? Я для врагов тоже враг.

- Кто враг?

- Вы. Если даже не признаетесь, все таки против Советской власти дело имели, что «друг»ом Вас называть?

- Я не враг. Против нашей Страны ничего не делал.

- А? Зачем Вы тогда здесь?

- Ошиблись.

- Мы никогда не ошибаемся. Ну что? Будем говорить, или...

- Или! ¹

Həkim növbə ilə sağ ayaqdakı bütün dirnaqları çıxardı. Əlindeki kəlbətini ona göstərib yenidən danışmağa çadıralı.

¹ Mən qəhrəman deyiləm, şairəm. - Afərin, mən dözməzdim. - Sizə dedim axı, mənim sözüm yoxdu. - Ağrıldı? Ağrıldı. Dəma ki, yox. Beləliklə iyirmi dəfə olacaq. Yox, on doqquz kərə, artıq biri oldu. - Siz əzazilsiz? - Yox, mən həkiməm. - Axı siz həkiməsiz. - Nə olsun? Düşmənlər üçün düşmənəm. - Kimdi düşmən? - Siz. Hətta boyunuzu almasanız da. Sovet hakimiyyəti əleyhinə iş aparmısınız. Nədi, sizə «dost» deyək? - Mən düşmən deyiləm. Ölkəmiz əleyhinə də heç nə etməmişəm. - Hə? Bəs onda niyə buradasız? - Səhv ediblər. - Biz heç vaxt səhv etmirik. Nədi, danışacağıq, yoxsa? - Yoxsa!...

ğırırdı. Müşfiq bütün gücünü yiğib dözürdü. Əsgərlər onun ağrı zamanı çırpinmadığını, çiğirmadığını, söyüş söymədiyini görüb təəcübləndilər.

Həkim sağ ayaqdakı qanlı barmaqları spirtli pambıqla bürüyb bintlə sarıldı. Təzədən corabı geydirdi. Alnındaki puçurlanmış təri qolu ilə sildi. Kətilə çökdü:

- Ну, что, поэт, говорить будем? Или начнем с левого?

- ...

- Уже слов не находишь? Ребята, он сам просит, держите его...¹

Əsgər onun sol ayağından corabı çıxardı. Həkim kəlbətini yaxınlaşdırıb dirnağı tutdu. Kəlbətinin soyuq dişləri kipləndi, dirnaq əzab verə-verə çıxdı. Müşfiq gözlərini yumub ürəyində dua edirdi:

- Ya Allah, sən məni nakəslərin yanında xarü-zəlil eləmə. Ya Allah, Səni and verirəm qüdrətü cəlaluvə.

Bu duanı nənəsi Qızxanım namazdan sonra tez-tez deyərdi. Duanın sözləri Müşfiqin yadına haradan düşdü, heç özü də bilmədi. Gör üstündən nə qədər vaxt ötüb, nə-nənin duasını unutmamışdı. İndi onları deyə-deyə toxraqlıq tapırdı. Həkim ayaqlardakı dirnaqları tamam çıxaran-dan sonra barmaqları spirtli pambıqla örtüb bintlə sarıldı. Corabı geydirdi. Əsgərlərə tapşırıdı ki, şairi dikəltsinlər. Kətilə oturub onun gözlərinin içini baxdı. Bu gözlərdə qətiyyət gördü. Müşfiq zalimindan rəhm diləmirdi. Həkim dəhşətə gəldi.

¹ - Nədi, şair, danışacaqı? Yoxsa soldan başlayaq? - ... - Artıq söz tapmışsan? - ... Uşaqlar, özü xahiş edir, onu saxlayın.

- Ты кто? Человек или дух?

- Я человек с большим духом.

- Если я смог бы, сейчас же отпустил бы тебя домой.

- Не волнуйся, брат мой, вот мои руки, начинай с левого.

- Почему с левого?

- Ближе к сердцу.¹

Həkimin gözləri doluxsundu. Bir an duruxub sonra ciddiyatlı dedi:

- Да, Вы шпионы и диверсанты, хорошо изучали человеческую душу. Нет, Вам нет пощады.²

Müşfiq gülümşədi.

- Ay yaziq! Bilmək olmur sən nə vaxt adam olursan, nə vaxt cəllad.

- Че те говоришь?

- Да, не поймешь.³

Həkim Müşfiqin əl dirnaqlarını da tam çıxardı, çanta-nı yığışdırdı. Əsgərlərlə birgə kameranı qanıqara tərk etdi. Müşfiq bint saraklı əllərini yuxarı qaldırıb dua etdi:

- Ya Allah, şükür sənin qüdrətinə, məni zalimlərin yanında məzəlum eləmədin.

Müşfiq möhkəm başağrısından başqa heç nə hiss etmirdi. Ayağa durub dabanları üstə kameranı gəzişməyə

¹ - Sən kimson? İnsansan yoxsa ruhsan? - Mən böyük ruhlu insanam.

- Əgər bacarsaydım, sən indi evinə buraxardım. - Narahat olma, qardaşım, budur əllərim. Sol əldən başla. - Niyə soldan? - Ürəyə yaxındır.

² - Hə, siz cəsus və diversantlar insan ruhuna təsir etməyi öyrənmisiz. Yox, sizə aman yoxdu.

³ Sən nə deyirsən? - Sən başa düşməzsən.

başladı. Başağrısı yavaş-yavaş keçdi. Özündə bir yüngülük tapdı.

Onların qətiyyətlə istədiyi ifadələri yenə də vermedi. Cəlladlar bu dözümə öz aralarında heyrətlərini gizləmədilər.

Müşfiqin dözümü, ağrlara təhəmməl etməsi barədə söz-söhbət həbsxananın divarlarını aşib bütün şəhərə yıldı. Adamlar him-cimlə, yad qulaqların eşitməməsi üçün qısa cümlələrlə danışındı.

Həkim həftə ərzində hər gün gəlib yeni sarğı qoyurdu. Bir həftədən sonra sarğını tamam açdı. Yenə ondan doğru söz deməsini tələb etdilər. Müşfiq isə susurdu.

Quyusu olan xüsusi kamerada onu iki gün qurşağa qədər suyun içində saxladılar. Sıçovullar o yandan bu yana tullanır, suyun içi ilə üzürdü. Əgər bir an mürgüləsən, üstünə çıxıb burnunu, qulağını dişləyə bilərdilər. İki gecə yatmayandan sonra təkədamlıq kamerada yerə şüşə qırıntıları töküb onu ayaqyalın gəzməyə məcbur etdilər. Bu da bir fayda vermedi.

EşitmİŞdi ki, Moskvadan xalq düşmənlərini güllələ-məkdən ötrü məxsusi plan gəlib, burada həmin plandan artıq adam həbs ediblər. Hansı prinsiplə tuturlar, məlum deyil. Ölkə başçısı Bağırov da bu işə qarşı bilmirdi. Əslinə qalanda kəskin danışlığı üçün Bağırovun Müşfiqə elə də böyük rəğbəti yoxdu. Səbəb Müşfiqin lazım gəldiyi yerdə susmağı bacarmaması olmuşdu. Müşfiqi tələbə yoldaşlarıyla birgə 1930-cu ilin sentyabrında Mil düzünə, avrala, pambıq yığımına aparırlar.

Peyədən heyvanları çıxarıb, ora saman döşəyərək yararlı hala salırlar. Gecələmək üçün tələbələri bu

Cöylərin lacivərd ələklərində «mehmənxanaya» dəvət edirlər. Şəhərə öyrəşən tələbələr orada gecələməli olurlar. Necə olursa, səhərisi gün Mircəfər Bağırov həmin kolxoza gəlir. Tələbələrlə görüşür. Bütün rəhbərlərə xas əda ilə sorğusuna tərifli cavab gözləyir:

- Hə, balalarım, necə dolanırsız? Yeriniz necədir?

Tələbələrdən səs çıxmadığını görən Müşfiq kəskin əda ilə deyir:

- Neçə olacaq, gəlib bir gecə bu tövlədə özünüz qalın, görün necədir!

Bağırov pərtləşsə də, özünü o yerə qoymur, rayon rəhbərliyinə tapşırır ki, tələbələri evlərə bölgündürsünlər...

Müşfiq Mircəfərin xırda hissələrə yaşamadığını bilirdi. Bir də gör bu haçan olmuşdu... Onun azad olunması isə uzanır, uzanırıdı...

Hiss edirdi ki, onun həbsi xalqına düşmən olan adamların əməlləridir. Tutulan ziyahıların heç birinin ciddi günahı yoxdu. Biri bir az kəskin danışib, biri ehtiyatsız nəsə yazıb, vəssəlam. «Humanist sosializm» onları əvf edə bilərdi. Bir də sözgəzdirənlərin at oynatdığı cəmiyyət humanist ola bilərdimi?

**Qardaşım, bunu da yaz dəftərinə,
Get, mənim dilimdən çatdır yerinə...**

Müşfiq öz həbsindən və onun bu qədər uzanmasından dəhşətə gəlmidi. Dər qəfəsdə çırpınan göyərçin kimi azadlıq gününü gözləyirdi. Addımlarıyla kameranın döşəməsini aramsız ölçürdü; iki addım eni, altı addım uzunluğu vardı. Yuxusu ərşə çəkilmişdi. Nəfəsərimi vaxtlarda xoşbəxt həyatını göz öünüə gətirir, rahatlanırdı. İndi də,

nədənsə, xalça vurulmuş divarda mixdan asılmış tari göz öünüə gəldi.

Çoxdandır çalınmayır divardan asılı tarın.

Tutqun bir ürək kibi telləri pashı tarın

Ey mehriban sevdiyim, gurlayacaq, yoxsa yox?! – misralarını piçildədi. Özü gözəl piano və tar çalırdı. Məktəbdə nəğmə dərsindən savayı heç bir musiqi təhsili almamışdı. Ürəyinə xoş gələn, sümüyünə düşən havacatı yadında saxlayır, barmaqları öz-özünə pərdələrin, dillərin üzərilə gəzişirdi. O, tar çalandı pərdələrə baxmırıldı. Sağ əlilə mizrab çalır, sol əlinin barmaqlarıyla pərdələri oxşayırırdı. Beləcə, Müşfiqin ifasında muğam, xalq mahnları cana gəlirdi. Divarbir qonşusu bir gün elə bilməşdi ki, musiqi radio-da çalınır, səsini artırmaq istəmişdi. Bunu Müşfiqə deyəndə gülmüşdülər.

Cəfər Cabbarlinin qardaşı qızı Mələk tar çalan ilk azərbaycanlı xanım idi. Onun əri Şəmsəddin Abbasovla Müşfiq həm qohum, həm də yaxın dost idi. Dilbər Mələk xanımdan ilk tar dəşrləri almış, indi əməlli başlı tarı da nişdərə bilirdi. Daha kamil ifaçı olmaq üçün Qurban Primov da ona bəzi məsləhətlərini vermişdi.

Sən iclasdan gəlirsən, məni də yormuş kitab,

Nə dayanmaq vaxtidır, iştə tar, iştə mizrab

Nə gözeldir nəğmələr qanadında ucalmaq!...

Doğrudan da, yorğunluğu, əzginliyi, stressi musiqi ifasından yaxşı nə apara bilər ki...?

Kamerada qulağına hardasa, uzaqda çalınan tar sədaları gəlib çatdı.

Müşfiq tarın «muzeyə» göndərilməsilə bağlı bolşevik-

lərin yaratdığı səs-küy kompaniyasını təfərrüatiyla xatırladı. Başa düşdü ki, xalqa «güzəştə gedib» tarı qadağan etməyəcəklərini qabaqcadan planlaşdırın bolşeviklər, sadəcə, camaatin müqavimət qüvvəsini sınayırımsı. İndi oxuyurmuş kimi, o dövrün yazıları gözü qabağında canlandı. Budur, o dövrün mətbuatındaki qeydlər:

«Kommunist» qəzeti, cümlə, 11 yanvar 1929 № 9 (2515) sayılı nömrəsinin 3-cü səhifəsində not xətləri üzərində tar şəkli çəkilmişdi. Sərlövhə isə belə idi:

«Tar üzərində mühakimə münasibəti». Əfrasiyab Bədəlbəylinin müəllifi olduğu məqaləni diqqətlə oxumuşdu:

«Tar Azərbaycan xalqının musiqi instrumentidir. Tarın nota ilə çalınması işində böyük müvəffəqiyyətlər vardır. Tarı muzeyə göndərmək təşəbbüsü yanlışdır. Tarın tərəqqi yolunu kəsməməli.

Beynəlxalq musiqi alətlərindən başqa, hər xalqın özünə-məxsus bir çox musiqi aləti dəxi vardır. Bunların bəzisi öz qayırılışı, səsi və dəyərinə görə çox geniş intişar tapdıqından (ingilis tütəyi kibi) beynəlxalq musiqi instrumentləri sırasına daxil olur. Bəziləri isə tərəqqi etmir, öz ibtidai halında qalırlar (saz kibi).

İnqilabdan sonra Şuralar ittifaqında xalq musiqi instrumentləri geniş intişar tapmışlardır. İşçi klubları, kəndli guşələri, qızıl ordu hissələrində xalq musiqi instrumentləri təşkil olunmuşdur.

Avropa və Amerika ölkələrində də hər xalq öz musiqi instrumentinə «mülki hüquq» verməyə, onu beynəlxalq musiqi instrumentləri ailəsinə daxil etməyə çalışır.

Bizim xalq musiqi instrumentlərindən ən çox tərəqqi və

intişar edəni – tardır.

Bir çoxları tarın Azərbaycan musiqi instrumenti olmadığını və rozəxanlar, mərsiyəxanlar ilə birlikdə İrandan gəldiyini və böyləliklə də xalis İran musiqi instrumenti olduğunu söyləyirlər. Bu fikir çox da doğru deyildir.

Əyər tar, Azərbaycana İrandan gölmüşə, hər halda tarın İranda icad edildiyi dəxi doğru deyildir. Miladdan 2000 il qabaq misirlilərin «Nabia» adlı musiqi instrumenti tarın ibtidai bir şəklindən başqa bir şey deyildir. Misirlilərin nabiası, İranda Əbu Nəsr Farabi tərəfindən təkmil edilmiş, İran tarı halına salınmışsa, Azərbaycanda da İran tarı məşhur tarçalan Sadıq tərəfindən büsbüütün dəyişdirilmiş azərbaycanlaşdırılmışdır.

Aprel inqilabından sonra tar geniş bir intişar tapmışdır. İşçi klubları, qadınlar klubları, kəndli guşələri, məktəblər və qızıl ordu hissələrinin çoxunda tar dərnəkləri vardır. Eyni surətdə, musiqi məktəblərində dəxi tar dərsi sınıfları təşkil olunmuş və bu sınıflarda oxuyanlardan gələcəkdə toy tarçıları deyil, bəlkə musiqi elmini istər nəzəri, istərsə əməli cəhətdən ətraflı öyrənmiş musiqiçilər yetişdirmək məqsədi yürüdülmüşdür.

Musiqi məktəblərində (əvvəlcə Dövlət Türk Musiqi Texnikumu, sonra isə Dövlət Konservatoriyasında) tar dərsi oxuyan şagirdlərə həm Şərq məqamati və həm də nota üzrə tar çalmaq dərsləri verilir.

Tarın nota üzrə çalınması işlərini daha mükəmməl, da-ha düzgün və daha səmərəli bir hala salmaq üçün vaxtıyla dövlət musiqi texnikumu yanındaki Elmi-Bədii Şura; tar instrumentinin bütün xüsusiyyətini nəzərə alaraq tar üçün

Cöylərin lacivərd ətəklərində xüsusi musiqi açarı (Qərb musiqisindəki metso soprano açarı yerindədir, məqaləmizin sərlövhəsində sol tərəfdən (şəkli çəkilmişdir) qəbul etmiş, başqa instrumentlərdə olduğu kibi tar üçün dəxi müəyyən kök təyin olunmaya (ağ sim – do, sarı sim – bir kvarta, yəni dörd pərdə aşağı – sol) və nota ilə tar dərsləri bu əsas üzrə verilmişdir.

1925-ci il may ayında Dövlət Türk Musiqi Texnikumu tələbələri tərəfindən oynanılan «Arşın mal alan» operettasında iştirak edən tarçılar, hazırda «Leyli və Məcnun», «Şah İsmayıł», «Aşıq Qərib» kibi operalarda musiqinin məqamat qismini çalan tarzən vəzifəsini daşımadılar. Onlar orkestronun başqa üzvləri (skripka, klarnet, qaboy və baş-qaları) kibi bərabər hüquqda olub onlarla birlikdə ümumi ahəngi qüvvətləndirir və tembri (səsinin xasiyyəti) ilə orkestronu zinətləndirirdi.

Bizim gələcək opera və simfoniyalarımızın yazılımasında tar üçün xüsusi bir sətr ayrılmalıdır.

Tar öz diapazonuna (səsinin həcmi) görə də kiçik bir instrument deyildir. Bunun iki oktava yarımla səsi vardır. Halbuki, Avropa musiqi instrumentlərindən bir çoxunun diapazonu bundan kiçikdir.

Məşhur rus musiqişünası İppolit İvanov tar haqqında yazır: «Bu instrumenti Avropa musiqi instrumentları ailəsi içərisində daxil etmək Avropa orkestrosunu tembr etibarilə zənginləşdirmək deməkdir».

Tarın etnoqrafik cəhətinə də əhəmiyyəti böyükdür. Xalq musiqisinə xüsusi bir əhəmiyyət verdiyimiz bu zamannda onu (xalq musiqisini) gəzdirən, onun keşyini çəkən, onu saxlayan tarı muzeyə göndərmək nə kadar yanlış bir təşəb-

büsdür.

Şura Cumhuriyyətlərində xalq musiqi instrumentlərinə böyük bir əhəmiyyət verilərkən, xalq musiqi instrumentlərindən orkestrolar təşkil olunurkən, balalayka və qarmoşkalardan bütün işçi klublarında dərnəklər düzəltirdikən xalq musiqisinin tərəqqisi üçün böyük bir meydan verilir və yardım göstərilərək əvvəllərdə gülünc görünən Türküstən sazi ilə bir türküstanlı Şuralar ittifaqında konsert qastrollarına çıxdıqda (Karı Yə'kub) böyük müvəffəqiyyətlər ilə qarşılanırkən, doğrudan-doğruya mükəmməl bir instrument olan və ölkəmizdə çox intişar tapan tarı muzeyə göndərmək – hər halda doğru bir xətt hərəkət dəyildir.

Tarın tərəqqi yolunu kəsməməli. Konservatoriada tar dərslərini məhdud bir hala salmamaq, yenə də əvvəldə olduğu kibi aparmalı, tarı çayçı, kəbabçı dükanlarından xilas edib Azərbaycan xalq instrumentləri nümayəndəsi sıfətiələ beynəlxalq muisqi instrumentləri ailəsi içərisində daxil etməyə çalışılmalıdır.

Məqaləni oxuyan Müşfiq vəcdini saxlaya bilmədi: - Afərin Əfrasiyab! Sən lap diplomsan ki! – Məqalənin aşağısında belə bir qeyd vardi:

«Tarın möhkəməsi

Şənbə günü, yanvar ayının 12-sində, axşam saat 7 tamadı Bünyadzadə adına Dövlət Türk Teatrosu binasında tarın bir musiqi aləti olmaq üzrə lazımlı olub-olmadığı haqqında böyük müzakirə və mübahisə məclisi çağırılır.

Müzakirədə Xalq Məarif komissarı Quliyev və musiqi mütəxəssisləri iştirak edəcəklərdir.

Teatroya daxil olmaq üçün əvvəlcədən Dövlət Konser-

Cöylərin lacivərd ətəklərində vatoriyasından buraxılış kağızı alınmalıdır.»

Müşfiq qalın paltarlarını geyib evdən çıxdı. Konservatoriaya geldi. Əfrasiyabi soruşdu. Qapıcı dedi ki, səhərdən bura azı min adam gəlib-gedib. Qardaş, Əfrasiyab yoxdu burda.

Müşfiqi razi sala bilmədiyini görüb astadan dedi:

- Qardaş, bilirsən, mənə tapşırıblar ki, Əfrasiyabi soruşan heç kəsi içəri buraxmayım.
- Yaxşı Əfrasiyabi soruşturmam. Qurban qardaşımı istəyirəm.

- Qurban kimdir?

- Qurban kişi Aşıq Valeh Kərbəlayi Səfi Məhəmməd oğlunun nəvəsidir. Ağdamın Gülablı kəndindəndir, 1880-ci il təvəllüdüdür. Tam adı Qurban Baxşəli oğlu Primovdur. Burdadır? Yanına keçmək olar?

- Buyurun, keçin. Burdadır.

Müşfiq Dövlət konservatoriyasının dəhlizinə keçdi. O, burası tez-tez gələrdi. İndi də tarçılar sınıfı olan üstümeşinli kabinetlər tərəfə getdi. Bülbülə, Qurbanla, Əfrasiyabla görüşdü.

Adını xüsusi siyahıya salıb «Müzakirəyə dəvətlidir» - sözü yazılıb möhürlənmiş kağızı verdilər. Evə gəldi. Ürəyi partlama dərəcəsindəydi. Belə də iş olar? Xalqın nəyi var, bir-bir əlindən alırlar. İndi də tar. Divardakı tara baxdı. Öz-özünə piçildədi:

- Niyə susmusan, bir döyüşsənə, bir danışsana?! Yox, danışma, oxu! Oxu tar!

O, özü də hiss etmədən qələmi götürüb mürəkkəbqəbindəki bənövşəyi mürəkkəbə batırdı. Misralar təkmil şa-

gird dəftərinə düzüldükçə döyüş ritmində, əruzun döyüşkən mütəqarib bəhrində şeirə çevrildi. Bir qoşa vərəqi tutmuş şeirin aşağısında tarix də yazdı: 12 yanvar 1929-cu il. Dəniz sahilinə yaxın Dövlət Türk Teatrosu binasına tərəf asta-asta yol aldı.

Üzərində «Yoldaş Bünyadzadə adına Dövlət Türk Teatrosu» yazılmış binanın¹ qarşısında çox adam toplılmışdı. Kənarlarda milis alayı durmuşdu. Dəvətnamələri yoxlayanlar da milislər idi. Müşfiq içəridə də mülki geyimdə xeyli adamın öz xoşuna gəlmədiyinin fərqiñə vardi. Foyedə Cəfər Cabbarlı Əfrasiyabla bir yerdə durmuşdu. Yaxınlaşış salam verdi. Əfrasiyabı gözəl məqaləsinə görə təbrik etdi.

- Görək də nə olur. Əfrasiyab nigaranlıqla dilləndi.
  - Heç bir şey olmaz – deyə Cəfər ona ümid verdi.
  - Qəribədir, niyə axı tar yeni dövrə uyğunlaşmasın, məgər bu nəsil əsl musiqisiz qalmalıdır?
  - Mikayıl, əlbəttə ki, camaatımızın əlindən tarı almaq olmaz. Sən hissələrini cilovla.
  - Üzeyir bəyi görmürəm.
- Cəfər barmağını dodaqlarının üstünə qoyub dedi:
- Üzeyir bəyi bu işə qoşub həbs etmək istəyirlər. Biz Müsavat Partiyasının marşını birgə yazmışıq, heç camaat arasında görüşmürük ki, indiki əlaqəmizi bilib köhnə dövrü qurdalamasınlar. Başa düşdün?
  - Belə de... Tar ilə bunların bəs nə işi var? Niyə saz yox, məhz tar? Axı belədə saz lap qədim xalq alətimizdir.

¹ İndiki Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı

Cəfər gözlərini qıyıb müdrikcəsinə qımışdı:

- Sazi aşıqlar çalır, indi bolşevik olmayan aşiq yoxdur. Artıq saz sosializmə xidmətdədir. Tar isə bizim klassik ədəbiyyatımızla, qəzəllə, mühəmməslə, qəsidiə ilə sıx bağlıdır. Dinsiz, Quransız, hədissiz isə qəzəl-qəsidiə yoxdur. Ona görə, tarı da o siyahıya salıblar.

- Hə belə de...

- Sənin o narahətlığına da cavab verim ki, yeni gənclik mütləq tarı sevməli, onu çalmağı bacarmalıdır. Təzə əsər başlamışam «Almas» adında. Almas sosializm dövrünün cavanıdır. Almas mütləq tarı çalacaq. Tarın yasağının əsl səbəbini isə inşallah «1905-ci ildə» adlı pyesimdə müsəlman Baxşı ilə erməni Sonanın ayrılıq səhnəsində göstərəcəyəm. Erməni hər vəchlə, hiylə ilə tarı sadəcil müsəlmandan qoparıb almaq istəyir və buna nail olur.

Əfrasiyab gülümşədi: - Yaz, baxaq.

Müşfiq də təbəssümlə: - Başqasına deyirlər yaz, oxuyaq, Cəfər qədəşə isə, yaz baxaq.

Hər üçü gülüdü. Ətraflarına tanımadıqları adamların toplaşdıqlarını görüb içəri keçdilər. Vəd olunan vaxtdan çox keçmədi ki, iclas başladı.

Xalq maarif komissarı Mustafa Quliyevin çıxışı indi də Müşfiqin qulaqlarında cingildəyirdi (sonradan bu çıxış «İnqilab və Mədəniyyət» jurnalının 1929-cu il 2 (62)-ci sayında, səhifə 26-27-də çap olundu):

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf yolları.

Son zamanlar musiqi inkişafı məsələləri ətrafında böyük mübahisələr getməkdədir. Bizim fırqəmizi başa düşməyənlər məsələyə başqa bir şəkil verərək, musiqinin hansı

yollar ilə inkişaf etdiyini nəzərə almayıb, məsələni öz hissiyyatlarına istinad edərək, həll etmək istəyirlər. Bunlar «flan musiqi aləti mənim xoşuma gəlir, buna görə də, bu musiqi alətini orkestroya daxil etmək və bu alətdən ibarət dərnəklər təşkil etmək lazımdır» - deyə prinsip nöqtəyi-nəzərlərini unudur; ancaq xırda məsələlər ilə məşğul olurlar. Bunlar dərəbəylik cəmiyyətindən qalmış işlər ilə nə cür mübarizə aparmaq lazım olduğunu bilməyirlər. Bir neçələri, mədəniyyəti hansı yollar ilə qurmaq lazım olduğunu bilməyənlər, musiqimizin Şərq musiqisi olduğunu və bunun da özünəməxsus tərəqqi yolları olduğunu iddia edərək, bu yollar ilə getməyi təklif edirlər. İttihadçılar da hər zaman Azərbaycanda Şərq mədəniyyəti yaratmağı və islam mədəniyyəti qurmağı təbliğ etmişlərdir. Bunlar, mədəniyyətin sıfı mübarizə nəticəsi olduğunu etiraf etməyərək, dərəbəylik mədəniyyəti qurmağı təbliğ edirlər. Şərq incəsənətləri də Şərq kulturunun bir hissəsidir. Şərq incəsənətlərini biz abstrakt surətdə götürə bilmərik. Bunlarda olan müsbət və mənfi tərəfləri bir-birindən ayırmalıyıq. Bu incəsənətlərin elə çürük hissələri vardır ki, bunlar ancaq dərəbəylik cəmiyyətini möhkəmlətmək üçün yaranmışdır.

XII əsrə qədər tərəqqi edən Şərq incəsənətləri XII əsrдən sonra bir nöqtədə dayanaraq tərəqqi etməmişdir...»

Salonda uzun müddət çığır-bağır qopdu. Komissar boynunu irəli uzadıb səs-küy salanları şəxsən görmək istəsə də, ilk səkkiz sıradan o tərəfi yaxşı təyin etməkdə çətinlik çəkdi. Əlini xitabət kürsüsünə döyücələyib dedi: - Biz mədəniyyətdən danışırıq, mədəni olub dinləyin.

- Siz yalan danışırsız! – sədaları gəldi. Mustafa Qul-

Göylərin lacivərd ətəklərində yev özünü eşitməzliyə vurub qarşısındaki kağızları səliqəyə sala-sala çıxışına davam etdi:

«Bundan sonra Avropa incəsənətləri, o cümlədən Avropa musiqisi çox tərəqqi etmiş və iləriyə doğru geniş addimlar atmışdır. Buna görədir ki, biz özümüzdə musiqi mədəniyyəti yaratmaq istərkən, bugünkü Avropa musiqi mədəniyyətinə yanaşmaq və onu mənimməməyə çalışmalıyıq. Əlbəttə ki, bu mədəniyyəti olduğu kibi deyil, içərisindəki çürük hissələrini atandan sonra qəbul etməliyik.

Musiqi inkişafı ilə iqtisadiyyat arasında sıxı bir rabiṭanın olduğu hər kəsə bəllidir. İncəsənətin məzmunu, şəkli, forması, iqtisadiyyatdan asılıdır. Bu barədə Buxarinin söyləmiş olduğu «Sənətdə ayrı-ayrı manələr bilavasitə və ya başqa-başqa mərhələlər ilə iqtisadi quruluşun və ictimai texnikanın dərəcəsilə təyin edilir» sözləri sənətdə iqtisadi quruluş arasındaki rabiṭəni aydın göstərməkdədir.

Hazırkı musiqimizin formaları, şəkli və məzmunu gün-gən-günə tərəqqi edən iqtisadiyyatımız ilə uyğun gəlməyir. Havalarımızın çoxusu İran havaları ilə işlətdiklərimiz tar da İran musiqi alətidir».

- Yalandır! Ay alimi-biəməl, İrandan dünən yox srağagün ayrılmışq da... Bizim musiqimizi onlar da çalıb oxuyublarsa, indi öz musiqimizdən əl çəkək?

- Susun! Qoyun natıq sözünü söyləsin! – deyə özünü şirin salanlar səsləndi.

Uğultu çoxalınca səhnəyə milislər çıxdı, fitlərini səsləndirdilər. Camaat susdu. Komissar nitqinə davam etdi: «Meydanda olan türk kəndli havaları da yalnız etnoqrafik bir əhəmiyyətə malikdir. Operamızın bu gün heç kə-

si təmin edə bilməməsinin səbəbləri burada araşdırılmalıdır.

Musiqi, incəsənətlərin ən konservativ bir hissəsidir. Lakin gələcəkdə təsərrüfat inkişafına istinadən musiqidə də inqilab olması təbiidir. Bu inqilabı yaratmaq üçün tədbirlər görmək lazımdır. Bugünkü musiqimiz, sənayeləşmiş Bakının, sənayeləşməkdə olan qəza mərkəzlərinin, traktorlarşan və maşınlaşan kənd təsərrüfatının yeni nəğmələrini, ritmlərini, havalarını tərənnüm etməlidir. Biz belə bir musiqi yaratmalıyıq; yaradacağımız bu yeni türk musiqisi bugünkü Şura sisteminin möhkəmənməsinə xidmət etməlidir.

Yeni türk musiqisi hansı yollar ilə yaranmalıdır? Bunun üçün ən əvvəl musiqi inkişafına xidmət edə bilən məktəblər açılmalıdır. Ali musiqi məktəbimiz də başqa ali məktəblərimiz kibi olmalıdır. Azərbaycan Darülfünunu, Avropa və Moskva darülfünunları ilə eyni əsas üzərində qurulmuşdur və ancaq Azərbaycan materiallarını təhlil etməklə onlardan ayrılır. Konservatoriymız da Moskva konservatoriyası üslundə qurularaq, eyni zamanda Azərbaycan türk havalarını da öyrənməli və öyrətməlidir.

Savadsız tarçıldardan, sazandarlardan, professorları olan bir konsertovariyanın musiqi mədəniyyəti üçün nə kibi bir əhəmiyyəti olacaqdır? Buna görə də, biz 1922-23-cü ildə təşkil edilmiş konservatoriyanın quruluşunu dəyişdirərək, onu doğru bir ali məktəb şəklində saldıq. Moskva konservatoriyasının yanında el musiqi alətlərini öyrənən kurslar təşkil edilmişə də, balalayka, mandalina mütəxəssisləri hazırlayan heç bir şöbə yoxdur. Biz də konservatoriymızı bu əsas üzərində quraraq, oradan tar mütəxəssisləri buraxma-

Göylərin İacivərd ətəklərində malıyıq. Bir dəfə burası da düşünülməlidir ki, konservatoriyanın buraxılan tar mütəxəssisləri öz sənətlərindən harada istifadə edə biləcəklər?! Konservatoriya elə mütəxəssilər yaratmalıdır ki, onlar orkestrlarda, teatrlarda, məktəblərdə çalışa bilsinlər. Konservatoriya çayxanalar üçün sazandar hazırlamaq məqsədini daşıya bilməz. Azərbaycanda musiqini inkişaf etdirmək üçün Avropa üsulu ilə konservatoriya qurub, eyni zamanda qəzalarda da birinci dərəcəli musiqi məktəbləri təşkil edilməlidir. Ümumi təhsil məktəblərində də musiqi dərnəklərinin təşkilinə və musiqi dərslərinə diqqət verilməlidir.

Azərbaycan musiqisində inqilab yaratmaq üçün yeni kadrlar bizə yeni operalar və yeni nümunələri verə bilər və biz bunların köməyilə Avropa operalarını öz səhnəmizdə tamaşa yoka bilərik. Mədəni məmələkətlərdə oxumaq, oynamaq üsulu bir olduğundan, çox asanlıqla bir-birlərindən istifadə edə bilirlər. Rus teatrlarında Fransa, Almaniya operaları tamaşa yoyulur. Rus aktyoru fransız və alman səhnələrində iştirak edə bilir. Hətta bizim qonşumuz Gürbüständə belə, bir çox Avropa və Rus operaları gürcü dilinə çevrilmiş və bu operalarda iştirak edən müqtədir gürcü aktyorları yetişmişdir. Biz də bu yol ilə getməli və türk dilinə çevriləcək Avropa operalarında iştirak edən türk aktyor və aktrisaları hazırlamalı, məktəblərdə dərnəklər təşkil etmək və musiqi dərsləri vermək üçün musiqi pedaqoqları və musiqi teoristləri yetişdirməliyik. Çünkü gələcəkdə ancaq Avropa musiqi sisteminiə bələd olan mədəni bir şəxs türk bəstəkarı olub, türk operası yarada biləcəkdir.

El arasında musiqini genişləndirmək və yaymaq məsələ-

sinə də fikir verilməlidir. Bunun üçün sadə musiqi alətləri yaratmaq lazımdır. Bu məsələ Rusiyada qəti bir şəkildə qoyulmuşdur. Bu məsələnin bizdəki qolu böyük olduğundan, buna daha artıq əhəmiyyət verməli və Azərbaycanda kütləvi musiqi alətləri yaratmalıyıq. Burada ən əvvəl tardan bəhs etmək lazımdır. Tar bir el aləti olaraq, Azərbaycanda inkişaf edə biləcəkdirmi? Ən əvvəl bunu göstərməliyik ki, tar Azərbaycanda əmələ gəlmış bir el aləti olmayıb İrandan gəlmişdir».

- Yalandır! Böhtandır!

- Sakit, yoldaşlar, mən hələ çıxışımı bitirməmişəm.

Səs-küyün çıxmasını görən mülki geyimdəki nəzərəcılər də ayağa qalxıb milislərə kömək etdilər. Zalda sakitlik yaranan kimi natıq sözünə davam etdi:

«Aşıqlar qurultayı sübut etdi ki, türk el musiqi aləti sazdır. Bundan başqa, tar mürəkkəb bir alətdir. Tar pərdələrində çərək notlar da vardır ki, ancaq musiqi və məarisin «ali» cəmiyyətlərin zövqinə xidmət etdiyi zamanlarda bu cür mürəkkəb alətlərə ehtiyac var idi. Bu çərək notları ancaq mütəxəssislər seçə bilər. Buna görə də, kütlənin belə mürəkkəb alətlərə heç bir ehtiyacı yoxdur. Bundan başqa tarın heç bir gələcəyi yoxdur və ola da bilməz».

- Sus, daha bəsdir! Düş aşağı!

Milislər yenə səhnəyə çıxıb fit çaldılar. Adamlar sakitləşmək bilmirdi. – Sakit olun.

- Axıracan dinləyin. Unutmayın ki, hamınızın adı siyahıda, bizdə var. Hamını da görürük! – cümlələrindən sonra ümumi sükut yarandı. Komissar çıxışının ardını oxumağa başladı: «Musiqi nəzəriyyatçılarından Sabane-

yev deyir ki: «Çətin əmələ gətirilən və calınması çətin öyrənilən musiqi alətləri başqalarına görə az tərəqqi etdiklərindən, çox yaşamadan həyat sohnəsindən çıxırlar. Musiqi tarixində bu cür tərk edilmiş musiqi alətlərinə çox təsadüf etmək olar. Bunlardan bir çoxu qısa bir müddət içərisində müvəffəqiyyət qazanmış olsalar da, daha qüvvətli musiqi alətləri çıxdıqdan sonra, bunları sıxışdırıb meydandan çıxarmışdır. Musiqinin tərəqqi etməsi musiqi alətinin təkamül dərəcəsindən asılıdır. Musiqi tarixində gördüyüümüz kibi, mürəkkəb musiqi alətləri öz yerlərini daha tanınmış və asan alətlərə tərk etmişlərdir. Quruluş etibarilə təkamül etmiş musiqi alətləri daha çox yaşamağa müqtədirirlər. Biləks səs və ya ifadə cəhətindən nöqsanlı olan alətlər daima öz mutasiyalarını dəyişdirməyə meyl göstərirlər. Musiqi alətlərinin ölməsinə kömək edən səbəblərdən birisi də onlar üçün yazılı ədəbiyyatın geniş olmamasıdır».

Musiqi aləti ilə iqtisadiyyat arasında sıxı bir rabitə vardır. Bunu bizə Koles Krauzun sözleri aydın göstərir: «Bu surətlə biz deyə bilərik ki, musiqi incəsənətin içərisində ən ruh yüksəkliyi doğuran bir mövqə tutmaqdadır. İctimai həyatdakı hadisələrin bir-birilə əlaqədar olması sayəsində musiqi bir tərəfdən hər fərdin, bəstəkarın ruhundakı fikirlərin dini, siyasi və iqtisadi mündərəcəsilə əlaqədardır və digər tərəfdən də musiqi alətinin özündən asılıdır. Bu musiqi alətləri də öz növbəsində istehsalat texnikasına bağlıdır».

Təsərrüfatımızda inqilab törəndiyi bir zamanda heç şübhəsiz ki, dərəbəylik mirası olan bir alət yaşaya bilməz. Buna görə də, bu aləti müdafiə etmək gülünçdür. Avropa musiqisi əvəzinə tar dərnəkləri təşkil etmək və türk musiqisi

inkışafında tara əhəmiyyət verərək onun ilə hesablaşmaq lazımlı deyildir. Tar öz-özünə həyat səhnəsindən çıxacaqdır».

- Sus, bəsdi, düş aşağı! Məntiqiniz yoxdur. Əvvəl deyirsiz ki, mükəmməl alətlər sadələri sıxışdırıb çıxarırlar, siz isə ən kamil alətimizin üstünə düşmüsüz.

Cavan bir oğlanın sözlerini dinləyən komissar gözlərinə döyüb cavab verə bilmədi. Adamlar əl çaldı.

Salon gurlayır. Yumruqlar düyünlənib qalxıb enirdi. Gücləndirilmiş milis dəstəsi tamaşa zalına girib üç cərgə düzüldü. Adamlar sakitləşib oturdu. Natiq nitqinə davam etdi: «Azərbaycan türk musiqisinə bu vaxta qədər fikir və rilməmişdir. Sazandarların oxuduğu İran havaları, bizim həyatımıza uyğun deyildir. Bu havaların çoxusu bədbinlik törədir. Bunların bir hissəsi mərsiyaxınlıq dövründən qalmış mərsiyə havalarıdır. Bir çoxu da qul, kölə havalarıdır. Mübarizədə aciz olan, mübarizə yollarını bilməyən bir qulun oxuduğu havalar, heç şübhəsiz ki, ümüdsüzlük şərqi ləri olacaqdır. Bundan başqa, havalarımızın içərisində şantan^{*} havaları da yox deyildir. Bunların hamısını musiqimizdən çıxarıb atmalı və musiqimizi bunlardan təmizləməyə çalışmalıyıq. Aşıqlar qurultayı bizim türk havalarımızın içərisində artıq dərəcədə doğruluq, səmimilik və yüksək ruhlu luq olduğunu isbat etdi və bu havaların beynəlmiləl qardaşlıq ideyasını təmsil etdiyini göstərdi. Buna görə də, Azərbaycan musiqisinin əsasını türk musiqisi təşkil etməlidir. Hazırda Azərbaycan konservatoriyası türk havalarını yiğ-

* iki, keyf məclisi klublar. Fransadan Rusiyaya keçib, bizim üçün xarakterik deyil.

raq, çap etməkdədir. Gələcəkdə biz bütün türk havalarını çap etdirib bəstəkarların köməyiylə bunları simfoniya orkeistrosuna salmalıyıq. Bundan başqa, xalqın musiqi zövqünü genişləndirmək üçün Avropa musiqisinin bizi bir qədər yaxın olan nümunələrini Azərbaycan kəndlərinə eşitməliyik. Burada kənd teatr dəstəsi kibi musiqi dəstələri də təşkil edib kəndlərə göndərməyin artıq yardımı ola bilər. Bizim yeni gənc fədakar muzikantlara ehtiyacımız çoxdur. Bizim musiqişünas cavanlarımız kütłənin içərisində işləyib, xalqın musiqi zövqünü genişləndirməyə çalışmalıdırlar.

Qarşımızda duran məqsədlərdən birisi də Avropa texnikasını mənimseməkdir. Biz ancaq bu texnikanı mənimseməklə gələcəkdə türk operaları yarada biləcəyik. Aramızda başqa yollar ilə gedə biləcəyimizə inanan sadəlöh və şəxslər yox deyildir. Bunlar belə söyləyirlər ki, Avropa musiqisi, Avropa mədəniyyəti çürüyür. Bu saat Avropa üzünü Şərqə çevirərək Şərq musiqi materiallarından istifadə edir. Buna görə də, Avropada cazband böyük bir yer tutmaqdadır. Bu fikir doğrudurmu? Biz kapitalizm mədəniyyətinin son günlərini keçiririk. Avropa mədəniyyəti çürüməkdədir, lakin Avropa mədəniyyətini xilas edən Şərq mədəniyyəti olacaqdır? Əlbəttə yox! Şərq mədəniyyəti orta əsr dərəbəylik mədəniyyətidir. Mədəniyyət tarixi daima təkamül etməkdədir. Bu hər kəsə bəllidir. Tarix geri dönməz. Buna görə də, Avropa mədəniyyətini Şərq xilas etməyəcəkdir. Avropa mədəniyyətini xilas edə bilən, irəli aparan və uca mərtəbələrə qaldıran bir qüvvə varsa, o da Avropa proletar sınıfıdır. Bu məsələ aydındır və yuxarıda göstərilən fikir doğru deyildir. Biz yeni musiqini, son Avropa mədəniyyətini, texnikasını

mənisişmək yolu ilə yaratmalıyıq. Bu musiqi bu günüki sənayemizi tərənnüm etməli və təsərrüfatımızın ritmini içərisində yerləşdirməlidir».

Çıxışa bir neçə nəfər əl çaldı. Çıxışlarda nitqə rəy bildirənlər iki cəbhə arasında qalmışdı. Ara sakitləşən kimi Müşfiq yerindən qalxdı, uca səslə oxudu:

- Oxu tar, Oxu tar!

Səni kim unutar?!

Ey geniş kütlənin şirini, şərbəti

Alovlu sən`əti!...

Hamı yerində donub qalmış, bu səsin sehrinə, ecazına dalmışdı. Müşfiq şeirini əzbərdən tam oxuyub qurtaran kimi o biri cəbhədə duranlar da əl çaldılar. Milislər zəlin coşqunluqda «Afərin! Bravo!» - sədalarına qoşulub əl çalmağa başladı.

Xalq komissarı bir az pərt olsa da, məcbur olub o da əl çalanlara qoşuldı.

Həmin dəqiqələri xatırlayan Müşfiq kamerada öz özünə məmənunuqla gülümsədi. Elə həmin teatr binasında, həmən səhnədə üç ay sonra, 29 aprel 1929-cu ildə Qurban Primovun 25 illik yaradıcılıq yubileyi keçirildi. Orada irad olunan nitqlərdə deyildirdi: «Qurbanı tanımayanlar çox azdır. O, Şərqiñ doğma musiqiçisidir.

Milli musiqi alətimiz olan tarın atasıdır. Qurban operalarımızda, konsertlərimizdə tamaşaçılardımızın ruhuna qida verir. Qurban istedadlı və ustad bir musiqiçunasıdır».

Onun yubileyi münasibətilə Yoldaş Bünyadzadə adına Türk Akademik Teatrosunda «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm»dən bir pərdə oynadılar. Tarda müşayiəti yu-

Göylərin lacivərd ətəklərində bilyar özü etdi. Büyük konsert programında tar öndə səsləndi.

Bu, artıq, tarın bəraəti demək idi!

Kamerada var-gəl edən Müşfiq öz-özünə düşündü: Qəribədir vallah, əlisbamızı, dinimizi, məscidimizi, papağımızı aldılar, verdik, tarı isə bizdən ala bilmədilər. Bəlkə də heç almaq istəmədilər. Ruslar başa düzdülər ki, bu ermənilərin fitvasıdır, axı onlarda da tar var. Bizdən alacaqdılar, onlarda qalacaqdı...

Var-gəl eləməkdən yorulan Müşfiq dəmir çarpayıda oturdu.

Açar səsi eşidildi, qapının cəftəsi çəkildi. Ağır qapı açıldı. Evdən gələn yorğan-döşəyi və kiçik mis qazanda xörəyi iki əsgər içəri gətirdi. Yorğan-döşəyi dəmir çarpanının, xörəyi isə dəmir masanın üstünə qoyub dinməz-söyləməz getdilər.

Müşfiq döşəyi çarpayiya saldı. Ağ döşəküzünü üstünə tarım çəkdi, yorğanı, balışı da döşəyin üstünə qoydu. Yorğan-döşəkdən evlərinin ətri gəlirdi. Bir damla göz yaşı yanağından süzüldü. Zəifliyinə görə öz-özündən utandı. İki həftə idi ki, soyuq dəmir çarpayıda uzanmaqdən onurğası ağıryırdı. Ona görə də, kamerada var-gəl edir, oyaq qalmağa çalışırdı.

Mis qazanın ağızını açan kimi, kameranı ev xörəyinin ətri bürdü. Soyuq olmasına baxmayaraq zəfəranlı plovu ləzzətlə yedi.

Qapını bayaqqı əsgərlər açdı. Üç barmaq uzunu, iki barmaq eni olan kağız və kimyəvi karandaş verdilər. Dədilər ki, arvadın gətirib bunları. Ona cavab yaz, sadala al-

dıqlarını, sonra nə istəsən qeyd eləyə bilərsən. Ancaq rusca yaz.

Müşfiq Dilbərin bura gəlməsindən əsəbiləşsə də, hirsini boğa bildi. Qələmi götürüb kağızda yazdı: «Получил: матрац, пододеяльник, навлочки, подушку, одеяло и кострулю с едой. Спасибо. Здесь все хорошо. Больше сюда не приходи. Мушфик».

Əsgərlər məktubu və qazanı götürüb çıxdılar. Qapı bağlandı, addım səsləri uzaqlaşan kimi Müşfiq çarpayıya uzandı. Döşək çarpayıdan enli olduğu üçün onun bir hissəsini divara söykədi yorğana bürünüb uzandı. Nə qədər yatdığını bilmədi. Qapının necə açıldığını, içəri əsgərlərin necə gəldiyini də duymadı. Əsgərlərin biri var səsələ çığırdı:

- А ну ка, подъем!

Müşfiq səksənib qalxdı. Çəşqin nəzərlə əsgərə baxdı

- Вставай! С тобой будет говорить товарищ капитан.

Müşfiq başa düşdü ki, yenə ona əzab verəcəklər...

Nahara çağrılanca qədər işi insan əzablarından zövq almaq olan qansızlar onu yenə də incitdilər. Əvvəllər Müşfiq çığırıldı, son vaxtlar səsini içində böğməyi öyrənmişdi. Əslində ağrılardan daha onun keyləşmiş sinirlərini çox qıcıqlandırmırırdı da. O əzab anlarında düşünürdü ki, cəlladlara elə gelir, bədənə əziyyət verməklə ruhu qıra biləcəklər. Ruh Allahındır, bədən torpağın. Siz mənim torpağma əziyyət verirsiz, verin. Torpaq dözümlüdür. Ruhumu - Allahımı isə məndən ala bilməzsiz...

Nahar vaxtı əsgərlər gedir, bir saatdan sonra yenidən qayıdırıldılar, işgəncələr yenidən başlayırdı.

* * *

Bir gün dedilər ki, arvadına on beş dəqiqəlik görüşə icazə verilib. Müşfiq getmək istəmədi. Müstəntiq onu məcbur elədi:

- Yox mütləq görüşməlisən. Qoy görsün ki, sağsan.
- Mən istəmirəm görüşü.
- Sənin istəyin əsas deyil.
- Məni bu halda görməyini istəmirəm.
- Səni bundan da pis hala salarıq.

Əsgərlər müstəntiqin işarəsilə onun qollarını burub zorla görüş otağına gətirdilər. Əsgərlər getdi. Az sonra qapı açıldı. Dilbər içəri keçdi. Onun əlində yemək bağlaması vardi. Müstəntiq Müşfiqlə yan-yana oturmuşdu. Arvadına kədərli bir nəzər yetirib dedi:

- O balaca məktubu almamışan?
- Almışam.
- Axı orada yazmışdım ki, bura gəlməyəsən!
- Necə gəlməyim? Ola bilər ki, gəlməyəm?
- Bura gəlinən yer deyil, başa düş!
- Yaxşı, daha gəlmərəm. Bayaq səni gözləyəndə Ruhulla Axundovu gördüm. Pis gündəydi.
- Yaxşı gününü görmüsən.

Müşfiq yumruqlarını düyünləyib durmuşdu. İstəmirdi ki, Dilbər onun dirnaqsız barmaqlarını görsün. Dilbər nəzərlərini ərindən çəkmir, işığı avazmış gözlərinə baxırdı. Müşfiq bu baxışdan darixdi, diqqətini xanımının saçlarını yönəldti.

Mən nələr çəkmədim onu sevərkən

Etdim saçlarına ağlımı yelkən...

Hava isti idi. Saçların təbii qoxusu ona azadlığının şirin əstrini gətirmişdi. Əgər bu nəzarətçilər olmasaydı, onu bağırına basar, qıvrım saçlarını qoxulayardı. Nəzarətçilər gözlərini də qırpmadan onlara baxırdı. Müşfiqin fikrindən keçdi ki, komsomol toylarında «Горька!» - çığırışından sonra hamının gözü qarşısında necə öpüşmək olar? Bunun üçün adamda gərək utanmaq hissələri olmasın.

Dilbər Müşfiqi ömründə bu halda görməmişdi. Qəzəbli çağlarının, hətta ruhdan düşdürü anlarının şahidi olmuşdu, ancaq belə görkəmdə onu heç təsəvvür də etmirdi. Hönkürüb ağlamaq istədi, Müşfiqi də kövrəldəcəyindən qorxdu. Yadına düşdü ki, şairə xoş gələn məqam onun şeirlərini dinləməkdir. Yerinə düşən misraları ürəyində piçildədi:

**- Olmasın başına sözlərim qaxınc,
Ey həyat qınına girməyən qılınç!..
Həyatla olsayıdı dərin rabitən,
Ruhun qaralmazdı gecələr kimi;
Solmazdin sularda yaşayan, bitən
Bir öksüz baxışlı nilufər kimi.
Bir məzar qoxusu verən sözlərin
Zamanın ruhuna uzaq, yabançı,
Çəpərlər içindən baxan gözlərin
Bir qəmlı quş kibi nə qədər acı!..**

Dilbər Müşfiqin kip sıxılmış dodaqlarına baxdı. Qəribədir, bəs bu səsi o neçə eşidirdi?..

**- İçərim bənzəyir bir məzarlığa,
Gecələr ayazdır, gündüz buluddur.
Neçin hər sevinədən, hər ixtiyatdan**

**Uzağam qaranlıq bir bucaq kimi?
Üzülmüş kimiyəm mən bu həyatdan
Qırılan yaralı bir budaq kimi?
Mənim yoldaşlarım birər komandan,
Hamsı irəldədir, hamı öndədir.
Bu dərin həyatı duyub qanandan
Məniimsə taleyim yaman gündədir.**

- Hə, Müşfiq, sən həyatı duyub qanırsan, yalan danışa bilmirsən, həmişə sözün düzünü deyirsən, ona görə müsibətdəsən. Yaman günün ömrü az olar – sözlərini demək əvəzinə Dilbərin dodaqları başqa söz piçildədi:

- Müşfiq, hələ səni burda çox saxlayacaqlar?
- Sən heç bir şeydən narahat olma. Hər şey axırda bəlli olacaq. Gec-tez biləcəksiniz ki, bizim heç bir günahımız olmayıb.

Müşfiq ayağa durdu. Getmək istədi.

- У вас еще восемь минут

- Bu kimdi?

- Müstəntiqimdi.

Müstəntiq hiss etdi ki, söhbət ondan gedir, qulaqlarını şəklədi, gözünü qırpmadan onlara baxdı.

**İçindən örپəirkən hər qırpmada bir kərə,
Yorulmaz, nəzərlərin süzər ətrafi, ölçər.
Yol verməz qulaqların piçıldısan səslərə,
Hər addımda canından şimşəkli bir xız keçər.**

- misraları Müşfiqin yadına düşdü. Dilbər nəsə danışır, ona təskinlik verirdi. Müşfiq onun sözünü kəsmir dinləyir, vaxtin bitməsini gözəyirdi. Nəhayət, müstəntiq ayağa qalxdı. Dilbər də durub Müşfiqə yaxınlaşdı. Əlindən tut-

du. Əlinə gizlincə nəsə qoydu. O biri əlindəki yemək bağlamasını da Müşfiq verdi. Ona yaxınlaşdı. Müşfiq bir qədər geri çəkildi ki, ayrılıq anında qadın ona sixilib doluxsunmasın.

Otaqdan birinci Dilbər çıxdı.

Müşfiqi dəmir tor çəkilmiş arakəsmədən keçirib kameralara təref apardılar. Sağ əlini bərk yumub içindəki kağızin nə olduğunu bilmək üçün kameraya tələsdi. Qapını əsgərlər açıb onu içəri saldılar. Qapı arxadan kilidləndi. Adım səsləri uzaqlaşan kimi Müşfiq əlini açdı. Ovçundakı pul idi. Dörd yerə qatlanmış, üzərində Leninin şəkli olan əskinası açdı ki, bəlkə içində bir yazılı kağız tapar. Kağız yoxdu, ancaq pul idi. Müşfiq Leninin şəklinə baxıb o dövrdə aforizmə çevrilən bir axmaq cümləni kinayə ilə öz-özünə piçildədi: – ««Stalin sabahın Leninidir. Lenin dünenin Stalini». Günüümüzə bax da. Nə dünənimiz oldu, nə də sabahımız açılmayacaq, belə getçə... Zavallı qadın ürəyi, bu pul mənim nəyimə lazımdır? Sən onunla bir həftə dolana bilərdin. Bilsəydim ki, puldu heç almazdım da...

Heç soruştmadım dərsləri, imtahanları necədir? Buna bax ey, nə huşuz olmuşam.»

Müşfiq özünü çarpayıya yixdı. Nəzarətçi qapını açıb içəri girdi:

- Встань!

Müşfiq durdu: - Ты женат?

Nəzarətçi çəşqinqılıqla dedi: - Да.

- А дети у тебя есть?

- Есть, пацан.

- Сколько ему?

- Годик.

- На, для него что-нибудь купи.

- Что это? Барыш? Магарич? Не возьму.

- Нет, я для ребенка даю.

- Если для ребенка, тогда уж ничего.

Nəzarətçi pulu aldı.

- Но это не значит, что я чем-то обязан перед Вами.

- Нет, нет, просто здесь деньги на черта мне нужны, обо мне заботится наше государство.

- Ну уж... Да, сейчас с Вами будет говорить товарищ капитан...¹

* * *

Dörd ay yarımla keçirdi. Ona hər gün olmazın işgəncələr verir, adamlarla üzləşdirir, ancaq Müşfiq heç kəsin üzünə durmurdu. Müşfiq elə gəldi ki, o əbədi olaraq kamerada yaşayıb. Bayirdakı hayatı isə şirin yuxu imiş. Bu dünya böyük bir həbsxanadır. Ev kamarasından çıxarıb daha rəzil bir dar otağa salıblar. Dostlar, yoldaşlar da sevinclər də, sadəcə aldanışlardır ki, insan dünya – həbsxanada ürək partlamasından ölməsin. Şan-şöhrət, ünsiyyətlər hamısı bir aldanış, illüziya imiş. Əsl həqiqət isə bura, eni iki, uzunluğu altı addımlıq soyuq kameradır. Böyük dünyadan bura, dar qəfəsə düşdük, buradan da

¹ Qalx. - Sən evlisən? - Hə. - Uşaqların var? - Var, oğlum. - Neçə yaşı var? - Bir. - Al, ona bir şey al. - Bu nöd? Rüşvət? Götürmüəm. - Yox, uşaq üçün verirəm. - Uşaq üçündürsə, onda eybi yoxdu. Ancaq bu o demək deyil ki, qarşınızda borcluyam. - Yox, yox sadəcə burada pul nəyimə lazımdır? Haqqında dövlətəmiz əziyyət çəkir. - Bəli də... Hə, indi sizinlə yoldaş kapitan danışacaq.

məzara aparacaqlar. Yunis Əmrə necə deyib?

Ana bətnindən düşdük bazara,
Bir kəfən alıb endik məzara.

Bu dünya həyatının bahası üç arşın aq kəfən imiş...
Bizi 30-cü illərdə heç kəfənləməyə də qoymurlar, rus kimi
üzüaçıq, taxta tabutda basdırırlar. Müəllimlərinin, qonşularının
yas mərasimləri bir-bir gözü önündə canlandı.

Yadına Cəfər Cabbarlinin dəfnini saldı.

O ki, söz atından tərpəndi, düşdü,
Sanki şerimizin bir bəndi düşdü...

Cəfər qardaş! Vaxtında getdin. Bu xoşbəxt ödümdü!
Necə də izdihamlı dəfn mərasimi keçdi. Düzdür, səni də
mənim kimi tutmuşdular, ancaq vaxtında ölmək də bir
cür xoşbəxtlikdi.. Sənin 35 yaşıν vardi, mən 29 yaşıν içindəyəm...

Təkadamlıq kameranın qapısının qifili və cəftəsi açıldı.
İki nəfər içəri girdi. Onu itələyib çölə çıxardılar. Yenə
istintaq.

Təqvimdə «20 oktyabr 1937-ci il, çərşənbə» vərəqəi gö
rünürdü. İstintaqı serjant aparır, katib də yazırı.

«Продолжение к допросу Исмаилзаде М.М. от 20.x-1937 г.

Вопрос: В течении всего следствия Вы оказываете следствию сопротивление, отрицая свое участие в к-р организации. Следствие еще раз требует от Вас ответа, намерены или Вы изменить линию поведения и дать исчерпывающие правдивые показания о своем

Сöylerin lacivərd ətəklərində
участии в к-р организации?¹

Kamerada cəlladlar ona yenə əzab verməyə başlamışdı. Dözümsüz məqamda Müşfiq dedi: - «Durun. Danışiram». Ondan əl çəkdilər. Dırnaqsız barmaqlarını ovuşdurdu. Öz-özünə dedi: - «Etiraf lazımdı, deyim. Nə olacaq? Rəhmətə gedənləri üzləşdirə bilməyəcəklər ki... Onlara dayaqlanmaq lazımdır. Dirilərin haqqında dediklərinin təsdiqləməkdən başqa əlimdən nə gələr ki?.. Tutulanları onsuz da xilas edə bilməyəcəyəm, qoy hər şeyi öz üzərimə götürürüm».

Sualı bir də təkrar etdilər. Bu dəfə danışdı. Səsi sakit və qətiyyətli idi. Katib yazdı:

Ответ: В своих показаниях на предыдущих допросах я не говорил следствию правды, боясь наказания за свою принадлежность к-р организации. Я решил дать правдивые исчерпывающие показания о своей к-р деятельности.²

Я признаю, что являлся членом к-р национальной организации в Азербайджане.

Вопрос: Кто и когда Вас завербовал в к-р националистическую организацию?

Ответ: Еще в 1926 г., когда я учился в последнем

¹ «M.M.İsmayılzadənin istintaqının davamı. Sorğu: İstintaqın tam gedişinə siz müqavimət göstərir, əksinqılıbı təşkilatda olduğunuza inkar edirsiz. İstintaq yənə sizdən cavab tələb edir. Siz davranış xəttinizi dəyişib həqiqəti üzə çıxaran, əksinqılıbı təşkilatda iştirakınızı göstərən etiraflar edəcəksinizmi?».

² «Cavab: Ötən istintaqlarda mən doğrusunu söyləməmişəm, əksinqılıbı təşkilata aid olduğunumdan çıxınmışəm. Qət etmişəm ki, indi öz əksinqılıbı fəaliyyətim barədə həqiqəti söyləyim.

классе средней школы, я попал под влияние ряда контр-националистов Рагима Гусейнова, Алмаззаде Илдырым, Насира Кулизаде (все учащиеся в то время) преподавателей Сулейман Салима и Зекерия. Мы читали совместно пантюркскую националистическую литературу и обменивались националистическими взглядами. В 1926 г. я вступил в кружок молодых начинающих писателей. При библиотеке им. Сабира. В этом же кружке состоялся контрнационалисты. Алмас-заде Илдырым «Рагим Гусейнов (проживал в последнее время в Баку по Азиатской улице недалеко от Тазапирской мечети). Мамед Рагим Гусейнов и Алмаз-Заде Илдырым убедившись, что я стою уже твердо на к-р националистических позициях дали мне задание писать контрнационалистические стихи.¹ Я тогда, однако, этого предложение не выполнил, т.к. опасение последствий. Контрнационалистическую связь продолжал [(Почерк Мамед Рагим не считать (əlavə edilib imza M.Müşfiq)] поддерживать с Гусейновым и Алмаз-Заде

Cöylərin İacivord əzəklərində
одновременно я встречался с Махровым к-р-националистом Насир Кулизаде.

В 1930 г. Насир Кулизаде учитывая мои к-р националистическое настроение пытался меня завербовать молодежную мусаватскую группу, которую возглавлял некий Сальман. Однажды Насир Кулизаде привел меня на собрище этой к-р группы на котором с резкой антисоветской мусаватской речью выступил Сальман. Я об этом дал уже выше показание. После 1930 г. я, будучи к-р националистически настроен установил связи с рядом других к-р националистов, которые еще более укрепили меня на к-р националистических позициях. Я в период после 1930 г. вел понятие к-р националистические разговоры со следующими лицами:¹

1. Самед Вургун Векилов, поэт, с ним я установил к-р националистическую связь 1930 г.

¹ O vaxt bu tapşırığı yerinə yetirmədim, nəticəsindən çəkindi. Əksinqiləbçi millətçi əlaqələr davam etdi. Hüseynov (Məmməd Rahim deyil, imza Müşfiq) və Almazədə ilə birgə qatı əksinqiləbçi millətçi Nasir Quluzadə ilə də görüşürdüm. 1930-cu ildə Nasir Quluzadə mənim əksinqiləbçi millətçi ovqatımı nəzərə alıb gənc müsavatçılar qrupuna çalb etmək istədi. Qrupun rəhbəri Salman idi. Bir gün Nasir Quluzadə məni Salmanın kəskin antisovet müsavatçı çıxış etdiyi məclisə götürdü. Bu barədə əvvəl demişdim. 1930-cu ildə əksinqiləbçi millətçi ovqatı ilə başqa əksinqiləbçi millətçilərlə də əlaqə yaradırdım, bu da əksinqiləbçi millətçi mövqelərimi daha da möhkəmlədirdi. Şair dörd ay ərzində ona çatdırılan xəbərlərdən, gizli ötürülən qəzətlərdən adlarını sadalayacağı adamların nə dediyini, nələr yazdığını bildirdi. Sadəcə onları yalançı çıxarmamaq üçün dedi: - 1930-cu ildən sonrakı müddətdə aşağıda adları qeyd olunmuş adamlarla millətçilik səhəbatları etmişəm.

2. Сулейман Рустам, поэт, с ним я стал вести к-р националистические беседы, начиная с 1933 г.
3. Гусейн Натик, поэт, с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1933 г.
4. Мир Джала Пашаев - с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1936 г.
5. Сейфулла Шамилов с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1937 г и до ареста.
6. Сейид Гусейн Садыков писатель с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1933 г.
7. Ахмед Джавад Ахундов, поэт с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1930 г.
8. Гусейн Джавид, поэт с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1931 г.¹
9. Санылы Гаджи Керим, поэт с ним я стал вести

1. Səməd Vurğun Vəkilov, şair, onunla əksinqilabi millətçi əlaqəni 1930-cu ildə yaratmışam.
2. Süleyman Rüstəm, şair, onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1933-cü ildən etmişəm.
3. Hüseyin Natiq, şair, onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1933-cü ildən aparmışam.
4. Mir Cəlal Paşayev, onunla 1936-ci ildən millətçi əksinqilabi səhbət etmişəm.
5. Seyfulla Şamilov, onunla 1937-ci ildən tutulana qədər əksinqilabi millətçi səhbətlər etmişəm.
6. Seyid Hüseyin Sadıqov - yazıçı, onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1933-cu ildən etmişəm.
7. Əhməd Cavad Axundov, şair, onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1930-cu ildən aparmışam.
8. Hüseyin Cavid, şair, onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1931-ci ildən etmişəm.

- Cöylərin İacivord etəklərində
к-р националистические беседы начиная с 1931-32 гг.
10. Salman Mümtaz Aşkerov poet с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1933 г.
  11. Ağayev Əmir, учитель с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1932 г.
  12. Cahanbaxş Cavadzadə – критик, с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1937 г.
  13. Qafur Əfəndiyev (Qantemir) с ним я стал вести к-р националистические беседы начиная с 1937. – Все эти лица систематически высказывали мне к-р националистические взгляды, сведения главным образом к кливете об «угнетении Азербайджана» в СССР, о «загоне» азербайджанской культуры и т.п. Такие же к-р взгляды высказывал бывший председатель Аз.Союза Советских писателей Назарли.¹

Я признаю, что в беседах с указанными лицами я также высказывал к-р взгляды клеветнические заяв-

1. 9. Sanlı Hacı Kərim, şair, onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1931-1932-ci illərdə aparmışam.
10. Salman Mümtaz Əsgərov, şair, onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1933-cü ildən aparmağa başlamışam.
11. Ağayev Əmir, müəllim, onunla əksinqilabi əlaqəni 1932-ci ildə yaratmışam.
12. Cahanbaxş Cavadzadə, tənqidçi, onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1937-ci ildə etmişəm.
13. Qafur Əfəndiyev (Qantemir), onunla əksinqilabi millətçi səhbətləri 1937-ci ildən aparmışam.
Bütün bu şəxslər sistemli şəkildə əksinqilabi millətçi görüşlərini bildiriblər, SSRİ-də Azərbaycanın istismar olunduğu barədə böhtanları söyləyiblər. Deyirdilər ki, Azərbaycan mədəniyyəti sixişdirilir.

ление, что Азербайджан якобы угнетен, что народ якобы голодает и т.д.»¹

Serjant yaza-yaza «Hə, bəs nə vaxt, harada görüşür-düz?» - deyə saymazyana soruşdu. Sualı yazmadan cavabı tələsik qeyd etdi:

«В конце 1934 г. председателем АзССР был избран Мамед Кязым Алекперли. Он был известен как к-р националист проводивший в свое время к-р националистическую линию в своей журналистической работе в Дербенте. Вскоре после избрания Алекперли приблизил меня к себе и мы стали высказывать друг-другу к-р националистические взгляды. Алекперли встречаясь со мной в ССП, а также у себя или у меня на квартире с к-р националистических позиций говорил о положении в Азербайджане.²

Я будучи к-р националистом разделял его к-р взгляды. Однажды, в конце 1935 г. Алекперли пригласил меня к себе домой. Как обычно, он стал говорить об «угнетенном» положении Азербайджана и

¹ Əksinqiləbi münasibətini Azərbaycan Yəziçilər İttifaqının keçmiş sədri Nəzərli də bildirid. Boynuma alıram ki, adını çəkdiyim adamlarla söhbətlərimdə əksinqiləbi mövqeyimi açıqlamışam, böhtan atmışam ki, guya Azərbaycan əsarətdədir, xalq, sən demə, acliq keçirir və s. və i. a..

² «1934-cü ilin sonunda Azərbaycan Yəziçilər İttifaqının sədri Məmməd Kazım Ələkbərli seçildi. O, Dərbənddəki jurnalist fəaliyyətində əksinqiləbi millətçi mövqeyi ilə seçilirdi. Sədr seçiləndən az sonra Ələkbərli mənə yaxınlaşdı və bir-birimizə əksinqiləbi görüşlərimizi bəyan etdik. Ələkbərli ilə Yəziçilər İttifaqında, öz evində, ya da bizdə görüşürdük, əksinqiləbi millətçi mövqeyindən Azərbaycandakı vəziyyət haqqında danışırıq».

Cöylərin lacivərd ətəklərində сказал «дальше такое положение «нетерпимо» и с ним надо вести борьбу. В дальнейшей беседе Алекперли сообщил мне, что в Азербайджане существует к-р националистическая организация возглавляемая Рухуллою Ахундовым. Алекперли сказал, что эта к-р националистическая организация ставит перед собой цель отделения Азербайджана от СССР и создания «независимого» Азербайджанского государства». Алекперли предложил мне принять участие в работе этой к-р организации, на что я дал свое согласие.

Вопрос: Что Вам говорил Алекперли о метода к-р борьбы, к-р националистической организации против Советской Власти?

Ответ: Алекперли завербовал меня в к-р националистическую организацию в конце 1935 г.

В последующих после вербовок беседах Алекперли сообщил мне, что к-р националистическая организация ставит своей целью осуществить свержение Советской власти путем вооруженного восстания и что к-р работа по подготовке вооруженного восстания в районах Аз.ССР уже проводится нашей к-р националистической организацией.¹

¹ «Bir dəfə, 1935-ci ilin axırında Ələkbərli mənə evinə dəvət etdi, adəti üzrə Azərbaycanın əsarətdən danışıb dedi: «daha bu vəziyyətə dözmək olmaz, mübariza aparmaq lazımdır». Sonrakı söhbətlərində mənə dedi ki, Azərbaycanda əksinqiləbi millətçi təşkilat var ki, rəhbəri Ruhulla Axundovdur. O, dedi ki, bu əksinqiləbi millətçi təşkilatın qarşısına qoymuş məqsəd Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmadır, müstəqil Azərbaycan dövləti qurmaqdır. Təklif etdi ki, bu əksinqiləbi millətçi təşkilatı qəbul edib üzvü olum, işlərində iştirak edim.

Вопрос: А о других методах к-р работы Алекперли Вам не говорил?

Ответ: Нет, не говорил.¹

Вопрос: Кого еще Вам называл Алекперли из членов к-р националистической организации?

Başqa bir qovluqdan Sanılı və Əhməd Cavadın etiraflarını oxuyan serjant Müşfiqin heykəl kimi ifadəsi dəyişməyən üzüna baxıb zorla əsəbini boğurdu. Düz yazıblar? - deyə soruşdu. - Düz olar - cavabını aldı. Katib yazmağa başladı:

Ответ: В 1936 г. Алекперли мне сообщил, что в состав к-р националистической организации входят писатель Санылы и поэт Ахмед Джавад».²

İstintaqın gedişi soruşturulanların istəyinə müvafiq getmədiyi üçün, istədikləri cavabı almadiqlarından sorğu-sualı kəsdilər.

«Допрос прерывается. Показание мое записано верно, мне понятно, перевода на азербайджанский язык не требуется, прочитано, в чем и подписываюсь. М.Мушфиг.

¹ Sorğu: Sovet hökuməti əleyhinə qarşı əksinqilabi millətçi təşkilatın əksinqilabi mübarizo metodları barədə Ələkbərli nə deyirdi?

Cavab: 1935-ci ilin axırında Ələkbərli məni əksinqilabi millətçi təşkilata cəlb etdi.

² Sonra söhbətlərində mən dedi ki, təşkilatın qarşısındaki məqsəd Azərbaycandakı sovet hökumətini silahlı üsyanalı yıxmaqdır. Azərbaycan SSR-in rayonlarında əksinqilabi millətçi qüvvələrimizlə artıq bu işə başlamışdır.

Sorğu: Əksinqilabi fəaliyyətin başqa metodları barədə Ələkbərli daha nə dedi? Cavab: Daha heç nə demədi. Sorğu: Əksinqilabi millətçi təşkilatın başqa üzvləri haqqında Ələkbərli nə demişdi?» «Cavab: 1936-ci ildə Ələkbərli mənə məlumat verdi ki, əksinqilabi millətçi təşkilata yazıçı Sanılı və şair Əhməd Cavad daxildir».

Допросил сержант Платонов. Присутствовал сержант Бабаев».¹

Müşfiqə sənədləri imzalamaq üçün verəndə gördü ki, kağızlar yazılıdır, hazırdır, mürəkkəbi çıxdan quruyub, imzalamaq istəmədi. Serjant gülümsədi: - Yəni bu boyda idarədə rəssamlıq bacaran yoxdur? Verərik imzani köçürərlər, heç qol çəkmə.

Müşfiq bu qırmızısfət, ruhsuz canlıya baxıb köks ötürdü: - Eh, Vahab qədəş kaş sağ olaydı.

Əmisi oğlu Vahab vurub-tutmaqdə bütün Azərbaycanda ad çıxarmışdı. Onun qorxusundan başqa yerlərdən cinayətkarlar Bakıya gələ bilmirdi. Əvvəlcə Vahabi tutdular. İstintaqda ona qələmi mürəkkəbə batırıb imza üçün verəndə alıb peronu müstəntiqin gözünə soxmuşdu. Əmisi oğlu Vahabi güllələyəndən sonra, Müşfiqi tutdular...

Nədir hakim olub köks dağlamaq,
Əllərə, qollara zəncir bağlamaq?!
Yaslı bir ananın saçları kimi
Nədir məhkum olub səssiz ağlamaq?!

* * *

Qəşəng katibə müdirin gözlədiyi adamın gəldiyini görüb ayağa qalxdı. Uzun qara yubka, ağ, qısa qollu kofta geymiş katibə iç-içə açılan iki qapıdan müdirin yanına ke-

¹ «İstintaq yarımcıq kəsilih. Dediklərim düzgün yazılıb, mənə aydınlaşdır, azərbaycan dilinə tərcüməyə ehtiyac yoxdur. Oxuyub imza edirəm. M.Müşfiq.

İstintaq etdi serjant Platonov. Serjant Babayev iştirak etdi».

çib xəbər verdi. Bayira çıxıb gələnə dedi:

- Buyurun, müdirləri sizi gözləyir. Əlində «Kommunist» qəzetiñin 20 iyun 1937-ci il, Bazar №141 (5069) nömrəsini tutmuş cavan içəri keçdi. Qəzetdə Ə.Əkbər imzası ilə «Ədəbiyyatda düşmən qahqları axıradək ifşa edilməli» adlı məqalə çap olunmuşdu. Məqalədə deyilirdi: «Xalq düşmənləri, müsavatçı, pantürkist sovet ədəbiyyatının inkişafına hər vəchlə mane olmuşlar. Azərbaycan Sovet yazıçıları ittifaqına soxulan konturrevolusioner, alçaq müsavatçıların havadarı – ikiüzlü Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Sanlı və onların ayrılmaz quyruğu Mikayıl Müşfiq uzun illər boyu sosializm quruluşumuza istər açıq, istərsə də gizli surətdə zidd olmuş və murdar işlərini davam etdirmişdir.

Bu ikiüzlülər sovet yazıçıları ittifaqı rəhbərlərinin siyasi qayğısızlığı nəticəsində, öz ziyançılıq işlərini ədəbiyyat sahəsində yeritməyə imkan tapmışlardır. Bu əclaflardan Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Samlı uzun müddət susmaqla, açıq «tətil» elan etmişlər. Bununla onlar sosializm quruluşuna düşmən olduqlarını açıq-aydın göstərmişlər.

Ədəbiyyat cəbhəsinə soxulmuş düşmənlərdən Müşfiq isə şeirlərini boyalı sözlərlə doldurmaqla yazıçıları ittifaqı rəhbərliyinin gözünü pərdələmiş və beləliklə həqiqi simasını gizləməyə müvəffəq olmuşdur. Öz pantürkist çıxışları ilə əsl reaksiyon simasını çıxdan bəri göstərmiş olan Mikayıl Müşfiq təqib edilən bir ilan kibi ədəbiyyata öz zəhər tuluğunu boşaltmağa hər vəchlə çalışmışdır.

Müsavatçıların əl tulası olan Müşfiqin həyasızlığı o dərəcəyə çatmışdır ki, o, iləriləyən sovet ədəbiyyatına müqavimət göstərmiş və hətta, Azərbaycan sovet yazıçıları ittifa-

Cöylərin lacivərd ələklərində qının üçüncü plenumunda son dərəcə əclaf çıxış edərək, kontrrevolyusyon şeirini belə oxumağa nail olmuşdur. «Duyğu yarpaqları» adlanan bu «şeir» hətta «Ədəbiyyat qəzeti»nin bu il 18 aprel tarixli nömrəsində dərc edilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, bu alçaq, öz düşmən simasını gizlətmək üçün, sınıfı sayıqlığını itirmiş redaktorun gözünə kül piləyərək, bəzi «soviet tematikası»na dair misallar arxasında qəddar kontrrevolyusion fikirlər yeritmişdir.

Artıq ifşa olunmuş alçaq Müşfiq «Duyğu yarpaqları»nda «Hələ bədr olmamış bir hilalım var» - deyə öz həmfikirlərilə səsləşir. Müşfiq, «Yelkənim açılır, qara yel, əsmə!» - deyə ona qarşı «Əsən yeli» qara adlandıraraq, onun əsməməsini tələb edir. Demək, Müşfiqi tənqidi edən sovet ictimaiyyəti «şair» üçün qara yel sayılırmış. Maskalanmış əclaf düşmən Müşfiq, oxuculara aşılamaq istəyir ki, elə bir gün olacaq ki, «azadlıq – ana» «səfəl övladını öz isti qoynunda oxşayacaqdır». Əlbəttə, Müşfiqin «Səfəl»ləri proletariatın qəddar düşmənləri olduğu üçün Müşfiq onların da «ana qucağında» nəşələnəcəyinə ümidişlər başlayır. «Bir üzüm qaradır, bir üzüm sarı» - deyə Müşfiq özünü «dünyanın bəzəyi olan «bir insan» olduğunu iddia edir. Əlbəttə Müşfiq kibi yaramazlar ümumbəşər ibarəsi altında sınıfı mübarizə əleyhinə çıxməq niyyətini daşmışlardır. Müşfiqin nəzərincə o, «dünyanın göbəyi»dir və özündən başqa heç kəs şair deyildir. Bununla belə Müşfiq «hər yerindən duranın» özünü şair adlandırmaşına təcəccübənir. Başqa cür də ola bilməz. Kontrrevolyusioner egoist Müşfiq yeni yetişən gəncliyi açıqdan-açıqa həvəsdən salır, onları ədəbiyyatdan uzaqlaşdırmağa çalışır.

Müşfiqin fikrincə şair, rəssam və heykəltəraş guya «hamidan yüksək», «hamidan baş» olmalıdır. Müşfiq incəsənəti, ədəbiyyatı cəmiyyətimizdən yüksək tutaraq, onları bir-birindən ayırır və beləliklə birincinin əhəmiyyətini şışırtməyə və ikincisinin rolunu alçatmağa səy edir və beləliklə hərif öz pozucu fikirlərini oxucu kütləsinə yürütməyə çalışır.

Bir sira başqa «əsərləri»ndə və xüsusilə «Əbədiyyət nəğməsi» şeirində Müşfiq, maskalanaraq, öz yırtıcı, alçaq xəyanətkarlığını açıqcasına göstərmişdir.

Bu kiçik məqalədən məqsədimiz ifşa olunmuş düşmənin, yazıçılar ittifaqı plenumunda alqışlanmış «əsəri»ndən bəhs etməkdir. Təəccübü də burasıdır ki, Sovet yazıçıları ittifaqında əyləşənlərin siyasi korluğunu o dərəcəyə çatmışdır ki, onlar düşmənin bu yaramaz tartan-partan yazılarını intişar etdirmişlər.

Necə ola bilər ki, Əhməd Cavadın, Hüseyn Cavidin yuvasından çıxmış riyakar, əclaf Müşfiq, ittifaqın plenumunu və «Ədəbiyyat qəzeti»ni öz tribunasına çevirmiştir... Necə ola bilmədir ki, Müşfiq kibi xain düşmən, sovet yazıçıları ittifaqı rəhbərləri S.Şamilov və S. Vurğunun qanadı altında son günədək öz kontrrevolyusion pozucu işlərini yeritməyə imkan tapmışdır. Ədəbiyyatda xalq düşmənlərinin bütün qalıqları axıradək ifşa olunmalı, böyük sosializm quruluşumuza qarşı azğincasına kin və ədavət bəsləyən müsavatçı və trotskist quduqlar yox edilməlidir. Ölkəmiz sürünən zəhərli ilanlardan təmizlənməli və öz sovet ədəbiyyatımızın daha sürətli inkişafı üçün geniş imkan yaradılmalıdır».

Katibə məqalə müəllifini içəri dəvət etdi. Müdir kres-

Göylərin lacivərd ətəklərində losuna yayılmış, qarşısında qəzətdə həmin məqaləni oxuyardı. Başını qaldırıb baxdı. Sevinclə ayağa qalxdı.

- O, xoş gəldin. Oxumuşam. Malades! Отлично! – мюдир danışa-danışa ona tərəf gəldi, üzbəüz oturdular. – Слухи, ты гений. Гений – злодей. Ха, Ха, Ха... Öz canımçün. Ты гений. Bir gecənin içində takoy shedevr, просто невозможно. Тем более, əlində cəmi bir şeiri ola-ola, belə obobşennyyi məqalə yazmaq! Ты просто гений.

- Yoldaş mюdир, mən gecəni yatmadım. Dedim etimadınızı doğruldum.

- Doğrultdu! Молодец! Нерченд, о,lap elə də pis şair deyil, bəlkə də yaxşıdır, biz bilmirik, но очень наглый, дövlətimizin əsas qanunlarını ələ salırdı. Его надо было наказать. Нет?

- Əlbəttə, yoldaş mюdир.

- А ты бес. Хромой бес!

- Siz Lesajin əsərindən danışırsız?

- Да, конечно это про тебя. Al bu kağızı, düş bizim buxqalteriyaya ordan sənə qonarar da yazmışq, ərzaq talonlarını da götür.

- Oy, siz necə də diqqətlisiz?

- Niye, kasib adamsan, ancaq kəlləsən! Bizə sənin kim adamlar lazımdır. Иди живи! Həftədə bir dəfə mənim sənə işim düşəcək. Hy, пока. Sənin də yəqin işlərin var. Cavan adamsan, get gəz, keyfini çək. А что надо, будет, я здесь. - İkiəlli gələn cavanla görüşüb xudahafizləşdi. Yolda Ə.Əkbər səadətdən uçur, gələcək üçün planlar qururdı.

Hər yetən at sürdü meydan başında,
Min oyun oynatdı dövran başında...

* * *

Təkadamlıq kamerada var-gəl etdikcə əvvəlki ömründən keçən anları yadına salır, həmin ovqatları yenidən yaşayırıdı...

Gecədən xeyli keçməyinə baxmayaraq bir sətir də yaza bilməmişdi, üstəlik yuxusu da gəlmirdi. Müşfiq pəncərədən küçəyə baxdı. Onlar yənə öz yerlərində durmuşdu, biri uzunboylu, qabaqdakı iki dişi bir-birinin üstünə çıxan bığlı, o biri isə gödəkboylu, göygöz və bişsiz agentlər. Uzunboylu düz pəncərəyə baxırdı. Gödəkboylu isə darvazanın qənşərində durmuşdu. Səhərdən oradaydılar. Müşfiqin onlara yazığı gəldi. İstədi içəri çağırı, ancaq Dilbərə görə bunu etmədi.

Artıq neçə aydı ki, onlar açıqdan-açıqa Müşfiqi güdürdülər. Bunu heç gizlətmirdilər də. Uzunboylu agent Müşfiqi görəndə baxışlarını yana çevirir, gözlərinə baxmağa cəsarət etmirdi. Yerişi də qəribə idi. Yekə ayaqqabılарını sürüyə-sürüyə gedirdi. Üzündən qorxaqlıq, ümidsizlik töküldü, ancaq tam arxayındı ki, onu güdgüyə göndərənlər mühafizəsiz buraxmayacaqlar. Müşfiq sarıdan qorxu hiss etmirdi. Düzdür, Müşfiq əlbəyaxa döyüşü yaxşı bacarırdı. Xüsusişə sol əlilə gözlənilmədən vurduğu şillədən qulaq uzun müddət tutulur, gözdən qiğılçım çıxırdı. Bunu ona şobədə demişdilər. Bir vaxt kimə qulluq elədiklərini bilib yazılıçı agentlərdən bir-iki nəfəri xub əzişdirmişdi Müşfiq.

Göylərin lacivərd ətəklərində

Balacaboylu agent daha çevik və daha ağıllı görünürdü. O, çox tədbirli idi, Müşfiqlə üz-üzə gəlməz, çəkilib qıraqda var-gəl edərdi.

Şair onlara baxıb düşünürdü: «Bu yazıqlar niyə özlərinə it peşəsi seçiblər? Görəsən nə maaş alırlar? Heç olmasa, evə bir əməlli-başlı maaş aparırlar?... Gör insanları nə günə qoyurlar?! Gör insanlar nə günə düşür?!»

Nəsə yazmaq üçün qələmi mürəkkəbqabıya batırdı. Bənövşəyi mürəkkəb qələmucuna hopdu. Müşfiq şagird dəftəri vərəqinin düz ortasında yazdı: «Cəsuslar ilham pərimi uçurmasaydı, burada şeir olacaqdı». Qələmi yerinə qoydu.

Kitab dolabından əskiyə bükülmüş «Qurani-Kərimi» götürdü. Kitabı üç dəfə öpüb gözünün üstündə saxladı. Əskini açıb kitabın dəriüzlü qapağını qaldırdı. Atasının incə nəstəliq xəttinə baxdı. Burada o, uşaqlarının doğum, yoldaşı Züleyxanın isə ölüm tarixini yazmışdı. Bir-birinin ardiyca Mirzənin, Böyükxanımın, Balacaxanımın, aşağıda da, «Mikayılın təvəllüdü: Cumadəl-avval ayının beşi, Cümə, sənə 1326»¹ sözlərini oxudu. Onun da altında «zülhicce ayının üçü, düşənbə, sənə 1326, Züleyxa fövt oldu»² yazılmışdı.

Müşfiq nənəsi Qızqayıtdan eşitdiyi xatirata görə dünaya gəldiyi günü yaddaşında canlandırmağa çalışdı. O gün yaman isti idi. Ay da təzə çıxmışdı, beşgünlük olardı,

¹ Mikayılın doğum günü: miladi təqvimlə 5 iyun 1908-ci il. Cümə günü.

² Miladi təqvimlə 28 dekabr 1908-ci il, bazar ertəsi, Züleyxa yoxa çıxdı (öldü mənasında).

lap orağa oxşayırdı. Züleyxanın sancısı tutdu. Qonşuda yaşayan mamaçanı çağırmağa mənimlə birgə balaca Mirzə qaça-qaça getdi. Qonşu, demişdi ki, vaxtıdı, hansı saatda olursa-olsun, məni çağırın... Biz lazım olan dəstgahı hazırladıq. Otağın birini elə bununçun rahlamışdıq, Züleyxa yükünü yerə qoydu. Sən qışqıra-qışqıra gəldin bu dünyaya. Yuyub səni qandan təmizlədik.

O biri otaqda narahatlıqla gözləyən Əbdülqədirə mamaça deyəndə ki, - «oğlun olub, müştuluğumu ver!» - Əbdülqədir qızıl cib saatını çıxarıb verdi. Bu saatı o, Bakıda keçirilmiş Quran hafızlarının müsabiqəsində qalib gəldiyi üçün şəxsən Ağa Musa Nağıyevdən mükafat olaraq almışdı.

Atan səni götürüb başı üstünə qaldırdı. Alnından öpdü. Əvvəl sağ, sonra sol qulağına dua oxudu. Bize qaytardı. Əbdülqədirin üzündən səadət yağırdı:

- Bu ki lap məlekdir - dedi. Qadınlar otağı yiğışdırılmışdı. İçəri keçməyə icazə alıb soruşdu:

- Mirzənin anası, necəsan?

Züleyxa ağrılarını gizləyib zəif səsle:

- Yaxşıyam - dedi.

«Şükür ilahinin birliyinə! Hər şey salamathıqla, yaxşı qurtardı» - söyləyib. Əvvəlki yerinə qayıtdı. «Qurani-Kərimi» götürdü. İstixarə etdi, «Bəqərə» surəsinin 98-ci ayəsi gəldi: «Mən kana əduvvən lil-lahi və məlaikətih və rusulih və Cibrilə və Mikalə fə-innəllahə əduvvun-lil-kafirin» ayəsini xüsusi şövqlə, avazla oxuyub tərcümə etdi: «Kimlər ki, Allaha, onun məleklerinə və peyğəmbərə, Cəbrailə və Mikelə düşməndir, Allah da bu kafirlərə düşməndir ki,

Uşağıın adını Mikayıl qoydum. Bilirsiz Mikayıl kimdir? Mikayıl məlekələrin sultanıdır. Peyğəmbər Əleyhissəlamın ürəyini təmizləyən böyük məlekələr içində o da vardı. Hicrətin ikinci ilində olmuş Bədr döyüşündə bu məlek müsəlmanlara kömək etdi ki, onlar müşrik məkkəlilərə qalib gəlsinlər - dedi. «Qurani-Kərim»in ağ vərəqinə sənin təvəllüd tarixini beləcə qeydə aldı.

Mikayıl atasını xatırladı. Ah çəkdi. Qələmi götürüb yazdı:

Atamız dünyadan «eh!» - dedi, getdi,

Tez sənən ömrünə «meh» - dedi, getdi.

Gül əkdi, vay dərdi cahan bağından.

Tökədüyü yaşlara «şeh» - dedi, getdi.

Qurban bayramında ağ qoçun kəsilməyi Mikayılın yadına düşdü. Atası əlini qoçun üzərinə qoyub dua oxuduqdan sonra işarə verdi. Qəssab əlindəki iti bıçağı heyvanın boğazına çəkdi. Qoç əl-qol atmadan, sakit xırıldadı, qan yerdə gölləndi. İsti qan axıb qurtaran kimi qəssab qoçun başını cəmdəkdən ayırdı. Qırmızı qan tez də tündləşib qatalaşdı. Sonra heyvanı asıb soydular. Qonşuların payını göndərdilər. Bayram deyə-gülə keçdi... Mikayılın kəsilən qoça yazığı gəlmüşdi, ona görə də bişmişə əl uzatmirdi. Əbdülqədir onu qucağına götürüb dedi:

- A bala, Allah-təala qoyun-quzunu xəlq edib ki, onun ətindən yeyilə. Qurban ətidi, İsmayıł qurbanı...

- Babanın qurbanı?

- Hə, həm mənim, həm də sənin babanın... - deyə Əbdülqədir gülümsədi.

Mirzə Əbdülqədirin atası Mola İsmayıł İsmayıł oğlu idi... Molla İsmayıł sonbeşik olduğu üçün atası ona öz adını vermişdi.

Qurban bayramından cəmi beş gün idi ki, ötmüşdü. Bazar günü olmasına baxmayaraq, Əbdülqədir «Səfa» cəmiyyətinə müqavilə daliyca getdi, qanıqara qayıtdı. Özü ilə yolda aldığı bir qızılqıl fidanı gətirmişdi ki, həyatdə əksin. Həyətdə Mikayıl qardaşı Mirzə ilə oturub «Dirilik» dərgisinin şəkillərinə baxırdılar. Mirzə ləng-ləng olsa da oxuyur, Mikayıl qulaq asırıdı. Bir əlində fidan, o biri əlinde balaca bel Əbdülqədir evdən çıxan kimi büdrədi, yixildi. Atasının yixılmasını görən kimi Mikayıl qışqırıldı, durub düz onun yanına tərəf qaçıdı. Əbdülqədirin üzü qaralıdı. Gözlərinin qarası itmiş, soyuq şüşəyə oxşayırıdı. Mikayıl nə baş verdiyini anlamasa da, sövq-təbii başa düşdü ki, bu atası ilə son görüşüdür.

Səsə analığı Züleyxa çıxdı. Əbdülqədirin vəziyyətini görüb üzünə əl atdı, saçlarını yolub şivən qopardı. Qonşular səs-küyə yığışdı. Dayısı Rzaqulu da özünü yetirdi. Mirzəni, Büyükxanımı, Balacaxanımı, Mikayılı oradan götürüb öz evinə gətirdi. Dedi ki, mən gəlincə burada qalın, atanızı həkimə aparaq, görək nə olur, sakit durun, səsiniz çıxmasın. Sonra uşaqları bir qohumla Xiziya göndərdi. Xızıda qohumlar uşaqlara baxıb ağlaşanda Büyükxanım da Balacaxanıma qoşulub ağlayırdı, Mikayıl qışlarını düyünləyib Bakıya qayıdaqları günü gözləyirdi...

Beş yaşlı uşaq olarkən atasını itirmiş Mikayıl, hər zaman Əblüqədiri diri görür, səsini, nəsihətlərini eşidirdi. Özünü inandırmağa çalışırdı ki, bu öz daxili səsidi, sadəcə

Göylərin lacivərd etəklərində olaraq atası şair Mirzə Əbdülqədir Visaqının surətində dilə gəlir...

Müşfiq atasını indi, nədənsə daha tez-tez xatırlamağa başlayırdı. Mirzə Əbdülqədir az danişan, ağır xasiyyətli, tündməcəz bir adamdı. Yaşından böyük görünən bu kişinin gülüb dişlərini göstərdiyini heç kəs görməmişdi. Təmkinlə gəzər, ahəstə danişar, mübahisəni sevməzdı. Könlünü açmayan söhbət olanda öz mövqeyini güzəştə getmədən, sakitcə oradan uzaqlaşardı. Bir dəfə məhəllə adamlarına müraciətə demişdi ki, ay qardaşlar, qız məktəbi açılıb, gəlin uşaqlarınızı yazdırırm, qoy oxuyub adam olsunlar. Öz qızlarımı da yazdırımişam. Hələ ki, fürsətdir, pulsuz oxuyacaqlar.

Məhəllədə sözünün əvvəlini-axırını bilməyən, maddi imkanının yaxşı olmasıyla fərqlənən Məmmədtağı özünü qabağa vermişdi:

- Mirzə, bilirsən nə var, gör bir biz qızlarımızı uşkula göndərən biqeyrətə oxşayıraq? Əyibdü səninçün, get işinlə məşgul ol.

- Uşaqlarını oxutmamaq qeyrətsizlikdi. Özvüz bilərsiz, ancaq vaxtı gələr, inşallah özvüz görərsiz ki, «bilənlərlə bilməyənlər bir deyil» - bunu «Qurani-Kərim»də Allah deyib.

O biri il Məmmədtağı özünün üç qızını qız məktəbinə yazdırdı. Mirzə Əbdülqədir evə qayydanda məhəllədə qapı ağızına yığışıb söhbət edən kişilərə salam verib keçmək istəyəndə Məmmədtağı özünü irəli verdi:

- Mirzə, mən uşaqları məktəbə yazdırırdım. Üçünü də...
- Hə, deməli, boynuva aldun ki, sən elə dediyin kimi

varsan... Toplaşanlar gülüsdülər, Məmmədtağı tutulsa da, bir söz demədi.

Mikayıl xatırlayırdı ki, axşamlar lampa işığında bu qaraqabaq kişi uşaqlarını başına yiğib onlara nağıllar, hikmətli hekayətlər söylərdi. Hərdən lampa işığının qarşısında əllərini elə oynadardı ki, divara onların kölgəsi dovan, cüyür, it, hətta at sürən igid şəkillərində düşərdi. Mirzə Əbdülfədir kölgələri divarda hərəkət etdirərək nağıllar düşünüb danışır, uşaqlarının zehnini və ruhunu məşğul edərdi. Bu vaxt yetimlərinin könlünü xoş etdiyi üçün onun da üzü gülerdi.

Atasının danışdığı bir nağıl Mikayılın yadından heç çıxmırıldı. Qəribə nağıldı: ağa ilə nökərin söhbəti... Mirzə Əbdülfədir danışdıqca lampa işığından divara böyük kölgəsi düşür, böyük kölgənin atası olduğunu Mikayıl başa düşə bilmir, qorxurdu, ancaq özünü sindirmayıb Mirzənin əlindən tuturdu. Divara baxmadan atasının söhbətinə qulaq kəsilmişdi. Atası xırıltılı səsilə ahəstə danışındı:

« - Hə, balalarım, bu çox qədim Babil nağılıdı. Günlərin birində ağa nökərini yanına çağırıb dedi:

- At-arabani hazır elə, şah sarayına gedəcəyəm.

- Baş üstə, ağa! Bu çox yaxşı işdi. Kim ki, şaha yaxın olur, onun nəzarəti, himayəsi altına düşür. Saraya gələnləri şahin sədəqəsi gözləyir.

- Yox, deyəsən, gedəcək olmadım! – ağa əlini yellədi. Nökər o saat dedi:

- Ağa, düz eləyirsən, ağılli admanın sarayda nə işi var? Şahin yanına getsən, səni elə bir iş dəlinca göndərə bilər ki, oradan sağ qayıtmazsan.

Ağa razılaşıdı, nökərə dedi ki, gedib öz işiyə məşğul olsun. Yenə ağlına nə gəldisə, onu geri çıçırdı:

- A gedə, nökər!

- Bəli, ağa!

- Su tök, əlimi yuyum, yenə acdım.

- Baş üstə, ağa! Bu çox yaxşı işdi. Kim tez-tez yeyirsə, adətə əməl eləyir, eşitməmişən, deyirlər az-az ye, tez-tez ye.

- Yox, deyəsən iştaham küsdü daha.

- Ağa düz eləyirsən. Yeməkdən nə fayda var ki? Onsuz da hər gün acacaqsan...

- Yaxşı, get işinlə məşğul ol!

- Baş üstə! – Nökər getdi işinin dalışca. Ağa bir azdan onu yenə çıçırdı:

- At-arabani hazır elə. Gəzməyə gedirəm, Xaraba şəhərə, qala divarlarına tərəf.

- Baş üstə ağa! Düz eləyirsən ki, gedirən. Kim evdə çox oturarsa, onun heç ruzisi də olmaz. Elə-belə demirlər ki, qurdı ayaqları doydurur.

- Yox, deyəsən gedəcək olmadım. Evdə qalıram.

- Düz eləyirsən, ağa, bu daha ağılli qərardır! Ancaq ağılsızlar, bir də evsiz-eşiksizlər boş-boşuna gəzməyə çıxırlar. Yolda qaçaq-quldur rast düşər, ya da sən yolda olanda evinə oğru galə bilər. Nahaq demirlər ki, ev həmisə hər yerdən daha yaxşıdır.

- Yaxşı da, get işinlə məşğul ol!

- Baş üstə, ağa! – nökər öz işinin dalışca getdi.

Ağa bir azdan yenə çıçırdı:

- A gedə, nökər! Ağılli adama oxşayırsan, istəyirəm

səninlə bir məsləhətləşim.

- Bəli ağa! Eşidirəm!

- Gör, bir axı, nə deyirəm, səncə, mənim evlənib oğul-uşaq sahibi olmaq vaxtim çatıb, ya yox? İstəyirəm axı evlənim?

- Ağa, çoxdan lazımdı. Uşaqsız evdə nə həyat ola bilər? Ölsən, üstündə kim ağlayacaq?

- Bura bax, bəlkə heç evlənməyim?

- Əlbəttə, ağa! Evlənməyə heç dəyməz! Sən məgər çox adam görmüsən ki, evlənib xoşbəxt olub? Qonşu uşaqlarına bir bax, keçəl-küçəl, qızılcalı...

- Yaxşı, nə deyirsən, evlənim, yoxsa yox?

- Yoxsa yox! Yoxsa uşaqlar böyüyüb güc-bəla ilə yiğdiğin var-dövlətini dağıdacaqlar.

- Yaxşı, get işinlə məşğul ol!

- Baş üstə, ağa! – Nökər getdi işinin dalıyca. Ağa bir azdan yenə çağırıldı:

- A gedə, nökər!

- Bəli, ağa! Gəldim! Buyur ağa!

- A gedə, istəyirəm bir qaçaq-quldurluqla məşğul olum axı... Bikarlıqdan ağızma milçək dolur.

- Düz deyirsən, ağa! Müdrik adamlar elə belə də elər. Varlanmağa quldurluqdan da asan və qısa yol var? Ancaq baş, yol və cib kəsənlər sürətlə, özü də lap tez dövlətlənər.

- Yox, deyəsən, həvəsim söndü, mən quldur olmaq fikrindən daşındım.

- Düz də eləyirsən, qurban olum, ay ağa! Quldurların həyatı da bir ömür deyil. Bəlkə soyduğun karvanda silahlı

Cöylərin lacivərd ətəklərində keşikçi oldu? Çaşib səni öldürdü? Ya da yarımcان elədi, verdi hökumətə, atdlar səni dustağa, onda nə olsun?

- Yaxşı, get işinlə məşğul ol!

- Baş üstə, ağa! Nökər getdi işinə. Ağa bir azdan yenə çağırıldı:

- A gedə, nökər!

- Bəli, ağa! Gəldim! Buyur, ağa!

- Bu dəqiqə ağlıma gəldi ki, sələmçi olam. Dövlətimi çoxaldam. Nə deyirsən?

- Düz deyirsən, ağa! Doğrudan da müdrik fikirdir. Sələmçinin pulu başından aşar, anbarı həmişə dolu olar. Düz deyiblər ki, pul pul gətirir.

- Qulaq as, bəlkə, heç sələmçi olmayım?

- Ağa, əlbəttə ki! Nə qədər belə pul həvəskarı yanıb. Adamlara borc pul vermək ən etibarsız bir işdir. Əclasın biri pulunu qaytarırsa, faizini istəyəndə verəcək?! Nə-haqq demayıblər ki, ancaq halal zəhmət sevinc gətirər.

- Yaxşı, get işinlə məşğul ol!

- Baş üstə, ağa! – Nökər işinin dalıyca getdi. Ağa bir azdan yenə çağırıldı:

- A gedə, nökər!

- Bəli, ağa, buyur, ağa!

- Get hamiya car çək ki, bu gün mən ölkəmiz üçün xoş bir iş görəcəyəm!

- Mütləq gör o xoş işi, ağa! Kim ki, ölkəsi üçün yaxşı bir iş görür, adı yüz illərlə unudulmur.

- Yox, yox! Axı nə üçün də mən ziyana düşüb o işi görməliyəm? Sənin kimi donu çıraq, dabarı yarıqlar üçün?!

- Düz elərsən, ağa! Yaxşı işi görəmə! Qədim qalanın xarabaliqları yanından ötəndə kəllə sümüklərini az görəmüsən? Onlar haçansa yaşayıb, bizim kimi adam olub, ölüblər. İndi kim əminliklə deyə biler ki, onlardan hansı birisi Vətən üçün xoş iş görüb, hansı bəd?

- Yaxşı, get işinlə məşğul ol!

- Baş üstə, ağa! - Nökər işinin dalyica getdi. Ağa bir azdan yənə çağırıldı:

- A gedə, nökər!

- Bəli, ağa! Buyur ağa!

- Mən səhərdən fikirləşirəm ki, sən onu da düz deyirsən, bunu da düz deyirsən. Yaxşı, onda bəs xeyir nədədir? Mən nə iş görüm?

- Sənin ağılnıla, mənim imkansızlığımla yaşamaq çətindir, ay ağa, gəl gedək özümüzü dənizə ataq - bax, bu yaxşı bir iş olar. Fərqi yoxdur, heç kəsin əli göye çatmaz, heç kəs bu Yer kürəsini qucaqlaya bilməz.

- Əgər eləsə, onda, a gedə, bax, bu xəncərlə qoy əvvəlcə mən səni öldürüm.

- Ay ağa, bir söz demirəm, ancaq sən özün dəqiq bilirsən ki, məndən sonra nə qədər yaşayacaqsan? Mənsiz səninçün yaxşı olacaq?! Beləcə səhbət eləyiib günümüzü keçirik də...

- Yaxşı, get işinlə məşğul ol. Köpəkoğlu, nə məni yasamağa qoyursan, nə də ölməyə!

Uşaqlar ağanın ağıllı nökərini öldürməməsinə, nağılin bu cür qurtarmasına sevinmişdi. Mikayıl indi o anları xoş bir təbəssümlə xatırladı.

- Füzulinin «Rindü Zahid»i, Mola Nəsrəddinin pen-

Göylərin lacivərd steklərində dir əhvalati da beləcə, bir-birinə tam əks müddəəalar üsttündə qurulub. Dünyanın ikitirəli olmasını filosoflar qanuna salıblar, min illərdi deyirlər. Gərək ayıq olasan, canbazlıq eləməyəsən ki, bu dünyada ağ gün görəsən. Biz bu-nu bacarmadıq!...

Mikayıl kamera divarında atasının lampadan düşən uzun, haçansa qorxduğu kölgəsini gördü. Bədəni üşəndü.

- Mikayıl, bala, ömrünün axırına lap az qalıb. Özüvi bir yerə cəm elə, kişi kimi ölməyə hazırlaş. O yan-buyanı yoxdu! - Kölə divardan çekildi. Fərqinə vardı ki, divara düşən elə öz kölgəsidi...

Kamerada gəzisidikcə Müşfiq haldan-hala düşürdü. Xatirələr onu özündən ayırib aparırdı. Evdə olarkən belə halların birini yadına saldı...

- Yox, deyəsən, bu yuxusuzluq məni dəli eləyəcək...

- Müşfiq dolabı açıb son vaxtlar tez-tez istifadə etdiyi ürək dərmanını götürdü, stekana damcıldatdı. Üzərinə azca su əlavə edib içdi. Bir qədər sakitcə oturub əlini ürəyinin üstünü qoydu. Dilbəri yuxudan durğuzmağa qıymadı.

Az keçdi, özünə gəldi. Kitab rəsindən el altına qoyub tez-tez baxdığı dərgilərdə atanın nekroloqlarını demek olardı ki, əzber biliirdi. «Övladi-nəfisə» və «Dirilik» jurnalları onun üçün çox əzizdi. Üzərində dalgalı dənizdə yelkənli gəmi şəkli olan «Dirilik» dərgisini götürdü. Birinci dəfə görünmüş kimi üstünü oxudu. **16 mart 1915-ci il №13. Cümadi-əvvəl, düşənbə, 1333-cü il.** Dərgini vərəqlədi. Atasının şəkli olan 204-cü səhifəni açdı. Oradakıları bir də oxumağa başladı:

«Şair və müəllim Mirzə Əbdülqədir Visaqi¹ Ismayılzadə. Tərcüməyi-əhval

Cümləyi-bəni-noi-bəşərə² bir gündə xəlq olunub, bir gündə də ölcəyi yəqin isə də, lakin hamısı bilməyir ki, nə üçün xəlq olunmuş və nə məqsəd ilə də yaşayır!...

Amma millət və millətinə qanan, hiss edən kimsənin ürəyində bir amal və məqsəd arzusu oyanar və o «amal və məqsədi üçün də yaşayıb, fikrini arzusunu əldə etmək üçün hər şeyini fəda edər, əziz canını da belə müzayığ³ etməz...

Mərhum Mirzə Əbdülqədir dəxi qəlbində bəslədiyi muradına yetişmək üçün cürbəcür əziyyətlərə, tükənməz zəhmətlərə təbiətin binəhayə⁴ işgəncələrinə təhəmmül⁵ etdiə də, lakin hər kəsi bir növ ilə ölüm tərəfinə sövq edən qəza bu zavallını da bir xeyli zaman amansız cigər mərəzinə⁶ mübtəla etdikdən sonra, axırdı neçə nəfərdən ibarət ailənin pərəstərsiz⁷ qalmasına səbəb olub vaxtsız vəfat etdirdi.

Mərhum Mirzə Əbdülqədir Quba dairəsində Xızı qərəyəsində⁸ hicri 1287-ci ildə zilhiccənin 14-də doğulmuşdur.⁹

Mərhum atası məzkur¹⁰ qəryədə müdərris¹¹ olduğuna

Göylərin lacivərd ələklərində bənaən¹ tərbiyəsinə özü diqqət etdiyi kibi, təliminə də bildiyi qədər səy etdiyindən sonra ümumi-ərəbiyyəyə dara² olan sabiq Quba qazisi Axund Zəki cənablarına tapşırmış və bir neçə il də tələbə olub Bakı mədrəsələrinin birində ərəbə Sərf-Nəhvi³ təkmil etmiş⁴ başqa elmlərə də bir qədər bələdiyyət yetirə⁵ bilmüşdir.

Mərhum öz təbiəti, zəkavat⁶ və istedadı sayəsində əsrin ümumi fövqəladə müşkülət⁷ ilə təhsil olunan bir zamanda tələbələrin çəkdiyi zəhmətlərini nəzərə alıb özü üçün elə bir qayda-qanun qəbul etmiş ki, yoldaşları arasında birinci və fərasətli ədd olunmaqdən maəda⁸ cümləsindən⁹ də qabaq mədrəsəni təmam etmişdir.

Burası da vazehdir¹⁰ ki, öylə nizamsız mədrəsələri ikmal¹¹ edən «əməleyi-mövta»¹² və ya «dua yazar» olmaqdən başqa nə edə biləcək?! Lakin Mirzə Əbdülqədir bunların heç birisini xoşlamayıb başqa bir məaş yolu axtarmaq fikrinə düşmüş, bir neçə yerdə xüsusi xidmətlərə¹³ girmişə də, yenə məşİətini aldığı təliminə nisbatən müvafiq və münasib ola bilmədiyindən tacir atasının yerinə keçib Qəryə

¹ əsasında

² sahib

³ Qrammatika (morphologiya və sintaksis)

⁴ kamilləşdirmə

⁵ bələd olmaq

⁶ zəka, ağıl

⁷ çətinlik

⁸ sayılmaqdən əlavə

⁹ hamidan

¹⁰ aydın, aşkar

¹¹ bitirən

¹² ölü fəhləsi, ölübasdırın

¹³ adamların iş sıfarişlərinə

¹ Visaqi – ərəbcə «Visaq» – bağ, rabitə, sözündəndir.

² bütün insanlara

³ əsirgəməz

⁴ nəhayətsiz

⁵ dözdüsə

⁶ xəstəliyinə

⁷ başsız, böyüksüz

⁸ kəndində

⁹ 6 mart 1871-ci il, bazar günü (əyal dəstərindəki qeydə görə o, 1865-ci ildə dünyaya gəlib).

¹⁰ həmən

¹¹ dərs deyən

müəllimi olmağa məcbur olmuşdur.

Fəqət açdığı məktəb köhnə qaidə ilə olmuş isə də, amma məqsədi o vaxtin müəllimləri kibi hər ayda həqqi-zəhməti¹ aldıqda utanmazdan: - «müəlliməm, nə olursa-olsun, istər oxuduğunu qansın, və ya istər qanmasun; canı çıxınsın, səy etsin, öyrənsin. Bən dərsimi deyəcəyəm» - deməmişdi.

Bir kərə uşağı mütəllimliyə² qəbul etdimi, çalışmış, təliminə diqqət etmiş, və hər bir şagirdin gələcəyini nəzərə alıb ona gördüyü, təcrübəsi sayəsində hər elmin yolunu açmış, öz millətini uşağı qandırmış...

Bir qədər kənddə müəllimlik etdikdən sonra Xızını tərk etmiş, 1902-ci ildə Bakıda «Dağlı məhəlləsi»ndə üsuli-qədim³ üzrə bir məktəb açmış, bir neçə il burada müəllimlik edib «Nəşri-məarif» tərəfindən açılan «darül-müəllimini-islam»ın⁴ müvəqqəti müəllimlər kursu»na girmiş, bir il orada üsuli-cədid⁵ ilə oxuduğu dərsləri öz xüsusi məktəbində mütəllimlərə tədric ilə dərs verməyə başlamışdır.

Və bu amal və məqsudi⁶ sayəsində idi ki, o vaxtlar Bakıda üsuli-cədid dərsi tədris olmadığı bir zamanda mərhum Mirzə Əbdülləqədirin haman əhəmiyyətsiz baxılan məktəbində Təcvid, Qiraət, Sərfi-türki, Coğrafiya, Ümumi-hesab və qeyri elmlərindən be qədri-imkan mütəllimlər bəhrəmənd olurdular.⁷

¹ zəhmət haqqı

² şagird

³ qədim üsul

⁴ islam müəllim evi

⁵ yeni üsul

⁶ məqsədi

⁷ şagirdlər imkan daxilində bəhrələnirdi

Və həmişə şagirdlərino:

- Mən çox şad olardum ki, bənim əlimdə ibtidai təlim almış mütəllimlərimi get-gedə tərəqqidə görəydim. Onların, arzu etdiyim qədər daha elmlı, gözəl tərbiyəli, milli hissli olmaqları bənim ən birinci amal və məqsədimdir! - deyə mütəəssir¹ ahlar çəkərdi.

Mərhum buna da qane olmayırdı. Ataların da elmlı olmalarını arzu edirdi. Çalışırkı, çoxlu yalvarıb söylərdi: - Lamə halə² öz uzurunuuz³ üçün imza etməyi (qol qoymağ) başarın.

Axırda bu böyüklərə məxsus bir gecə kursu aça bildi. Təəssüf ki, yazılı bu yolda da lazıminca muradına çatmadı...

Mirzə Əbdülləqədir «Şah İsmayıll» və «Seyfəlmülk» adında iki opera [librettosu] yazıb tamam etmiş və «Yusif-Züleyxa» ilə «Əli xan» adlı iki opera [librettosu] natamam qalmışdır.

1908-ci ildə «Səadət» məktəbində müəllimliyə təyin olunub və axır gününə qədər orada davam etmişdir. Bu son vaxtlarda düçər olduğu cigər naxoşluğunun şiddet alımından xilas olmaq üçün məhəlli həkimlərə⁴ müraciət etdişə də, çarənəzir olmayıib⁵ nəhayət 1332 sənaye hicridə zilhiccüt-ləhəram ayının 15-ində bazar günü axşam saat dörd rədələridə 46 yaşında⁶ olduğu halda altı nəfər ailəsilə bərabər əqrəbasını dağıdar edib faciətən vəfat etmişdir.⁷

Rəhmətullah əleyhə və rəhmətə və əstə. Amin!

¹ təsirli

² mütləq

³ rahatlığınız

⁴ yerli həkimlərə

⁵ çarə tapmayıb

⁶ 23 sentyabr 1914-cü il, əslində 51 yaşında olmalıdır.

⁷ qohumlarını sinədağılı edib faciəli surətdə vəfat etmişdi

Ayin Ra.¹

Dirilik: Mərhum Mirzə Əbdülqədir Visaqi çox xoş xü'lq,² şikəstənəfs³ və mütəvaze⁴ bir zat idi. Əqdam etdiyi⁵ hər işdə fövqəladə dəqiq və dünyalarca məşəqqətlərə mütə-həmmil⁶ olub başladığı işi tamam edə biləcək bir qüvvəyə malik idi. Hər kəs müsahibəsində məmənnun qalardı. Zira⁷ mərhum nəhayət dərəcədə mülayim, gözəl əxlaq və şairanə bir ətvar⁸ sahibi idi. Lakin bunların müqabilində bir qədər əsəbiliyi dəxi vardı. Bəzən dünyalarca əziyyətə davam edərdi. Bəzən heç bir şey üçün məzaciñda təgəyir əmələ gələrdi.⁹ Demək olar ki, faciətən¹⁰ vəfat etməyinə də həmin mərəzi bir qədər səbəb vermişdir. Çünkü mərhumun tərcüməyi-hələndə zikr olunan iki operanı taliq etdi¹¹ sonra operanın birisini bir başqası zorən təsahib¹² etdiyindən tükenməz bir xəyalə qərq olmuşdu (Allah zəlimə insaf versin).

Mərhum məhəlli mətbuatda həmişə əşar yazardı və şagirdləri üçün milli nəğmələr inşad edərdi. Məltəəssüf¹³ asarını lazımlıca ələ gətirmək mümkün olmadı.

¹ ərəb əlifbasının iki hərfi, müəllisin - Əbdüllabbas Rzayı adının baş hərfəri.

² xoşxasiyyət

³ nəfsini sindiran

⁴ təvazökar

⁵ başladığı

⁶ dözon

⁷ çünkü

⁸ vəziyyətlər

⁹ ovqatında dəyişmə

¹⁰ faciəli

¹¹ bitirmək

¹² zorla sahib çıxməq

¹³ çox təəssüf ki

Mərhum Mirzə Əbdülqədir Visaqinin asarından

Nəvayı-Şərqi yaxud qürubi-afitab¹

Afitab, ey edən qürubə səfər!²

Baisi-feyz sabitü səyyar!³

Qıl təcəlli⁴ bu ələmə təkrar!

Açıl, ey çohreyi-ziya göstər!

***

Mətləin sərzəmini-məşriğ ikən⁵

Onda mövhüm bir xəyal oldun:

Kəndinə bulmadıqda bir məskən

Canibi-məğribə miyal oldun⁶

***

Bina olduqda mətləin mava

Ediyordum səninlə nəşvü nüma⁷

Bəni qıldın bələyi-hicrə⁸ düçar,

Səndən irdi məraminə əgyar⁹

¹ hərq havası və ya günəşin batmağı

² ey batmağa səfər edən günəş!

³ feyz sahibi, sabit və hərəkət edən

⁴ yenidən dirilmə

⁵ çıxmağın şərqdəndirsə

⁶ qərbə tərəf meyl etdin

⁷ inkişaf

⁸ ayrılıq bələsi

⁹ düşmən məqsədində çatdı

***

Gəl, gəl indi bana ziyanşa¹ ol²

Gözəlim, ey münəvvəri-afaq!

Bumudur səndəki cəzayı-nifaq,

Kim yoxundur bənimmə meylü faq?³

***

Getmə, buncə gəl olma bəndən dur!⁴

Zövqu-vəslinlə qıl bəni məsrur!⁵

Etmiş olsam da xidmətində qüsür,

Əfv⁶ qıl, ey ziyanı cananım!

***

Görəyirdisə gər vəfa bəndən,

Keçdi ol bivəfaliq əyyami:

Lalərux ey nigari-simintən!⁷

İndi bən can əsirgəməm səndən!

***

Könlüm olmuş qəminlə malamal⁸

Varlığım qərqi-bəhri-hüznü-mələl⁹

Etmişəm nuş badeyi-sırqət¹⁰

Bana qismət ikən zülali-vüsal.

¹ İşiq verən

² üfüqləri nurlandıran

³ ünsiyət meyli

⁴ uzaq

⁵ xəsbəxt

⁶ bağlıla

⁷ lələ üzlü, gümüşbədən

⁸ kədərlili

⁹ qəm dənizində batmaq

¹⁰ ayrılıq şərabı içmişəm

***

Keçdi qiyməti günlərim, heyhat!

Edəyim də tilafı mafat¹

Qəflat ilə keçirmişəm ovqat,

İndi lütf eylə qəlbə nuri-həyat!

Dirilik qönçəsi

Qönçə, ey xəlvətnişini² – gülüstan

Ey qılan ruxsara³ yarpaqdan niqab!

Surəti-halın bulursa inqilab,⁴

Bülbül eylər vəsfini bin dasitan.

***

Hansı təqsirin micazatiyla sən,

Gülşən içərə xarə⁵ oldun dəstəgir?⁶

Bir əsarətdən xilas ol ey fəqir!

Qönçəlikdə böylə solğunluq nədən?

***

Ləblərində gizli-gizli xəndələr,⁷

Fəhm üçün ibraz⁸ edər əsrəri-Həqq⁹

Şərhinə hər yapraqındır bir vərəq,

Seyr edincə könlümü məftun edər

¹ qızıl xərcləyək

² gizlənmiş

³ üz

⁴ dəyişmə

⁵ tikan

⁶ ələ keçmək

⁷ gülüşlər

⁸ üzə çıxməq, bürüze

⁹ Allahın sırları

***

Olma pabəndi-qüyud, istə tar¹
 Bülbülü-şeydayə qıl ərzü-cəmal,
 Ərzi rüxsarında var bir özgə hal,
 Ey lətafətbəxş-i-əyyami-bəhar

***

Açılib ol bir güli-sədbərgi-al,²
 Lütf ilə hər canibə saç ətirlər!
 Dağları, səhraları həp sərbəsər,
 Qıl müttətər cənnəti-rizvan misal³

***

Bir süruru vəcdə⁴ dolsun kainat
 Mürqi⁵-ruhim seyri-gülzar eyləsin
 Dürlü-dürlü kəşfi-əsrar⁶ eyləsin
 Onda bulsun cavidamı⁷ bir həyat

Müşfiq dərginin içində qoyulmuş dörd yerə qatlanan «Sədayi-həqq» qəzeti və əllə yazılmış, iki yerə qatlanmış bir səhifəlik müqavilənin surətini götürdü.

Qəzeti qatını açıb ilk dəfə görürməş kimi oxumağa başladı:

«Sədayi-həqq» 26 aprel 1913-cü il

«Məktub

¹ qayğılara ayağı bağlı durma, tar istə

² qırmızı yüzləşək (qızılğulin ən ətirli növü) açılıb.

³ cənnət bağlı kimi ətirli et

⁴ mahni və vəcdəgəlmə

⁵ quş

⁶ sırların kəşfi

⁷ əbədi

Cənab müdird!

Şu bir-iki kəlmə Əbdülmüslüm Maqomayevə verdimim cavabları qəzətinizdə dərc etməyinizi rica edirəm!

Əbdülmüslüm Maqomayev cənablarına, yazdığı məqam barəsində, qəzetə müdürü incitməmək üçün, cavabını həmən xahiş etdiyi münsiflər mühakiməsinə saxladım. Ona görə də, möhtərəm «Sədayi-həqq» qəzətinin müdirlindən hasil etdiyim iznə görə, Əbdülmüslüm Maqomayev göstərdikdəri münsiflər ilə zəhmət qəbul edib «Sədayi-həqq» idarəsinə yekşənbə günü, aprelin iyirmi səkkizində axşam saat yeddi də gəlsinlər. Mən də münsif təyin etdiyim Mirzə Musa Əsgərzadə və Tariquliyev Məhəmməd Hənəfi ilə müəyyən göstərdiyi idarəyə həmən müəyyən saatda gələcəyəm. Gəlməzsələr, göstərdikləri mühakimədə dəxi bulunacağam. Əbdülpədir İsmayıllazadə».

Qəzeti yenə də dörd yerə qatlayıb yerinə qoysdu. Müqaviləti açıb oxudu.

«1916-ci il sentyabrın 27-də, biz aşağıda imza edilən - Bakıdakı müsəlman operasının dirijoru Müslüm bəy (Müslüm Maqomayeviç Maqomayev) və Mirzə Əbdülpədir İsmayıllazadənin yetimlərinin əmlakına qəyyumluq edən Rzaqulu Həsənov bu müqaviləni bağladıq.

Müslüm bəyin sıfəri ilə və onunla birgə Mirzə Əbdülpədir İsmayıllazadə «Şah İsmayıł» operası üçün xalq nağılı əsasında libretto tərtib etmişdi. Müəlliflərin əvvəldən öz aralarında müqavilələri olmadığından və iş tamamlanandan sonra ondan istifadə şəraitində razılığa gələ bilmədiklərindən bu əsər indiyə qədər istifadəsiz qalırdı. İsmayıllazadənin vəfatından sonra qəyyum Həsənov, Müslüm bəylə damışq-

lar aparmış və bu danışqlardan sonra aşağıda göstərilən şərtlərlə razılığa gəlmişlər:

1. Cənab Maqomayev və İsmayılladənin birgə zəhməti ilə tərtib olunmuş «Şah İsmayıll» librettosunun bütün müəlliflik hüququ cənab Maqomayevə verilir. İsmayılladənin varisləri bu librettonu nə ayrıca, nə də İsmayılladənin başqa əsərləri toplusunda cənab Maqomayevin razılığı olmadan nəşr etdirə bilməzlər.

2. Cənab İsmayılladənin varisləri librettonun hansı şəkildə istifadə edilməsindən aslı olmayaraq, təmiz gəlirin 10 faizini alırlar. Pyesi hansı şəkildə istifadə etmək Cənab Maqomayevin şəxsi haqqıdır. İsmayılladənin varislərinin bu məsələlərə qarışmağa ixtiyarı yoxdur».

Hər dəfə Müşfiq bu müqaviləni oxuyub qurtarandan sonra dəhşətə gəlib başını iki əli ilə tuturdu.

Sən demə, 13-cü ildə də müqavilə olub. «Müqaviləni iki nüsxədə yazdıq. Bundan sonra da qardaş kimi mehriban işləyəcəyimizi bir-birimizə vəd edib ayrıldıq. Mirzə Əbdülqədir məmənun halda çıxıb getdi» - sözlərini, Müslümən özü eşitmışdı.

Deməli, ikinci müqavilənin birinci bəndindəki «Müelliflərin əvvəldən öz aralarında müqavilələrini olmadığından...» cümləsi Maqomayevin ədalətsiz olduğunu bir dəha sübut edir. Bu, başqa bəndlərə və 10 faizə də aiddir. Görəsən pul o qədər şirindir ki, ədaləti də üstələyir? Sabir necə demişdi:

Gərçi pul çox fərəh fəzadır, oğul,
Leyk namus pək bəhadır, oğul!
Eh, hər kəsin haqqını vaxtında özünə versələr,

Göylərin lacivərd ətəklərində
dünyada heç kasıblıq olmaz... Dayım Rzaqulu da vaxtında əziyyət çəkməzdə.

Müşfiq səliqə ilə kitab dolabına iki cərgə düzəlmüş kitablara baxdı. «Dirilik» dərgisini götürdüyü yerə qoydu. Masanın üstündəki «Qurani-Kərim»in qapaqlı vərəqindəki yazılarla, atasının xəttinə bir də baxdı. Anası Züleyxa üçün atası ölüm tarixindən sonra cəmi üç söz yazmışdı: «Züleyxa fövt oldu» yəni, yoxa çıxdı. Nə qədər çalışsa da, anasını xatırlaya bilmədi. Axı o vaxt Mikayıl altıaylıq idi. Nənəsi Qızqayıt hər dəfə doluxusunaraq söyləyərdi ki, Balacaxanımla Mikayıl rəhmətlik analarına çox oxşayır. Mikayıl atası ilə anasının birgə şəklində çox baxmışdı. Şəkil göz yaşlarından soluxub keyfiyyətini itirdiyindən surətləri dəqiqləşdirmək çatın idi. Müşfiq Böyükxanıma «anam» - deyirdi. Bu söz Böyükxanının xoşuna gəlirdi. Mirzə Əbdülqədir bu itkini uzun müddət ağır yaşadı. Hami yatanda gizli-gizli «Züleyxa» - deyib hicqırırdı. Onun şərəfinə «Yusif və Züleyxa» dastanını yazmağa başladı, ancaq bitirə bilmədi. Əlinə qələm alıb «Züleyxa» yazınca, onun ülvi obrazı gözü öünüə gəlir, ixtiyarsız gözü yaşarırdı.

Mirzə Əbdülqədir uşaqlarına baxmaq üçün qohumlarının məsləhətilə, məhəlləyə yaxın qırx pilləkənin aşağıdakı evdə yaşayan cavan, dul Züleyxa adlı qadınla evləndi ki, evində bu ad təzədən səslənsin. İnsafən, Züleyxa ana fədakarlığı ilə uşaqlara baxır, ərinin az maaşına qane olaraq, imkan daxilində ailəni qənaətlə yaxşı dolandırı bilirdi.

Mikayıl üç yaşınadək Xızıda, Sayadlar kəndində nənəsinin yanında qaldı, sonra onu şəhərə gətirdilər. Züleyxa

bu balaca kişiyə sözə baxmadığı üçün açıqlananda Mika-yıl qaşlarını düyünləyib baxışlarını düz onun gözlərinin içində zilləyərdi. Uşağın Züleyxadan xoş gəlmirdi, bəlkə də səbəb Böyükxanımla Mirzəni ondan daha çox əzizləməsi idi. Qardaşı Mirzə elə bil Əbdülqədirin balaca surətiydi. Mirzənin boyu hündür deyildi. Mikayıl ondan üç yaş balaca olsa da, eyni təndə idilər. Mirzə desə də ki, Züleyxa bizim anamızdır, Müşfiq inanmırıldı. Sonra bu ov-qat misralara döndü:

«Ana!» - dedim, ürəyimə yanar odlar saçılıdı,
«Ana!» - dedim bir ürpəriş hasıl oldu canımda.
«Ana!» dedim, qarşısında bir gözəl səhnə açıldı,
«Ana» - dedim, fəqət onu görməz oldum yanımda.

Bu xəyalat ilə Müşfiqi şirin yuxu apardı...

Yuxuda gördü ki, güllü-çiçəkli, quşların səsilə dolu bir bağda atası gözəl bir xanımla səhbət edir. Müşfiq atasına yaxın gedib demək istəyirdi ki:

- Ata, bu mələk xanım kimdi elə? - onu duyub özləri yaxınlaşdırılar. Əvvəl mələk xanım onu qucaqlayıb bağına basdı: - Məni tanımadın, bala? Fövt olan Züleyxayam da, ananam da, baleymi!...

Belə şirin, belə füsünkar bir səsi hələ indiyədək heç yerdə eşitməmişdi. Öz özünə piçildədi:

- Ana olmaz bizə hər bir - «yavrum» - deyən gözəldən,
Çünki onun hər sözündə ayrıca bir füsün var.

Mirzə Əbdülqədir Züleyxaya dedi:

- Nə oldu, südün daşmadı ki, bir mafar ver, oğlumla mən də görüşüm.

Müşfiq atasını qucaqladı. Saqqal onun zərif üzünü da-

Göylərin lacivərd ətəklərində layanda xoşhallandı, yadına uşaq olduğu vaxtlar düşdü. Atası hər gün evə qayıdanda onu bağına basar, üzünü üzünə söykərdi... Uzun, saçaqlı konfet, at oyunçağı alıb götürərdi. İki yaşı olanda atası evə fotoqraf götürüb quyuğunu qopardığı at oyunçağı ilə birgə Mikayılın şəklini çəkdirdi.

Yuxuda atası ona tarix boyu bütün zamanələrdə ağıllı adamlar üçün həyatın ağır keçməsindən söz saldı. Hər kəşf edəcəyin həqiqəti bir sərr olaraq ürəyində saxlamağın üstünlüklerindən hikmətlər söylədi. Öyüdlər verdi. Dedi ki, sən ölməz şairsən, məndən çox-çox böyüksən, ürək sözünü açıq de, heç kəsdən də çəkinmə. Allah-təala düz danışanları sevir. Bir də, bu bədbəxt millətimizin dərdi-sərini heç vaxt unutma, onu sən də dilə gətirməsən, kim söyləyəcək? Axi şair xalqın deyən-danışan dilidir.

Züleyxa Müşfiqi buraxmaq istəmirdi. Nə var orada, oğlum, qal bizimlə - deyirdi. Əbdülqədir - Yox! Hələ vaxtı deyil, tələsmə, az qalıb, o da gələcək. Hələ onun orada işləri çoxdur. Get oğul, səhər açılır. Səhər bir evimizə baş çək...

Səhər onu Dilbər yuxudan oyatdı:

- Yenə oturan yerdə yatmışın? Dur, işə getmək vaxtı...

Mikayıl durdu. Pəncərədən boylandı. Agentlər hələ də öz yerlərində var-gəl edirdilər. Öz-özünə piçildədi:

Dağıdın dünyamı saran sisləri,
Bu müxənnəsləri, bu iblisləri!
Vuruşub döyüşmək zamanıdır bu,
Ey insan qəlbinin mühəndisləri!

* * *

Əl-üzünü yudu. Yüngül səhər yeməyi yeyib Dilbər Tibb

İnstitutuna, Müşfiq isə Azərnəşrə yollandı. Darvazadan çıxanda artıq başqa iki agent onun arxasıyca gəlib güdməyə başladı, əvvəlkilər isə gözdən itdi. Müşfiq Azərnəşrin enli pillələrilə üçüncü mərtəbəyə qalxdı. Xadimə otağı və dəhlizi səliqə ilə silib-süpürmüdü. Pəncərələri də açıq qoymuşdu ki, hava dəyişsin. Müşfiq qadına bir-iki kəlmə xoş söz deyib könlünü açdı. Qaşqabaqlı qadın gülümsədi.

Masasının arxasına keçdi. Siyirtməni çəkib qovluğu çıxardı. İş yoldaşları da gəldi... Gecə yaxşı yatmadığı üçün Müşfiqin gözləri qızarmışdı, dizləri isə sizildiyirdi.

- Mən elə buralardayam, soruşan olsa, indi getmişəm
- deyib qovluğu yerinə qoydu. Ata evinə tərəf yol aldı.

Sabirin heykəlinin yanına çatanda dayandı. Bu yerlər onun üçün çox əzizdi. Darül-müəllimində oxuduğu illərdə, burada heykəl yox idi. Tələbəlik illəri yadına düşdü. 1915-ci ildə Mehdi bəyin müdörrilik etdiyi məktəbə nənəsinin onu əlindən tutub necə apardığı yadına düşdü. Məhəllədəki bu məktəbdə 4-cü sınıfı bitirəndən sonra, Bədəl bəyin məktəbinə daxil olub, 7-ci sınıfı qurtarandan sonra Darül-müəlliminə daxil olmuşdu. Binaların divarları 1905 və 1918-ci illərdəki atışmada erməni daşnakların güllələrindən deşik-deşikdi. İsmailiyə binasının yandırılması, sökülməsi ilə bağlı söz-söhbətlər yadına düşdü, köks ötürdü. Yaxşı ki, sökmədilər - dedi.

Sabirin heykəlinə bir də baxdı.

...Seyr ediyor sanki kəndi çəvrəsindəki
Kaynak kibi kaynayarak daşan həyatı,

Seyr ediyor o, Kommunist küçəsindəki¹

Özündən çox iləriyə koşan həyatı.

- Seyr et, Sabir! Bu seyr ediş haqqındır sənin
Çünki sən bu zamanəni görmədən öldün.

Seyr et, necə deyişmişdir işçi Vətənin,
Çünki şair muradına irmədən öldün...

1922-ci ilin 28 aprelində açılışı olmuş abidədən nəzərlərini çəkə bilmirdi. Dördkünc postamentin üzərində qorelyef naxışlar salınmışdı. Postamenti sarmaşıqlar qucaqlamışdı. Heykəltəraş L.A.Keylihes tərəfindən yapılmış Sabirin mücəssəməsi postament üzərindən şəhərə baxırdı. Əllərini arxasında cütləşdirmiş Sabir sol ayağını azca irəli qoymuşdu. Bədəncə dolu görünən heykəl Sabirə oxşaması da, Müşfiq şairin səsini eşitmək istəyilə tez-tez bura gəlirdi. Heykəli sanki danışdırır, onunla səhbət edirdi. Müşfiq Sabirin təlmihlə² dolu şeir dilinin vurğunu idi. «Hophopnamə»ni əzbər bilirdi. Hər bir hadisəyə «rəhmətlik Sabir demişkən» - sözləri ilə başlayıb, onun şeirlə münasibət bildirirdi. İndi də Sabiri dinlədi. Sanki ulu şair danışındı. Kinaya ilə deyirdi:

Sabir:

Nə qədər bəxtiyan bir insanam mən,
Nə qədər dəyişib sevdiyim Vətən.

Nə xan-bəy qamçısı, nə çar zənciri,

Nə hampa yumruğu, ağa təhqiri,

Nə sərvət önungdə əyilən başlar,

Nə gəlin-qızların tökdüyü yaşlar

¹ indiki İstiqlaliyyət küçəsi

² çoxmənali söz.

Nə haqqın ağzına vurulan qıfil,
Nə qanan başlardan qovulan ağıl,
Nə xalqdan danışib xalqı satanlar,
Yerlərə, göylərə can ağladanlar,
Nə oğul yarası, ana şivəni,
Nə elin açmadan solan gülşəni,
Nə susuz çöllərə səpilən umud,
Nə solğun gözlərdən çəkilən bulud,
Nə cənnət umudu, cəhənnəm yası,
Nə xalqın göylərdə uçan xülyası...
Hər kəs öz işində, öz sənətində,
Möhtəşəm sovetlər məmələkətində.
Hər kəsin hüququ öz əlindədir,
Qələm əlindədir, söz əlindədir.
Nə millət döyüşü, nə din söhbəti,
Nə ağır günlərin qara vəhşəti,
Hamının məqsədi, istəyi birdir,
Hamı bir günəşi qoşub izləyir,
Şadlığın, şenliyin, sazin, söhbətin,
Əməyin, təhsilin, istirahətin,
Hər zaman qapısı açıq ellərə.
Üz vermiş hər yerdən şadlıq ellərə
Bülbül öz gülündən yarımaqdadır,
Bir yerdə qocalıb qarşımaqdadır.
Mən də bu şeyrlərdən dedim, danışdım,
Mən də bu günləri arzulamışdım.

Mənim səsim:
Geniş kütlələrin hürriyyətindən,

İşindən, gücündən, səadətindən
Danışan insanlar nə bəxtiyardır.
Onların qəlbindən ölüm kənardır.
Önündə görməyib nə dumən, nə çən,
Əsir dağlarını aşaraq keçən
Böyük dəhalarda, bu nə qüvvətdir?
Onların nəsibi əbədiyyətdir!

Müşfiq ondan bir xeyli aralıda dayanmış agent cütlüyünü gördü. «Bu yox olmuşlar hardan çıxdı belə?» - dedi.

Tramvay zəng çala-çala gəlirdi. Müşfiq tramvayın yaxınlaşmasını gözlədi, cəld atılıb açıq qapısından mindi. Agentlər tramvayın arxasiyca qaçsalar da, çata bilmədilər. Müşfiq tramvayın pəncərəsindən bu mənzərəyə baxıb güllümsədi. Alabəzək geyinmiş, dodaqlarını qıpqırmızı boyamış dolubədənli konduktor bilet satdığı tünd qəhvəyi çantasını ciyindən aşırmışdı. Təzə müştərini görüb ona yaxınlaşdı. Müşfiq cibindən üç qəpik çıxarıb konduktordan bilet aldı... Sovet küçəsindəki dairədə¹ tramvaydan düşdü.

Dağlı məhəlləsinə, baba evinə gəldi. Bacıları da, Mirzə də evdə idi. Mehribanlıqla görüşdülər. Müşfiq onlara yuxuda ata-anasını gördüğünü danışdı. Anasını təsvir edəndə bacılarının gözləri yaşardı.

- Yusif peyğəmbər xeyrə calasın – dedilər.

Bir az söhbətdən sonra, yaxında yaşayan bacılar yemək hazırlayıb öz evlərinə getdi. Qardaşlar indi ürəklərini rahat boşalda bilərdi.

¹ İndi Nəriman Nərimanovun heykəli olan meydança

- Qardaş, deyirdim, səni görmürəm, nə yaxşı gəldin?
- Mən yolüstü gəlmışdım Bakıya.
- Astarada nə var, nə yox?
- Hamının salamları var.

Mirzə babadanqalma kəhrəba təsbehini çevirə-çevirə danışırı:

- Mikayıl, maşallah sən indi adlı-sanlı şairsən. Atamız şair kimi heç sənin qədər şöhrətli deyildi. Ancaq sənə bir-iki kəlmə sözüm var. Başağrısı olsa da, zəhmət çəkib axıradək qulaq as. Elə bilmə ki, mən hesabdaram, sayqacın minciqlarını çevirə-çevirə başqalarının pulunu hesablamala öz ağılimi itirmişəm. Yox, qardaş, mən hesab bilən adamam.

- Mirzə, mən buna inanıram.
- Mikayıl, bir dəqiqə dur, sözümü kəsmə.
- Bağışla, qardaş, buyur de sözünü.
- Mikayıl, sənin hərəkətlərin mənim xoşuma gəlmir. Özünü çox çılgın aparırsan. Yekə kişisən, uşaq deyilsən ki...
- Mirzə, sən lap doğru-doğruya deyəsən, mənə ağıl verirsən a...
- Yox, gülmə. Atamız yoxdu, mən onun yerində böyük qardaşam, qulaq as... Bu Şura hökuməti ki var, bilirsən niyə bayraqı qırmızıdır? Ona görə ki, hökumət qan içinde qurulub. Sən hökumətlə hökumətlik eləyəcəksən?

- Sən nəsə bir söz eşitmisen?
- Sabir kitabxanasındaki gizli yiğincaqlarınızı şəhərin yarısı bilir. Səncə, hökumət yatıb? Gözü-qulağı yoxdu?
- Qardaş, axı mən nahaq sözə dözə bilmirəm.
- Müdriklik dözməkdədi.

- Bəs xalqımın sözünü biz də deməsək, kim desin?
- Xaqqanının sözü yadında olar: «Tərəzi düz danışlığı üçün dilini boynunun dalından çıxarıblar».
- Eh, ölmək ölməkdi, xırıldamaq nə deməkdi. Onsuz da adam bir dəfə ölürlər.
- Niyə axı sən – xalqın talantlı şairi olaraq ölməlisən?
- Niyə də yox?! Rudəkinin, Nəsimini xatırla!
- Xatırladım, Mikayıl, sən elə bilirsən mən ölümündən qorxuram? Yox, qardaşım, mən də Mirzə Əbdülqədirin oğlu, Molla İsmayılin nəvəsiyəm. Bir var sənin ölümünlə nəsə dəyişə, bir də var, elə boş yerə güdəzə gedəsən. Firlanan çarxı əlinlə durdurmaq istəsən, əlini itirərsən, çarxsa yenə də firlanar...
- Düzdür, ancaq çarx da bir müddət firlanmasını yavaşdır.
- Eh, əl getdikdən sonra, istəyir lap dayansın.
- Bilirsən ki, atamız bizi millətpərvər görmək istəyirdi, indi millətin başına açılan min bir oyunu görüb susmağa sən nə deyərsən?
- Mikayıl, qurban sənə, hansı millətpərvərlikdən söz açırsan? Bura SSR İttifaqıdır. Xəbərin var ittifaqın yerli büdcələr keçirilən ayırmalarından? Bu boyda neft sənayesi, pambığı, kürüsü, taxılı, tütünü, mal-qaras olan Azərbaycana cəmi-cümlətanı **383 milyon 585 min manat**, findiq boyda **Gürcüstana isə 410 milyon 261 min manat pul ayıribilar**. Nösün? Çünkü, bağlı rəhbər ordandı. Statistikaya baxaq: **Azərbaycan neft sənayesində neft hasilatı 1933-cü ildə 15 milyon 330 min ton olduğu halda, 1936-cı ildə 20 milyon 556 minə çatmış**, respublikanın bütün sənayesinin

ümmü produksiyası isə 1 milyard 221 milyon manatdan 2 milyard manatadək artıga çatmışdır. İndi bəs biz neylə-yək?

- Yazın, deyin. Sənəcə süssaq yaxşdı?

- Heç susma, qardaş, axı sənin danişmağın nəyi dəyişir? Bu rəqəmlər bəyəm sirdir? Yox, açıq-aydın yazırlar. Bu hökumət millətimizi tamam özündən ayırmaq, kökü-müzü dibindən qoparmaq məqsədi qoyub, özü də asta-as-ta, usta-usta öz işini görür. Proletar şairləri də himə bənd kimi «vurrey» deməyə bənddi. Budu, oxuyuram, «Kom-munist» qəzeti, 15 avqust 1930-cu il nömrəsindən:

Mazutdur fırqəmizin yaqt gözlü günəşi,

Mazutdur – firtınanın atəşin kəşməkeşi,

Mazutdur – köksümüzə polad bir ürək taxan,

Mazutdur – damarımızda al qanımız tək axan,

Mazutdur – tunc rayları çakan trenimizin,

Dağlardan, dərələrdən axan trenimizin.

Mazutdur – sürətimiz, mazutdur – şöhrətimiz,

Mazutdur – keçidlərdə qocaman rəhbərimiz.

Mazutdur – şerim mənim, mazutdur – hissiyatım,

Mazutdur – nəşə dolu şu kükrəyən həyatım...

Sözlərdən mazut iyi gelir lap. Hökumətə belə şeir lazımdı, yazıb, belə əcəb də eləyib. Sən də yaz. Səni də birəlli tutmaq olmaz. Elə sən də dinsiz bolşevik kimi xeyli şeir yazmisan.

- Olub elə işlər.

- Onda niyə bəs səni gözümçixdiya salıblar?

Mirzə qeyd dəftərçəsini çıxarıb oxudu:

1. Ə.Süleymanzadə, Q.Cəfərzadə, Ə.Sadıqzadə, Akif

Göylərin lacivərd ətəklərində

Kazım «Əhməd Cavadın quyruqlarına mübarizə açmalıdır» «Gənc işçi» qəzeti, 10 noyabr, 1929-cu il.

2. Zəngili «Küləklər». «Hücum» jurnalı №7-8 1931-ci il, s.18-19.

3. H.Mehdi. «Sol maska altında opportunizm». «Hü-cum» jurnalı, №9-10, 1931, s.10-14.

4. Ə.Ə. «Düşmən ağızına bolşevik yumruğu». «Gənc iş-ci» qəzeti, 17 iyul 1932-ci il.

5. Cahabəxəs «Büdrəmələrə yol verməməli». «Ədəbiyyat qəzeti» 31 mart, 1934-cü il.

«Ədəbiyyat», «Gənc işçi», «Yeni yol» qəzetləri, «Hü-cum», «İnqilab və mədəniyyət» jurnallarında sənin əleyhi-nə yazılan məqalələri yiğib bir kitab bağlamaq olar? Sən-dən nə istəyirlər? Elə çoxunu da sənilə yeyib-içən görmü-şəm, nə sirdi bu? Mikayıl, yadındadı, biz uşaq olanda ata-mız nağıl danişmişdi. Nökər ağasını yaşamaya qoymurdu a... Yadına düşdü? Bəlkə sən də qoymursan bu dövləti bolşevik planlarını rahat həyata keçirsin, ona görə səni gözümçixdiya salıblar?

- Nə bilim, bəlkə də həqiqəti gizləyə bilmirəm, mövqe-yimi o dəqiqə bildirirəm, ona görə belə amansızlıqla tən-qid eləyirlər. Bəs, Mirzə, rəhmətlik Molla Nəsrəddinin lə-tifəsini eşitməmisən? Deyir, bir gün Teymur Molla ilə bir yerdə nahar edirdi. Ortalığa badimcan xörəyi gətirdilər. Teymur Mollanı yoxlamaq üçün soruşdu:

- Dünyada mənim ən çox xoşladığım yemək badim-candır, sənin necə?

- Mənim də qibleyi-aləm! Badimcandan yaxşı yemək olar?

- Badımcان çiy halda yaxşı olsa da, xörəyi heç yeməli olmur. Yüz il badımcان xörəyi yeməsəm, iştahım çəkməz.

- Eh, elə mənim də, qibleyi-aləm!

Badımcان xörəyini təzədən yeməyə başlayan Teymur yenə araya söz atdı: - Bu zəhirmarı yeyəndən sonra həmişə ürəyim döyüür, başım fırlanır.

- Mənim də, qibleyi-aləm.

Teymur deyir:

- Amma burası da var ki, badımcan çox qüvvətli, həm da xeyirlidi. Yeyən kimi gözlərimə işiq gəlir.

- Elə mənim də, qibleyi-aləm!

Teymur aşbəzi çağırıb hirsət deyir:

- Bir də bu zəhirmarı süfrəmdə görməyim! Əgər çəşib yenə badımcan bişirsiniz, dərinizi badımcan kimi soyduracağam! Birdəfəlik başa düşün ki, mənim badımcandan zindeyi-zəhləm gedir. Molla hələ də yeməkdə olduğu badımcan boşqabını nifrətlə kənara itələyib deyir:

- Mənim də, qibleyi-aləm. Bu zəhirmarı heç görən gözüm yoxdu!

Temur gülümşəyib söyləyir:

- A Mola, sən neçə ikiüzlü adamsan? Mən bu binəva badımcan haqqında bu gün səhərdən nə yaxşı, nə pis söz dedimsə, hamısını təsdiq etdin. Bu neçə olur?

Mola bic-bic qımışib deyir:

- Olanda olur, qibleyi-aləm. Gərək elə-bələ də ola. Çünkü mən səndən donluq alıb sənə xidmət eləyirəm. Badımcana qulluq eləmirəm ki...

İndi, ay Mirzə, bu yazıqlar qulluq adamlarıdı, donluq aldığından xidmətində duracaqlar, daha durub mənə vəkil-

lik eləməyəcəklər ki...

- Mikayıl, mən başqa söz də eşitmişəm. Deyirlər ki, Gəncədən bir vəzifəli var a, Axundzadə Cəlal... İndi səndən əvəz çıxır...

- Bəsdi, hər deyiləni təkrarlama, bizə yaraşmaz. Boş sözdü!

- Nə bilim, vallah...

- Bu nə qəzetlərdi vurmusan qoltuğuna?

- Sənin şeirlərini yiğmaq fikrinə düşdüm. Bilirəm ki, bu işi sən görməyə tənbəllik eləyirsən... Bir xeyli şeirini toplamışam.

- Onsuz da kitaba salıram da... Hamısı da yadımdadı.

- Bir də, mən qəzetlərə göz gəzdirib qoyuram yesiyə, köhnə qəzetləri bir yerə yiğiram, sonra iki-üç il keçəndən sonra, bir də onları diqqətlə oxuyuram. Bilirsən niyə? Baş verən hadisələrin rabitəsini, səbəblərini orada aydın görmək olur. Səninçün onlardan bir-ikisini gətirmişəm. Vaxtında bəlkə də oxumusan, ancaq indi arif gözü ilə bax.

Mirzə qəzetləri qardaşına verdi: - Bax, buranı oxu. Müşfiq Mirzənin qırmızı karandaşla çərçivəyə aldığı yازılırı oxumağa başladı. «Kommunist» qəzeti, 1 yanvar 1929-cu il №1 (2507) Yeni latin əlibasına keçidlə əlaqədar təntənəli yazılar. Elə birinci səhifədə çap olunmuş foto necə də iyrəncidir. İki nəfərdən birinin əlində xəkəndəz, o birinin əlində süpürgə, zibil qutusunun üstündə yazı: zir-zibil yesiyi. Şəklin altında isə qara şriftlərə «ərəb əlifbasının yeri zibil qutusudur» - cümləsi yazılıb. Səhifə 4-də «Çadra-köhnə əlifbanın arxasında» başlıqlı

silsilə yazılırlar.

«Gənc işçi» qəzeti 1 yanvar 1929-cu il №1 (331) səhifə 3 «Papaq əleyhinə qərar» adlı yazı: «Dekabrin 10-unda Lənkəran iki dərəcəli türk Şura məktəbində şagirdlərin ümumi tələbələr iclasında papağın atılması haqqındaki məruzədən sonra çıxardıqları qərarda – bu gündən etibarən papaqlarımızı kepka ilə əvəz edəcəyik – cümləsi qeyd edilmişdir.

Çıxarılan qərar bir səslə qəbul edilmişdir».

- Hə, Mirzə, məktəbdən başlamaq, uşaqların beynini doldurmaq gələcək qələbələrə hesablanan taktikadır. Özü də dinin ən möhkəm dayaqlarından biri olan Lənkəranda... Qəzeti tamam «Çadra və papaq atılır» - adlı xəbərlərdi ki... Hə, deməli, əvvəl əlisba, sonra papaq-çadra.

«Gənc işçi» qəzeti 14 yanvar 1929-cu il №6 (336) Üçüncü səhifə: «Hamiya məlumdur ki, yanvarın birində biz, köhnə, kobud və igrənc ərəb əlibasının son fatihəsini oxuyub onu dərin uçurumlara yuvarlatdıq və üstünə qalın daşlar və ağır torpaqlar tökdük. Artıq bütün nəşriyyatlarımız inqilab əlisbası ilə çıxır, idarə və müəssisələrimizin çoxunda işlər yeni əlisba ilə aparılır».

- Mikayıl, bilirsən niyə əlisbanı dəyişdirdilər?

- Səlyanlı da bilir ki, balıq şordu. Əlbəttə! Atalarımızın, babalarımızın bizimlə rabitəsini qırmaq üçün.

- Oxu, orada çox mətləblər var hələ.

- «Gənc işçi» qəzeti, cümlə 25 yanvar 1929-cu il №10 (340) Dördüncü səhifədə «Çadra, papaq can verir» başlıqlı manşetdəki yazıların adları: «Çadra və papaq avamlıq və

Göylərin İacivərd etəklərində müsəlmanlıq əlamətindən başqa sağlamlığın da düşmənidir», «Çadra və papaqlı adamlar cürbəcür dəndlərə tutulurlar», «Mədəniyyət və sağlamlıq yolunda çadra və papağı tamamilə ataq», «Çadra və papağın zərəri haqqında», «Professor və doktorların fikri», «Çadra sağlamlığın düşmənidir», «Papaq bir çox zərərli dəndlər törədir», «Qubada çadra əleyhinə», «Hələ də çadralarımı atmayıblar», «Mədəni hücumu davam etdirir».

«Kommunist» qəzeti 9 oktyabr 1929-cu il 237 (2773) nömrəsində «Namus qəhrəmanı» yazısını müzakirəyə çıxarıır. Görüsən, bütün bunların hamısı son ucda namussuz eləməkdir milləti.

- Mikayıl, bax buranı oxu. Bizim Xızı camaاتımızı da yazıblar.

- «Gənc işçi» qəzeti 30 yanvar, 1929-cu il. №12 (342). «Çadralarını atırlar» adlı məqalənin müəllifi Sultanov cənabları görək nə yazır: «Bakı qəzası, Xızı dairəsində dekabrin birində çadranın atılması başlanmışdır. Kampaniya nəticəsində dairənin bir çox kəndlərində qadınlar çadralarını atmışlardır.

Xızı dairəsinin Xızı, Darazarat, Fındıkan, Gəz və axır zamanlarda isə Upa kəndində aşağıda adları qeyd edilmiş qadınlar çadralarını atmışlardır. Püstə Musa qızı, Ağabacı Bağır qızı, Gülbacı Bağır qızı, Pərzad Teymur qızı, Nabat Əli qızı, Vəsxanum Rıza qızı, Bikə Quliyeva, Həcər Səfərova, Zöhrəbanı Cəfərqulu qızı, Mədinə Abbaszadə, Fatma Cabbar qızı, Telli Hüseyin qızı, Xanimbacı Hüseyin qızı və Gülbacı Qasim qızı.

Yuxarıda adları qeyd edilmiş qadınlar dairə kəndlərində

çadrasını atmamış qadınların çadralarını atmaq üçün çalışırlar. Ümmüyyətlə, dairədə çadra kampaniyası müvəffəqiyyətli surətdə davam edir».

- Ay bərəkallah! Yalanı elə yazılır ki, adam az qalır inansın. Mikayıl sənin də bu barədə deyəsən bir şeirin var. Üstüörtülü necə demisən?

Müşfiq «Çadralı qızlarımıza» şeirinin birinci və sonuncu bəndlərini oxudu:

Sizə indi diyorlar: - «Çıknızıñ bu örtükdən,
Kovunuz yüzünüzdən bu məl' un bulutları!
Bunların fərqi yoxdur acı bir üzüntüdən,
Parçalayıb yırtınız bu köhnə yadigarı...»

***

Həyatın səslərindən qəsb edərək iqtidar
Bu qaynar məmləkətdə koş, oyna, sıçra, haykir!
Onsuz da həyat adlı çəlik barmaqlı rüzgar
Başınızdan çarşafı götürüb qaçacaqdır...

- Bəli, qardaş, düz yazmisan! Onsuz da dövlət deyən olacaq. O biri qəzetlərə də bax.

- «Kommunist» qəzeti 4 yanvar 1929-cu il №3 (2509) «Qolçomaq, bürokratizm və rüşvətxorlara qarşı»

- Görürsən, xalqı neçə parçalayırlar? Qəzetləri oxuma, eləcə başlıqlarına bax, mətləb anla...

«Kommunist» qəzeti, 28 yanvar №22 (25-28) «Məscid lazıim deyildir», «Məscidlər maarif müəssisəsi», «Kommunist» qəzeti 24 yanvar 1929, №29 (2525) «Mənhus çadranın son günləri» «Məscidi klub ediblər». «İndi işçi əməkçilər buranı Lenin guşəsinə çevirmişlərdir». «İndi burada yeni həyat özülü qoyulur. Artıq işçilər buraya səvab qazanmağa

Göylərin lacivərd ətəklərində deyil, mədəni inqilab yaratmağa toplaşırlar və çox müvəffəqiyyət əldə edirlər».

«Kommunist» qəzeti 10 yanvar 1929-cu il. «Mədəni inqilab yollarında savad məntəqələri miqdarda da, digərcə də artır. Əməkçilər həvəslə gəlirlər. Türk əməkçiləri məscidi mədəni-məarif müəssisələrinə çevirirlər. Məscid malını məktəbə verirlər».

- Nösün, dövlət belə kasıbdı ki, özü məktəbi saxlaya bilməsin? Burada qərəz dinimizi aradan aparmaqdır, qardaş. Hələ o birlərə bax...

- «Kommunist» qəzeti düşənbə 11 fevral 1929 №34 (2540) səh.3:

«Zavağzal dairəsinin bütün firqə və komsomol özək kətbələrinə. Bu gün axşam saat 6-da A.K. (b) firqə Zavağzal dairə komiətsi binasında Orucluq və Novruz bayramı məsələsi haqqında firqə və komsomol türk aktivisi və əməkçi müxbirlər çağırılır. Gəlmək məcburidir».

- İndi də Novruzumuz və Ramazan bayramına sataşırlar. Gör iclası harada keçirirlər, erməni, yəhudü və rusların gur yaşadığı Zavağzalda, başqa yerdə yox. Ardını oxu...

«Kommunist» qəzeti 19 fevral, səşənbə 1928, №41 (2547) «Şovinizmin başı əzilməli (məktəblərimizdə hələ yaşamaqda olan millətçiliyin kökü kəsilməlidir. Bunun üçün internasionalizm ruhlu təriyəni qüvvətləndirmək lazımdır. Komsomol millətçiliyə qarşı mübarizəni artırmalıdır).

Tədris dilləri ayrı-ayrı olan məktəblərin biri-biriyə əlaqəsi yoxdur. Rus, türk, ərməni və azlıqda qalan məktəblərin tələbələri biri-birini tanımır».

- «Mətləb və məqsəd milli qürurluları sindirmaqdır, qardaş. Ardını oxu.

«Kommunist» qəzeti. 21 fevral 1929, pəncəşənbə, №43 (4549)

«Çadranın son günləri çadra qadınların əvamlıq, cəhələt, hüquqsuzluq əsirliyinə bais olub onları ictimai quruluş həyatından ayıraq kişilərin əlində bir əyləncə etməklə bərabər onların bədənini də çürüdü... Bir çox xəstalıklarə səbəb olur». Bəli də, bəs niyə dünənəcən çürütmürdü?

- «Kommunist» qəzeti 10 mart №57 (2563) «Oruc bayramı əvəzinə kəndliyə traktor» «Kommunist» qəzetəsi idarə və mətbəə əməkdaşları «Oruc bayramı» gününü işləməyə və o günün əmək haqqını bir traktor alıb Azərbaycan kəndlərindən birinə göndərmək qərara alınmışdır. «Yeni Yol», «Kəndlə qəzetəsi» və «Gənc işçi» qəzetlərinə «Azərnəşr» idarə və mətbəə işçiləri də dəvət edilib»

«Hər kəs yoldasını kontrol etməli» adlı yazı.

- Hə, Mirzə, deməli, bu hökumət bizi bir-birimizə çax-naşdırmaqla öz mənhus əməllərini irəli aparır.

- Hələ ardını oxu...

- «Kommunist» qəzeti 11 yanvar, cümbə 1929, №9 (2515) səhifə üçdə «Tar üzərində mühakimə münasibəti-lə»... Mirzə, mən bu yazının hər sətrini əzbər bilirəm.

- Görürsən, asta-asta milliyimizi əlimizdən alırlar. Bizi uruslaşdırmaq isteyirlər, qeyrətsizləşdirmək isteyirlər. İstəyirlər ki, tar əvəzinə balalayka çalaq, çastuşka oxuyaq. Papaq əvəzinə kepka geyək, məscidə getməyək, bir sözə, urus olaq.

- Bəs indi sən nə deyirsən?

- Sənə məsləhət görürəm ki, Stalin haqqında bir qəsi-də yazasan, şahlara yazmırıldılar, bax onlardan hə, mədhiyyə. Yaza bilərsən?

Müşfiq gülümşədi:

- Yazaram. Mədhiyyəyə nəzirə yazaram...

Müşfiq kamerada var-gəl etdikcə qardaşının məsləhətinə qulaq asıb yazdığını, «Kommunist» qəzetinin 2 fevral 1936-ci il nömrəsində çap etdirdiyi «Stalin» şeirinin misralarını xatırladı:

«...Yenə başımdakı bu sevda nədir?

Qəlbimi oynadan bu xülya nədir?

Könül dedikləri yaz otağında

Bu rəng, bu rayihə, bu ziya nədir?

Bir parça köksümdə bu qoca dünya,

Bir ovuc qəlbimdə bu dərya nədir?

Nədir bu təntənə, nədir bu yüksət?

Bu göy, bu yıldırım, bu zəka nədir?

Bütün düşüncəmi alt-üst eyləyən

Günəşin varisi bu dəha nədir?

Varlığı ərimiş həsrət içində,

Heyrət içindəyəm, heyrət içində!...

* * *

Bu yeni dönyanın məhvəri sənsən,

Fəcri Lenindirsə, səhəri sənsən!

Əsrin qan-qırmızı alovlarından,

Qurtaran bu yazılı bəşəri sənsən!

Yanıq səhramızın yaşıl vahəsi,

Donuq səhramızın şəhpəri sənsən!

Cahan dairəsi bir üzük kimi,

Üstünün ən böyük gövhəri sənsən!
Tarixin darısqal keçidlərində,
Bəşərin xilaskar rəhbəri sənsən!...
... Sənə çox borcludur həyatım mənim
Telli sazım mənim, bayatım, mənim...
... Sevgin olmasayı cəbhə boyunda
Bu söz ordusunu sıralamazdım.
Onun hər bəndinə izn almadan
Saysız millətlərin möhrünü basdım.
Sənət vadisində eylə bilməyin,
Yolumu itirdim, yolumu azdım...
... Ey dost, gəl bağımı kəsib yar mənim,
Gör dəli könlümdə nələr var mənim».
Bir duyu rüzgarı əməllərimi,
Göydə bulut kimi parçalar mənim.

Hətta mədhiyyələrə nəzirə kimi yazsa da, Müşfiq bu şeiri üzə çıxardığı üçün özünü günahkar bilib utandı, alnında tər pucurladı. Yenə kamerada var-gəl etməyə başladı. Qardaşı ilə son söhbətini xatırlamağa çalışdı...

Mirzə fikirli-fikirli, hətta hüznlə danışındı:

- Mən çəkilmışəm müsəlmanlığı yaşadan Astaraya, bu cəmiyyətlə də alış-verisi kəsmişəm. Gəl qoşul mənə, gedək, sən də dərsini deyib, pulunu alarsan, rahat yaşayarsan.

- Qardaş, daha rahat yaşamaqdan keçib. Məni neçə aydı güdürlər. Gəlib orada da səni işə salaram. Onları azdırıb birtəhər bura gəlib çıxmışam. Səhərdən sən mənə bir böyük kimi məsləhətlərini verirdin, mən də kiçiyin ki-

Göylərin lacivərd ətəklərində mi dinləyirdim. Mirzə, səndən mənim də bir xahişim var. Söz ver ki, yerinə yetirəcəksən. Gəl sən nəslimizi fiziki yaşadanlardan ol. Üzə çıxma! Yalvarıram, yox demə!

- Sözün açığı, səni buradan aparmağa gəlmişdim. Kənddə gizlətmək istəyirdim. Düşünməmişdim ki, vulkanı gizlətmək olmaz. Yaxşı, qardaş, nə qədər ağır olsa da, əmrinə tabeyəm, mən gedirəm. Özündən muğayat ol, onsuz da sənə heç cür kömək edə bilməyəcəyəm.

- Hə, heç olmasa sən özünü qorу, sonra eşidib gördüklerini canlı şahid kimi söyləyərsən.

Onlar son dəfə görüşüb ayrıldılar. Hərəsinin gözündə bir damla həsrət yaşı parıldadı.

* * *

Müşfiqin qardaşı Mirzə Astaranın Pənsər kəndindəki kolxozdə hesabdar işləyirdi. Öz otağındaydı. Otağın bayırə baxan pəncərəsində dörd şüşə vardı. Taxta tutacaqları rəngləyəndə şüşələrin də kənarları göy boyaya bulanmışdı. İllüminatora oxşayan pəncərədən hərdən küçəyə baxır, poçtalyonu gözləyirdi. Günortadan keçmişdi, bayırda möhkəm yağış yağırdı. Mirzə öz-özünü düşündü: - Bu isti yay gündündə yağış Allahın lütfüdür, bərəkətidir.

Küçədəki adamlar yağışdan qaçırm, evə tələsirdilər. İslanmış bir it özünü yağış tutmayan yerə verdi. Çırpinib üstündəki göydən enmiş su damcılarını silkələyib ətrafa sıpalədi.

- İtlərə göyün mərhəməti lazım deyil, onlar yer üçün xəlq olunublar, kiməsə hürsün, kimisə tutsun. Təki yal alınsın... Mirzə nəzərlərini pəncərədən çekdi. Balaca otaqda

oturub qarşısındaki kağızlardaki cədvəllərə, rəqəmlərə göz gəzdirib saygacda hesablama aparırdı. Əslində, o çox vaxt elə-belə kənardan boş görünməmək üçün sayqacın taxta dənələrini təsbeh minciqləri kimi şappıldadırı. İntizarla poçtu gözləyirdi. Qəzetləri alıb acgözlükə oxuyur, qardaşının taleyindən xəber tutmaq istəyirdi. Özünü şübhələndirmədən sakit görünməyə çalışırdı. Kənddən olan agentlər qiraətxanada onun qəzetləri vərəqlədiyini görüb soruşmuşdular: - Mirzə, nə axtarırsan qəzetlərdə?

- Dövlətimizin iqtisadi siyasetini öyrənməliyik ya yox? Axı mən hesabdaram...

- Bəs «Ədəbiyyat qəzeti»nə niyə baxırsan?

- Ay yaxşıq, Stalin yoldaş nə deyib? Ədəbiyyat sosializm mexanizminin vintçiliyidir. Yazıçılar insan ruhunun mühəndisləridir. Anladın?

- Hə, belə de...

Kənddə ədəbiyyat müəllimi və Mirzədən başqa «Ədəbiyyat qəzeti»ni oxuyan yox idi.

Budu, poçt maşını ətrafa palçıq sıçradaraq gəlib dəyəndi. Qəzetləri pocta təhvil verdilər. Mirzə bilirdi ki, yarım saat ərzində qəzetlər və məktublar poçtolyona veriləcək, o da bir saata abunəçilərə və qiraətxanaya çatdıracaq. Son vaxtlar çox narahat idi, gözünə yuxu getmirdi. Qardaşı ilə son görüşü göz önündə çəkilmirdi. Ürəyinə dammışdı ki, qardaşının başında böyük müsibət var...

Qiraətxanaya qəzetlərin verildiyini pəncərədən görüb ayağa qalxdı. Sənədləri səliqə ilə yiğib seyfə qoydu. Açıq topasından birini ayırib, seyfin qapısını bağladı. Boz rəngli qolçaqlarını pencəyinin qolları üstündən çıxarıb

Göylərin lacivərd etəklərində masanın siyirtməsinə qoydu. Otağın qapısını da bayırdan kilidləyib islanmasın deyə az qala qaça-qaça qiraətxanaya gəldi. Burada məktəbin riyaziyyat, tarix və coğrafiya müəllimləri oturub köhnə qəzelərə baxırdılar. Qəzelər iki ensiz taxta arasında ayaqqabı bağlı ilə toparlanıb bağlanmışdı.

Mirzə oradakı həmkəndlilərlə bir də salamlaşdı. Təzə qəzelər götürdü, masa arxasına keçdi. Kətildə əyləşdi. Qırmızı, iri şriftlərlə yiğilmiş «Ədəbiyyat qəzeti» adını oxuyub birinci onu aldı. Üstünə baxdı. **9 iyun 1937-ci il №25 (110) qiyməti 25 qəpik.**

Birinci səhifəni adətən oxumazdı, eləcə göz gəzdirərdi. Burada Yekaterina Georgiyevna Cuqaşviliin 4 iyunda Tbilisidə ağır xəstəlikdən sonra ölümü münasibətilə başsağlığı verilmişdi. İkinci səhifəni açdı.

Mirzə özünü sakit aparır, harada olduğunu unutmadan qəzeti oxuyurdu.

«Səhvlərimiz haqqında» məqalədə müəllif yazırı: «Biz onların fəaliyyətini bir yanda buraxaraq quru vədlərinə aldanmışıq. Demək ki, öz bolşevik sayıqlığımızı zəiflədərək qapılarımızı dosta da, düşmənə də açmışıq. III plenum açıq göstərdi ki, uzun müddət sıralarımıza soxulan Ə.Cavad, Yusif Vəzir, Musaxanlı, Sanlı, Simurq və başqaları cərgəmizdə özlərinə yurd salaraq öz qara keçmişlərindən əl çəkməmişlər və ədəbiyyatımıza az ziyan verməmişlər. Talibli, Əli Nazim, Hüseyn Cavid, Müşviq kibi alçaqlar öz kontrreolyusyon fikirlərini ədəbiyyat sahəsində də aparmışlar. Bütün bu ciddi faktlar açıq göstərir ki, biz qəbul zamanı Sovet Yazıçıları İttifaqının nizamnaməsini pozaraq, so-

vet platformasında durmayan və sosializm quruluşunda iştirak etməyən bu xalq düşmənlərinə təşkilatımızın qapularını açmışıq».

A.Faruq «Sonadək ifşa etməli» məqaləsində Müşfiqi xatırlayırdı: «İttifaqımıza şəxsiyyəti və yaradıcılığı etibarı ilə sovet platformasında durmayan Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, H.K.Sanlı, Musaxanlı, Seyid Hüseyn, Yusif Vəzif kibi millətçi, musavatçı yazıçılar; yaradıcı işlə heç bir əlaqəsi olmayan tacir Salman Mümtaz, başqa sahələrdə öz mövqelərini itirmiş B.A.Talıbh və Tağı Şahbazi kibi xalq düşmənləri, Mikayıl Müşfiq kibi proletariata və sosializm quruluşuna sadiq olmayan, hələ də öz qəlbində millətçilik fikirlərini daşıyıb bizi aldatmaq istəyən əcləflər qəbul edilmişdir».

Digər «Sıralarımızı təmizləyəlim» məqaləsində deyilirdi: «Xalq düşməni Cavid, Cavad, Müşfiq, Sanlı və başqalarının ikiüzlü siyaseti bizi daha da sayıq olmağa və bu kibi örtülü düşmənlərlə mübarizədə amansız olmağa vadar edir.

A.H.Rəsulzadə (Bu adamin Rəsulzadılara heç bir dəxli yoxdur) «Sıralarımızda düşmənlər yer yoxdur» adlı yazında deyirdi:

«... Hüseyn Cavid, M.Müşfiq, Simurq, Qantəmir kibləri öz əsərlərində müxtəlif pərdələr, cümləpəsəndliyin altında kontrrevolyusyon millətçiliyi təbliğ etmişlər.

İttifaq rəhbərliyi, çox zaman Yusif Vəzir, Seyid Hüseyn, Qantəmir, Müşfiqin kontrrevolyusyon yazılarına başını qarışdıraraq bir çox yazıçıların əhəmiyyətli yazıları baxılmamış və çap edilməmiş qalmışdır...»

Xalq düşmənləri – trotski-musavatçılar R.Axundov, Əli

Göylərin İacivərd ətəklərində Nazim, Ə.Cavad, H.Cavid, M.Müşfiq, Hacı Kərim Sanlı, Əminbəyli, Zeynalı, Şahbazi və başqları öz murdar fikirlərini yürütmək məqsədilə yazıçılar arasında ayrı-ayrı şəkillərdə hərəkətlər törətmışlar (intriqə, fitnə və i.a.)»

«Amansız olmalı» adlı məqalənin müəllifi yazdı: «Kommunist» qəzeti ədəbiyyat cəbhəsində kontrrevolyusyon trotskist-averbaxçılığa qarşı açdığı bolşevikcəsinə mübarizəni hərtərəfli genişləndirmək, bütün kəskinliyilə davam etdirmək lazımdır.

Faktlar göstərir ki, biz öz cəbhəmizi düşmənlərdən və düşmən təsirlərindən təmizləməkdə çox az iş görmüşük. Uzun müddət «Yenidən qurulmaq» pərdəsi altında gizlənən, bizi aldadan, yalan və hiyləgər vədlərlə ədəbiyyat cəbhəsində yaşıyan kontrrevolyusyener Cavid, Cavad və onların musavatçı şagirdi Müşfiq və başqları sosializm işinə böyük ziyanlar vurmaşlar. Bu kontrrevolyusionerlər həmişə öz hərəkətlərili, orijinal olmayan «əsər»lərilə ədəbiyyat mühitində kontrrevolyusion musavatçılıq zəhəri yaymağa çalışmışlar. Bu xalq düşmənlərinin əsərlərinin sayıq bolşevik gözü ilə nəzərdən keçirmək, onların kontrrevolyusion məhiyyətini açıb ifşa etmək, bədii ədəbiyyatdan bolşevizm ideyaçılığını lazımi prinsipial yüksəklərə qaldırmaq hər bir yazıçının vəzifəsidir.

Tənqiddə prinsipial olmaması, möhkəm olmamaq haqqında «Kommunist» qəzeti çox doğru olaraq məni də tənqid etmiş və səhvimi göstərmişdir. Mən bu bolşevik tənqidini dərs olaraq gənc yazıçıları bir-birinə salışdırmağa və bundan öz murdar məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan düşmənlərə qarşı amansız olmağa çalışacağam.

Xalq düşmənləri (Əli Nazim, Zeynallı, Cavid, Cavad, Müşfiq və başqları) öz faşist millətçi, musavatçı fikirlərilə bir sıra jurnallarımızı, kitablarımızı, nəşriyyat cəbhəmizi zibilləmişlər. Marksist-Leninçi ədəbiyyat elminin həqiqi bolşevik bədii ədəbiyyatının inkişafına çəpər çəkməyə çalışmışlar. Onlar bizim siyasi korluğumuzdan istifadə edərək uzun müddət kontrrevoløyusion əsərlərinə rəvac verməyə müvəffəq olmuşlar.

Yazıcılar təşkilatımız və eləcə də, hər bir yazıçı bütün qüvvələri səfərbər edərək, tezliklə elim¹ və ədəbiyyat sahəsindəki düşmən təsirlərini və onların qalqlarını² ləğy etməli, ziyançılıq nəticələrini tezliklə aradan qaldırmaqla Böyük Oktyabr sosialist revolyusiyasının XX illiyini yüksək və laiyqli bədii əsərlərlə qarşılamalıdır».

Mirzənin o biri qəzetlərə baxmağa səbri qalmadı. Əsəbilikdən ürəyi tez-tez döyüñür, beyni dumanlanırdı. Gözü dolmuşdu. Yadına Müşfiqin toyu düşdü. Bu rəy yanan «kişilər» elə odlu - alovlu danışındı ki, deyərdin Mikayıla bunlardan yaxın adam yoxdur. Tarix müəllimi ona yanaşın sakitcə soruşdu:

- Mirzə, qardaşım, sənə nə olub?

Mirzə səmimi deyilən «qardaşım» müraciətindən riqqətə gəldi, qəhərini boğa bilməyib hönkürdü. Qiraətxanadakılar təəccübə ayağa qalxdı. Kəndin agenti «Ədəbiyyat qəzeti»ni götürüb vərəqlədi, orada gözünə dəyən bir şey görməyib ciyinlərini çəkdi:

- Mirzə, nə olub, niyə ağlayırsan? Qəzətdə nə oxudun

¹ «elm» olmalıdır.

² «qalqlarını» olmalıdır.

ki?...- deyə caniyanaşlıqla soruşdu.

Mirzə dəsmalı ilə yanaqlarından süzlən göz yaşlarını sildi. Özünü topladı, ciddilləşdi. Qəzətin birinci səhifəsini göstərdi. Yekaterina Georgiyevna Cuqaşvilinin 4 iyunda Tbilisidə «ağır xəstəlikdən sonra» ölümü münasibətlə başsağlına işaret edərək dedi:

- İndi rəhbərimiz İosif Vassironoviç Cuqaşvili Stalin yoldaş anasına görə yas içərisindədir. Deyirsən, bəs biz çirtiq çalıb güləməliyik?

Az sonra agentin evinə yığışan kənd qadınları «şaxsey-vaxsey»lə mərsiyə deyib ağlaşmağa başladılar. Mirzə ağır addımlarla qiraətxanadan çıxdı.

Yağış keşmiş, göy üzü açılmışdı. Mirzə palçıqlı yollarla evə gəldi. Evdəkilərin suallarına cavab vermədi. Çarpaçıya yixilib hönkürdü. Bilirdi ki, artıq Müşfiqin həbsi, əzabları başlayıb. Bilirdi ki, bu amansız ölüm maşının dişli çarxları içindən salamat qurtarmaq müşkül işdir. Ona görə də, ürəyi boşalıncaya qədər ağladı, sonra yuxuya getdi...

Yuxuda Mikayılı gördü. Döyülbəzilmiş, üz-gözü qan içindəydi. Qardaşını görən kimi ona yaxınlaşdı. – Can qardaş, sənə demədim, özünü qoru?!

- Mirzə, «özünü qoru» nə demək? Məgər bu başkəsən hökumətdə özünü qorumaq olar? Danışmağı bilən susmalıdır. Mən süssaydım, şair olmazdım ki...

- İndiki günün də gün deyil ax!

- Əzablar müvəqqətidir. Ona öyrəşəndə heç əziyyət vermir.

- Əzaba da öyrənmək olar?

- Olar, qardaş, olar.
- İnan ki, heç vecimə də deyil. Bax, barmaqlarima! Heç dirnaq görürsen? Dirnaqlarımın yerinə iynə sancılar. Bu göyərmələr də elə ondandır. Əvvəl az qalırkı ürəyim dayana, indi elə bilirom ki, həkim mənə iynə vurur, heç ağırtırı da...

- Sən nə danışırsan, qardaş?!
- Vallah, düz sözümdü. Bir müddət qabaq kameranın içində xırda-xırda şüşələri töküb ayaqqabılırımı çıxardılar, dedilər ki, gəz o yan-bu yana. Yadına sufilərimiz düşdü. Elə bil məni qaldırıb şüşələrin üstündən oyana keçirdilər. Heç ayaqlarımın altı qanamadı da. Hələ siçovullarla bir otaqda qalmağım lap gülməlidir. Boğaza qədər suyun içində girirsən, siçovullar başının üstündən o yan-bu yana hoppanıb keçir. Mən burada siçovularla danışıram, adam kimi dil bilirlər. Deyirəm, ay Allahın heyvanları, sizinlə ömrümüzdə işim olmayıb, siz də mənə toxunmayın. İnan ki, başa düşürlər, sakitləşirlər.

- Mikayıl, bəsdi də. İndi də deyəcəksən ki, lap istirahət evindəsan.

- Yaşamaq üçün mənəviyyatlarını satanları görməməkdən ötrü bura elə istirahət evidir.

- Mikayıl, getmə. Dayan, niyə axsayırsan?

- Ayaq barmaqlarımdan dirnaqlarımı çıxarıblar. Gərək gedəm, deyəsən yenə dindirməyə aparırlar. Ruhum üstümdə olmalıdır. Əlvida, qardaş.

Mirzə Mikayılin ətrini duydı, əlinin hərarətini əlinin içində hiss etdi. Yuxudan hövlanak ayıldı.

Üstündəki yorğanı itələyib yerə salmışdı. Ayağından

Göylərin lacivərd ələklərində ayaqqabılırıcıxsalar da, kostyumla uzanıb qalmışdı.

Ayağa durdu. Əlüzyuyanın mixvari lüləyindən damla-damla su axıb qurtarmışdı. Vedrədən suyu əlyüzyuyana tökdü. Üzünü yudu.

Yağış kəsmiş, göydə ulduzlar parıldayıb, cırıramalar cirildiyirdi. Mirzə əngin səmaya baxıb dərin fikrə getdi.

- Eh, Mikayıl, elə bilişən ki, mənim bu tanrıının yadından çıxmış ucqar kəndə hicrətim, sənin «get» - deyən kimi razılaşmağım qorxaqlığımdandı? Yox, qardaş! Bil-lah yox! Sadəcə olaraq bilirom ki, bu hökumətlə bacar-maq olmayacaq. Mən sadəlövh deyiləm. Nəslimin kəsil-məyini də istəmirəm. Ulu babamız Əliqulu aşiq idi. Özü də gözəl sənətkardı. Şeirləri dillər əzbəri idi. Atamız öz dövründə tanınan şairlərdəndi, ancaq Mikayıl, sənin yeri-ni heç kəs verməz. Sən, Allahın nadir istedadısan. İndi sə-ni itirirəm deyəsən...

Qardaşım cəllad əlindədi, mən də ulduzlara baxıram... Gözündən ulduz-ulduz göz yaşları axmağa başladı. Göydə bir «ulduz» axıb söndü. Mirzə əlini göye açdı. Dua edəndən sonra öz-özünə piçildədi:

- Bu ulduzlar ədəbiyyət işıqlarıdır., Mikayıl da əbə-diyyət işığına dönəcək, inşaallah.

Xoruzun ilk banı eşidildi. Mirzə hiss etdi ki, artıq soyuq iliklərinə işləyir. Evə keçdi. Qapını içəridən möhkəm bağladı. Paltarını soyunub yatağına uzandı, elə o dəqiqə də yatdı.

1937-ci ilin 21 avqustu, şənbə axşamı idi. İçəridə isti-

dən nəfəs almaq mümkün deyildi. Müşfiqi yenidən dindirməyə apardılar. Müstəntiqin yanında tələbə yoldasını görüb bir az da ürəkləndi. Mustafayev ona sus işarəsi göstərdi. Eyni sualları yüz dəfə verirdilər, eyni cavabları da alırdılar.

- Mən tutuquşuya dönmişəm, bəs siz yorulmursuz?
- Yox, doğrusunu eşidənəcən səndən sorucağıq.
- Sizə nə lazımdırsa, onu söyləyin, mən də deyim.
- Bizi həqiqət lazımdır.
- Mən elə həqiqət danişram. Bütün bunlar nə vaxt bitəcək?

- Vaxtında bitəcək.
- Axı bizdən nə istəyirsiz?

- İstəyirik ki, ziyalılarınız olmasın, ən azı onları adam yerinə qoymasınlar, saymasınlar. Onlar səfəl şəraitinə düşməlidir ki, sözünü söz saymasınlar. Ziyalsız millət isə sürüdür. Bizə verilən plandan üç dəfə artıq ziyalınızı «xalq düşməni» kimi tutmuşuq. Bu işi illərlə aparacağıq. O vaxta qədər ki, millətiniz tamam qoyun olacaq.

- Bu heç vaxt baş tutmayacaq. Ziyalılıq millətin fitratındadır. Bizləri öldürməklə millətimizi kor qoya bilməzsiz. Birimizin yerində onu, yüzü yetişəcək.

- Gözlə, yetişdi. Onları hansı müəllim yetişdirəcək? Dininiz, diliniz, məişətiniz, etnoqrafiyanız əldən gedəndən sonra, özüxoşuna ruslaşacaqsız.

- Rusun nəyinə lazımdı bu?
- Bu Sovetlər İttifaqına lazımdır. Hamı kibrit çöpləri kimi bir biçimdə olmalıdır. Kibrit qutusuna yerleşməyən fərqli başlar kəsilməlidir.

İstintaq edən əlində qəzeti lülələyib yolnizamlayan milisin yolgöstəricisi kimi tutmuşdu, hərdənbir qəzeti əlinin içində, və ayağına çırpırdı. Müşfiq gördü ki, qəzeti içində dəmir yoxdur, sevindi. Onu sevindirən bir də bu idi ki, müstəntiqin əlindəki qəzeti şriftlərində tanıdı. Bu onun sevdiyi «Ədəbiyyat qəzeti» idi.

İstintaq sualları, cavablar qeydə alınmadı, eləcə üstünə masaüstü lampanın gur işığını yönəldib soruştururlar. Mustafayev müstəntiqə acıqlandı:

- Bəsdi, mənasız suallar vermə, vaxtı boş keçirmə.
- Oldu - deyə müstəntiq susdu.

Üç saatdan artıq çəkən istintaq bitdi. Müstəntiq qəzeti yərə atıb kaməradan çıxdı. Müşfiq cəld qəzeti götürüb gizlətdi.

- Çox sağ ol, qardaşım... Sən öz həyatını zərbə altında qoyub məni xilasa çalışırsan.

- Mən ancaq borcumu yerinə yetirirəm.
- Var ol, qardaşım. Sənin millət yolundakı fədakarlığın unudulmaz.

- Mənə gələcəyin çələngi gərəkməz. Millət yolunda fədakar olan sənsən.

- Hamımımızıq. Elə sən də!
- Mən? Sən nə danışırsan?
- Bəs mənə elədiyin bu qədər yaxşılıqlar? Özünü odaközə vurmaq...

- Sən necə də sadəlövhəsən, şairsən ki, şair! Mən ancaq vəzifə borclarımı yerinə yetirirəm. Rəislərimin tapşırıqlarını icra edirəm.

- Bəs belə?
- Bəs necə? Sən hara düşdüyüni hələ idrak etməmisən?

Müşfiq sarsıldı. Dili söz tutmadı. Bu dəhşətli dəqiqələr ona verilən əzablardan ən amansızı idi.

- Vəzifə borcu, şair, bütün insanı tələblərdən daha yüksəkdi. Sən belə şeyləri bilməzsən. Bir neçə il tələbə yoldaşı olmuşuq deyə, Şanlı Sovetlər İttifaqına düşmən kəsilənlə dostmu olmalıyam? Səksən, oyan! Sən kim, mən kim...

- Bu nə rəzalətdir...

Müşfiq onun kameradan nə vaxt çıxdığını hiss etmədi. Ayaqları yerimirdi.

İki əsgər gəlib onu kameraya dək ötürdü. Kameranın qalın dəmir qapısını açıb onu içəri saldılar. Qapını bayırda bağladılar.

Müşfiq onların addım səslərinin uzaqlaşdığını eşidib qəzeti çıxardı. «Ədəbiyyat qəzeti» №34 (119) Bakı, 21 avqust 1937-ci il. Birinci səhifədə 8 təyyarəçinin şəkli vardı: Çkalov, Baydukov, Belyaqov, Vodonyanov, Qromov, Yu-maşev, Danilin, Mazuruq.

Məmməd Rahimin «Qızıl əsgər şərqisi» də o səhifədə çap olunmuşdu.

Bizim qüvvəmizi təmyir cahan,
Qanlı vuruşmada verdik imtahan
Bilirik havanın, suyun dilini,
Eşitsin yenə də o qarı düşman
Yayılsın dünyaya bu səs, bu xəbər,
Bizimdir gələcək, bizimdir zəfər.

* * *

Kimsəyə vermirik bir qarış torpaq
Basmariq özgənin yerinə ayaq,
Qızıl snayperi bizim ölkənin,

Şöhrətimiz sayax, adımış sayax
Yazılışın dünyaya bu səs, bu xəbər,
Bizimdir gələcək, bizimdir zəfər.

* * *

Yaxında cəbhələr yoxlaşın deyə,
Belə göz oluruq bizim cəbhəyə.
Sosialist yurduna gəc baxanların,
Sovurar külünü zərbəmiz göyə.
Yazılışın dünyaya bu səs, bu xəbər,
Bizimdir gələcək, bizimdir zəfər.

* * *

Sözümüz sadədir özümüz kimi,
Süngümüş itidir gözümüz kimi,
Könlümüz kitaba dost çıçəklənir
Pambuqlu tarlamız, düzümüz kimi.
Yazılışın dünyaya bu səs, bu xəbər,
Bizimdir gələcək, bizimdir zəfər.

Çap olunan şeirdə Müşfiq özünün təsirini aydın gördü. Öz-özünə: - Eybi yoxdur, bu sənin inkişafındır! Təbrik eləyirəm, Rahim - dedi. Səhifəni çevirdi. Aha, burada sənin ikinci yazın da var.

Burada Müşfiqin ifşasına həsr olunmuş böyük bir yazı çap edilmişdi... «Kontrrevolyusioner qandrabantçı, oğru» adlı məqalə.

«Ədəbi sahə ideologiya cəbhəsində sinfi mübarizənin ən kəskin və mürəkkəb sahəsi olduğundan düşmən buraya soxulmağa və öz fikirlərini yürütməyə çalışır.

M.Müşfiq belələrindən biri idi».

«Zahirən, «Səmimi», «Məzлum» görünən əsas mahiyyəti etibarı isə hiləkar olan Mikayıl Müşfiq çox zaman ifşa olunmaq ərefəsində «Sovet əsəri» yazaraq özünü gözdən yayındırmışdır. Onun zahirən sovet, lakin bütün daxili quruluşu etibarılı qəddar konturrevolusion ruh ilə dolu olan bir sıra əsərləri vardır. «Səməndər» əsərində revolusion böyük rus xalqının Azərbaycan xalqına olan yardım əli, onun səadəti, çıçəklənməsi üçün olan köməyi inkar olunmuşdur.

Burada musavatçıların dediyi «od yurdı» vardır ki, o özünü yalnız bu od yurdunun «Səməndəri» sayır. İkiüzlü Mikayıl Müşfiq uzun zaman öz-özünü səadət nümayəndəsi kimi tanıtdırmaga can atmışdır».

«Halbuki, gördüyü işin mahiyyəti etibarılı o, fəlakət carçısından başqa bir şey deyil. O, Azərbaycanın döyüşkən əməkçi xalqını aciz, üzüqara vermişdir. Tarix qabağında isə bu xalq heç də üzü qara olmamışdır. O, əsrlərlə döyüşmüs, üsyən etmiş, və nəhayət şanlı Aprel revolusiyasını yaradaraq öz həqiqi azadlığını əldə etmişdir. Müşfiq bunu görməyə kordu.

Müşfiq ilk qidasını Türkiyənin aristokrat şairi Hamid və kontrrevolusioner Hüseyin Cavidən almışdır. Onun «Küləklər» kitabı hər cür meşcan, anarchist və yaramaz qara antisovet kontrrevolusion fikirlər ilə doludur».

«O, kitabının düşmən əsəri olduğunu gizlətmək üçün «etiraf» yazdı. Bəzi prinsipsiz, liberal, averbaxçı tənqidçilər bu etirafı həqiqi etiraf kimi qələmə verdilər, (Mehdi Hü-

Göylərin lacivərd ətəklərində seyn) tənqid düşmənin bu pərdələnməsini görmədi, onu yırtmadı.

Mikayıl Müşfiq maskalanmaq üçün bəzən çox gurultulu məsələdən yapışb revelysion temalar arxasında gizlənməyə çalışırı.

O, Leninin obrazını vermək iddiasında bulunurdu, lakin sözdə xalq səadatində danışan, işdə isə xalq azadlığını satan bu sənət dəlləli ulu Lenini, qaniçən cahangir, peyğəmbər Məhəmməd ilə, Budda ilə müqayisə etmişdir o, dahi Lenin obrazını qəsdən təhrif edir, alçaqcasına öz ideyasını yürüdərək simifi mübarizəni nifrətlə qarışdırır. İlk baxışda «müsbat» görünən misraların arasında əsas kontrrevolusion fikirini yürüdür, düşmən ilə aparılan mübarizədə tökülen qanı qardaş və sevgili qanı adlandırır, Lenini düşmənciliyi yaratmış kimi göstərir».

«Böyük Sovet xalqının və dünya proletarlarının ulu rəhbərini ancaq türkün dastanında gurladığı üçün qəbul edir.

«Küləklər»də Sovet Gürcüstanı, «Zaqes»nə qarşı olduqca reaksiyon kontrrevolusion fikirləri vardır. O, üzərində «Zaqes» qurulan Kür çayına müraciət edib, kim tərəfindən kiliidləndiyini, sinəsinə dağ çəkildiyini soruşur. Tbilisini nura boyuyan «Zaqes»-dəki çarxları Kür çayının başına bəla kəsilmiş bir xəncər kimi verir. Kənddə sosializmin simvolu olan traktoru «Torpağın köksünü bıçaxlayan», «kulayan nər», «təzə cəllad» kimi göstərir öz zəhərli musavatçı nasionalist kisəsini Türkiyənin hər cür reaksiyon, mühafizəkar, millətçi şairlərindən dolduran bu reaksiyonist, təbiət qoynunda çəkilən dəmir yollarına amansız fikirlər bəsləyir. O, təzə çəkilən dəmir yollarını «dağların qəddini bükən»,

¹ 28 aprel 1920-ci il nəzərdə tutulur.

«çələk bağını sökən», «sinəsinə ayrılıq dağı çəkən» bir amil kimi göstərir. Halbuki tənqid belə vicedansızlığa qarşı öz sözünü deməli, onu bolşevik atəşinə dutmalı idi»...

«Xalq səadətinə düşmən olan bu əclaf «İnqilab» şeirində proletar revolyusiyasını yandırıb-yaxan bir tava, bir vulkan stixiyası kimi təsvir edir. Əcəba, bu şanlı Oktyabr revolyusiyasının xüsusiyyətlərini inkar demək deyilmə! Əcəba, bu əməkçi xalqları səadətə çıxaran işçi-kəndli revolyusiyasına böhtan deyilmə! Əlbəttə böhtandır! Əlbəttə söz yox ki, bu əməkçi xalqların azadlığını təmin edən işçi revolyusiyasını inkardır».

«Müşfiq «Tərtərges nəgmələri» və «Mingəçevir həsrəti» kimi son şeirlərində öz kontrrevolyusion fikirlərini yürütmüşdür. Müşfiqin həyasızlığı oraya gəlib çatmışdır ki, o, Sovet Azərbaycanında heç bir yenilik görməyirdi. «Mingəçevir həsrətində» xəstə canımızın asta-asta öldüyündən bəhs edib cəfəngiyat söyləyib sovet quruluşuna kontrrevolyusion böhtanlar atır. O, Azərbaycanın azadlığını danmaq üçün Mingəçeviri bir vasitə kimi götürdü. O, guya Mingəçeviri həsrətlə gözləyirdi. Halbuki, bu hiyləkarçasına olan bir metoddur. Şeirdəki ruh isə Azərbaycanın asta-asta öldüyüni iddiadan başqa bir şey deyildir. Bizi yabançı Müşfiq «Duyğu yarpaxları» şeirində «Bir üzüm qaradır, bir üzüm sarı» - deməklə özünün iki üzüldüğü yaxşı göstərir.

Hamid kimi qatı pantürkistin şeirlərindən ilham alan bu düşmən, bəxtiyan ölkəsi üçün fədakarlıq göstərən mübariz neft işçilərini «Canavar» obrazı ilə təsvir edir. Onun doğma dilini bir yana qoyaraq, ona böhtan atır. Neft qəhrəmanla-

Göylərin lacivərd ətəklərində rına saxta bir dil, pantürkistlərin dilini verir. İşçini Türkiyə saraylarının dililə danişdirir. «Canavar» şeirində Bakı işçisi danişirkən «məqsəd» əvəzinə «maqsad» deyir. O, beləliklə öz çirkin hiyləsini yürütəmək üçün döyüşçül işçi əvəzinə saxta bir obraz yaradaraq oxuculara təhvil verir. Ümumiyyətlə dildə, osmanizmə oriyentasiya hiyləkar Müşfiqin apardığı siyasetin bir qolu idi. Pantürkist Müşfiq dildə osmanizmi təbliğ edirdi. O, müstəqil Sovet Azərbaycanın dili ni tanımayırdı. O, pantürkist, panislamist bir dil ilə Azərbaycan xalqı dili arasında bühlurlaşmağa doğru gedən doğma sovet ədəbiyyatı dili arasında heç bir fərq görməyirdi. O, öz fikirlərini yürütəmək üçün «gəliyor», «gediyor»u rəyonlarımızdakı «aleyir», «gəleyir» ilə qarşılaşdıraraq Sovet Azərbaycanı ilə Türkiyə dili arasında heç bir fərq olmadığıni iddia edirdi. Onun dildə pantürkist bir siyaset yürüdüyüni göstərmək üçün leksikonundan gətirəcəyimiz bir neçə misal kifayətdir. O, «Vətən» deyil, «Vatan», həftə əvəzinə «hafta», «şəsfəq» deyil, «şəfafək» işlədirdi.

Müşfiq dili və şeirlərindəki qandrabanda yolu ilə gətirdiyi fikirləri etibarılə bugünkü, proletariata sadiq bir şair olmamışdır. O, proletar revolyusiyasında əsərlərilə aktiv iştirak edən Mayakovskiya nifrat bəslədiyi halda «Mingəçevir həsrəti» və «Şən Tiflis» şeirində onun Sergey Yeseninin ölümüne yazdığı şeirindən açıq-aydın oğurluq etməkdən çəkinməyirdi».

- Hə, bu lap ağ böhtan oldu, belə olmaz!

Müşfiq bu abzası axıradək oxumağa özündə cəsarət tapdı. Avam da elə bilir bu cəfəngiyatlar doğrudur. Müşfiq şam işığı deyil ki, kiminsə odlamasına ehtiyacı ol-

sun, o günəşdir. Ay yazıqlar, Müşfiqin bütün yaradıcılığını sətir-sətir, söz-söz köçürür, deym avazını mənimsəyir-siz, indi onu plagiatda təqsirləndirirsiz? Nə deym sizə. Mən əli-qolu bağlı, siz azad. Yixilan ağaca balta çatan çox olar. Deyin, döşeyin. Xalqın gözü tərəzidir, düz çekir. O, tezi-geci yaxşını pisdən, pisi yaxşından ayıracaq! Görək daha nə yazırlar...

«Mayakovskinin «Yüzəlli milyon» adlı poemasından açıq oğurluq edərək «Zəfər səsləri»ni yazdığını bir faktdır. Mikayıl Müşfiq şeirləri üçün oğurluq ta ilk günlərdən bu günə kimi xarakter bir hal olmuşdur. Aleksandr Zarovun «Karl Libknext», Utkinin «Veter» şeirlərini oğurlayıb «Qonağım» və «Qarı Libknext» adı ilə çap etdirən bu şeir oğrusu Vasili Qazinin «Ruçnoy lebed»ini dəxi «əl ördəyi» diyə vaxtilə təb etdirmişdir. Müşfiq sinifsi qardaşı Çobanza-dədən də oğurlayardı. Onun qatı millətçi şeirlər kitabından «Buludlar»ı oğurlayaraq «Küləklər» kitabçasına köçür-müşdür. Nə üçün o belə edirdi? Çünkü o, quruluşumuza sadiq deyildi. Ona görə də, sovet tematikasından müstəqil olaraq yaza bilməyirdi. Odur ki, o yandan bu yandan rus, erməni sovet yazıçılarından Nəsimidən, Məmməd Akifdən, Baba Tahirdən, Hamiddən və başqalarından çırpışdırırdı. O, əclaf ideyası üçün hər cür qandrabandlılıqdan istfiadə etmişdir. Vaxtilə yazdığını kontrrevolyusyon «Banditlər» poeması ifşa edilmişdir. O, həmin «Banditlər»i «Dağlar macərası» adı ilə yaxınlarda «Ədəbiyyat» qəzetində çap etdirmişdi. O, bu kimi hərəkətlərilə Azərbaycanın kulturunu, səadətini əlindən almaq, onu eyni kaloniya halına salmaq kimi çirkin bir ideyaya xidmət edirdi. Mikayıl Müşfiq kimi

Göylərin lacivərd ətəklərində satqınlar sımsız dünya qurmaq uğrunda mübarizə aparan sovet ədəbiyyatına az əngəl olmamışlar. Artıq onlar ifşa olunmuş, masqaları tamamilə yırtılmışdır. Düşməni aman-sızcasına ifşa etməkdə prinsipial tənqid hələ çox işlər görməlidir. Tənqid hər cür ziyanhı əhvali-ruhiyəyə atəş açmalı, namuslu sovet yazıçılarının yaradıcılığını yüksək səviyyəyə qaldırmalıdır».

Müşfiq başa düşdü ki, bugünkü üç saatlıq istintaq sadəcə tamaşa idi. Məqsəd «Ədəbiyyat qəzeti»ni ona ötürməkdə ki, oxuyub əsəbləssin. Elə-bələ qəzeti gətirib ona verməyəcəkdir ki, al, mütaliə elə. – Sizin acığınıza, mən də əsəbiləşmirəm.

Nədənsə yadına «Gənc işçi» qəzeti 10 illik yubileyi münasibətlə xüsusi nömrədəki şarjı və onun haqqında yazılılan yazı düşdü.

«Gənc işçi» qəzeti 15 aprel 1929, №49 (379)

«Gənc proletar yazıçılarının işini müzakirə edirik. Gənc proletar yazıçıları – mədəni inqilab cəbhəsində vuruşan gözəl dəstələrimizdən biridir. Bütün Şura və xüsusən komsomol əskar-ümumiyyəsi proletar gənc yazıçılarının işinə çevrilməlidir» ümumi başlıqlı qoşa səhifədə, başqa şairlərlə bərabər Mikayıl Müşfiqin şarjı da çəkilmişdi. Şarjda sol əli cibində, başında şapka, sağ əlinin baş və şəhadət barmağını açıb yaxası düyməli, kostyumda təsvir olunmuşdu. Şəklin aşağısında yazı:

Müşfiq sadə bir oğlandır, sevməz təkəbbür, vüqar,
Lakin şeir oxuyurkən bomba kibi partlayar.

Beytdən sonra «M.Müşfiq haqqında» adlı yazıda deyilirdi: «Gənc şairimiz M.Müşfiq proletar yazıçılığında bi-

zimlədir. O, özünü hələlik əski qəzəl ədəbiyyatı təsirindən qurtarmamışdır. «Mədəni hücum», «Həsrətli qarı», «Tozanaq qarşısında», «Qızıl əsgər» kibi gözəl və qüvvətli şeirlər yazmışdır. Son «Traktor» adlı şeiri başqa şeirlərinə nisbətən kiçik və sağlamdır.

Lakin, «O zamanki...», «Lenin» adlı şeirlərdə mövhumi motivlər sezilir. O, «Lenin» adlı şeirində Lenindən əsla bəhs etmir, bu şeirlərdə Peygəmbərlərdən bəhs açır. Nəhayət «Ərseyi-meydana çıxınca Lenin» - deyərək şeirinə xitam verir. Lenini imamlarla və peyğəmbərlərlə müqayisə etmək əsla doğru deyildir.

O deyir:

«O zaman ki, Leninin fikri, zikri, iqrarı
Sayəsində verilir hər ürəyin mətləbi...»

Lenin ürəklərin mətləbini verməkdə rovzəxanların göstərdiyi kibi Allah və peyğəmbər deyildir».

Müşfiq bu yazının müəllifini tanıyordu. Üslub eyniliyi, tənqid olunan hədəf yazının müəlliflərindən o birini də aşkarladı. Bu onun ən yaxın dostlarından biri idi. Sən də dönük çıxdın? Sonra gözəl günlərimizdən səadət dolu yaşılar yazacaqsan... Səni də bağışlayıram.

Pis şeyləri unutmaq istədi. «Gənc işçi» qəzeti nə onun munis münasibəti vardi. Ona görə də, qəzetiñ xeyirxah əməkdaşlarını yadına saldı, dodağına gülüş qondu. Həmin qəzetdə 25 noyabr 1929-cu il 40-ci sayında çap etdirdiyi «Hörmətli qəzetimiz» şeirini özü üçün astadan əzbər dedi:

Yadımdadır bu gün belə,
Bir bəxtiyar sevinc ilə

Könlümün ilk bəstəsinə,
Ruhumun nəşidəsini
Oxuduğun əziz günlər.
Mənə açdın qoynunda yer,
Çılpaq, yetim duygularım,
Ümidlərim, arzularım,
Sığındılar dərgahına
Atıldılar pənahına.
Titrəyirkən, üşüyürkən,
Çırpinaraq tövşüyürkən,
Gəncliyimin geniş qəlbə
Bir şəfqətli ana qəlbə
İşıq verdin gözlərimə,
Qüvvət saçdın dizlərimə,
Uçmağa yoxkən uyarı,
Şerimin süst qanadları
Yalnız səndən qüvvət aldı,
Amma könül! O nə haldı?
İlk nəşidəm çıxan zaman,
Mən bir çocuq qəlbə haman,
Ətrafa salmışdım nəzər
Ah o günlər, ah o günlər...
Deyil mənə, ona, buna,
Mənim kibi bir çoxuna
Qüvvət verdi hey can verib,
Sarsılmayan bir can verib.
Uzun zaman cəmiyyətin
Ən çıxılmaz və ən çatın
Yollarına rəhbər oldun

Fırqəmizə mehvər oldun...

Bizə etdin böyük xidmət,

Bizdən sənə 1001 hürmət!

* * *

Keçmiş tələbə yoldaşı yadından çıxmirdi. İmkan düşdükcə, hərdən əzab vermək bəhanəsilə Müşfiqin kamerasına gəlir, ona lazımlı olan vacib xəbərləri çatdırırıdı. Hansı ziyanının şair haqqında nə dediyini, qəzetlərdə nələr çap olunduğunu çox yiğcam şəkildə ona çatdırırıdı. O danışanda Müşfiq çığırmalı, həm də qulaq asmalı idi. Özü ilə qəzetləri götürür, oxutdurub geri götürürdü. Sən demə bütün bunlar bir fədakarlıq oyunu imiş. Kimə inanasan, kimə etibar edəsən... Haçan güllələyəcəklər ki, canımız dincələr?..

Müşfiqi yenə istintaqa aparırdılar. O yatmadı, ani olaraq gözünü yumub yorğunluğunu alırdı. Dəmir çarpaçıda cəmi bir neçə dəqiqə uzanırdı. Əsgərlər onu aparan da gözlərini yumurdu... Yenə də istintaq.

- Bir də mənə əzab versələr deyəcəm ki, bəli, mən sizin kimi bolşevik olmaqdansa, əksinqilabçı millətçiym. Sizin kimi cəllada oxşamaq özü günahdır. Nə olur olsun, ölümdən o yanası yoxdu ki... - deyə Müşfiq düşündü.

«21 oktyabr 1937-ci il, cümə axşamı» vərəqi təqvimdə görünürdü.

Artıq Ələkbərlini güllələmişdilər. O, dəfələrlə Müşfiqin adını çəkmiş, ona tapşırıq verdiyini etiraf etmişdi. Müşfiq düşünürdü ki, məni ancaq əsərlərimə görə ittiham edə bilərlər. Onda qoy sosializmi tərənnüm edən əsərlərinin adını deyim. Görəndə ki, orda bir şey yoxdu, səhv-

Göylərin lacivərd ətəklərində lərini başa düşüb məni azad edərlər... Katib yazırdı:

«Вопрос: На предыдущем допросе Вы признали, что были завербованы Алекперли в к-р и повстанческую организацию. Какие же указания по к-р работе дал Вам Алекперли завербовав Вас в к-р организацию?

Ответ: Алекперли дал мне задание протасиквать к-р национальную в своих произведениях.

Вопрос: Вы указания Алекперли выполняли?

Ответ: Да, выполнял.

Вопрос: Конкретизируйте.

Ответ: В 1936 г. я написал два больших стихотворения. «Песня вечности» и «Мингечаур». В обоих этих произведениях я замаскированной форме писал о, якобы тяжелом положении Азербайджана. Оба эти произведения были напечатаны в газетах «Коммунист» и «Эдебият газетаси».

Вопрос: Какие еще к-р указания дал Вам Алекперли?¹

Ответ: Других к-р указаний он мне не давал. Однако я сам знал, что раз я являюсь членом к-р нацио-

¹ «Sorğu: Ötən istintaqda etiraf etmişdiniz ki, Ələkbərli siz əksinqilabi üşyançı təşkilata cəlb etdi. Ələkbərli siz əksinqilabi təşkilata cəlb edəndə hansı tapşırıqları verdi? Cavab: Ələkbərli mənə əksinqilabi millətçi ovqatı əsərlərimdə əks etdirməyi tapşırılmışdı. Sorğu: Siz Ələkbərlinin tapşırıqlarını yerinə yetirdinizmi? Cavab: hə, yerinə yetirdim. Sorğu: Dəqiqləşdirin. Cavab: 1936-ci ilə mən iki böyük şer yazdım. «Əbədiyyət nəğməsi» və «Mingəçevir». Hər iki şerdə üstüortülü şəkildə Azərbaycanın guya pis vəziyyətdə olduğunu yazmışam. Hər iki şeri «Kommunist» və «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap etdirmişəm. Sorğu: Ələkbərli sizə daha hansı əksinqilabi tapşırıqlar verdi?

националистической организации, то должен, в свою очередь вербовать в нее новых членов.

Вопрос: Это неверно. Представляется Вам показание обвиняемого Алекперли, который показал на допросе от 15-17/IX-1937 г. показал, что он дал Вам задание проводить вербовку в члены к-р организации. Что на это скажите?

Ответ: Я повторяю, что Алекперли мне такого задания не давал. Однако, я самостоятельно проводил вербовку в к-р националистическую организацию.

Вопрос: Кого же Вы завербовали в члены к-р националистической организации?

Ответ: Я обработал в к-р националистической душе молодых поэтов Гусейн Натика и Зейнал Халила. Первый работал в радиоцентре, а второй учился в ВПИ. Они мне были и ранее известны, как к-р националисты ранее, т.е. с 1934-1935 гг.¹

Я поставил себе цель завербовать их в к-р национальную организацию, но окончательной вербовки не провел, так как боялся сообщить о существовании

¹ **Cavab:** Başqa əksinqılıbı tapşırıq almamışam. Özüm başa düşürdüm, indi ki, təşkilatın üzvüyəm, yeni-yeni qüvvələr cəlb etməliyəm. **Sorğu:** Bu düz deyil. Məhkum Ələkbərlinin 15-17 sentyabr 1937-ci ildəki istintaqındaki cavabını nəzərinizə çatdırırıq. O deyib ki, sizə əksinqılıbı millətçi təşkilata üzvlər cəlb etməyi tapşırıb. Bu barədə nə deyə bilərsiz? **Cavab:** Mən takrar edirəm, Ələkbərlə mənə belə bir tapşırıq verməyiş, ancaq mən müştəqil olaraq əksinqılıbı millətçi təşkilata adamlar cəlb etmişəm. İndi bu idarədə işləyən keçmiş tələbə yoldaşı kameraları gizli şəkildə Hüseyin Natiq və Zeynal Xəlili verdiyi xəbərlərin surətini götürüb Müşfiq oxumuşdu. O, cavav şairləri xilas etmək üçün etirafları təsdiqləməli idi. «Mən daha heç, yixilan ağaca balta vuran çox olar. Mənimki bura qədər idi. Onlar cavandır, qoy imkan varkən xilas eləyim...» - deyə düşündü.

Göylərin lacivərd əlkələrində k-р организации. Подготавливая Гусейн Натика и Зейнал Халила, к вербовке я говорил им об угнетении Азербайджана, о том, что надо бороться за освобождение Азербайджана от русского насилия.

Я также популяризировал в разговорах с ними необходимость вооруженной борьбы против Советской власти, заявляя, что если бы вооруженное восстание началось, то я принял бы в нем участие.

Эти к-р беседы с Гусейн Натиком и Зейнал Халилом имели место в 1936 г. С Гусейн Натиком я встречался главным образом на бульваре, а с Зейнал Халилом в различных местах ССР, на улице и т.п.¹

Вопрос: Как реагировали Гусейн Натик и Зейнал Халил на произведенные Вами в предыдущем ответе к-р высказываниям и пропаганду вооруженного восстания?

Ответ: Они солидаривались со мной., но сами активно этих к-р взглядов не высказывали.

Вопрос: Непонятно. Как Вы не боялись говорить

¹ «**Sorğu:** Əksinqılıbı millətçi təşkilata kimləri cəlb etdiniz? Cavab: Mən əksinqılıbı millətçi ruhda gənc şairlərdən Hüseyin Natiq və Zeynal Xəlili hazırladım. Birincisi Radio mərkəzdə işləyir, ikincisi VPI-də oxuyurdu. Onları əvvəller də tanıyırdım. Qarşısına məqsəd qoydum ki, 1934-1935-ci illərdən onları əksinqılıbı millətçi təşkilata cəlb edim. Ancaq son hazırlıkları qurtarmadım, qorxdum ki, əksinqılıbı millətçi təşkilatın üstü açılar. Hüseyin Natiq və Zeynal Xəlili hazırlayarkən onlara Azərbaycanın əsarətdə olduğundan danışır, Azərbaycanı rus basqısından xilas etməyə çağırırdım. Bununla belə, silahlı üşyan haqqında da yeri düşdükəcə danışırdım. Deyirdim ki, əgər silahlı üşyan başlasa, mən iştirak edəcəyəm. Hüseyin Natiq və Zeynal Xəlilla olan bu əksinqılıbı millətçi səhbətlər 1936-ci ildə baş verib. Hüseyin Natiqlə əsasən bulvarda görüşürdük. Zeynal Xəlilla isə Yaziçilar İttifaqının müxtəlisf yerlərində, küçədə və s. yerdərə görüşürdük.

Гусейн Натиком и Зейнал Халилом о вооруженном восстании против Советской Власти, а об к-р организации побоялись им сказать? Говорите правду. Сообщали ли Вы Гусейн Натику и Зейнал Халилу о к-р организации?

Ответ: Я заявляю следствию, что о существовании к-р организации я им не говорил.

Вопрос: Следствие констатирует Вашу неискренность. Теперь скажите, кто Вам известен еще из членов к-р организации?¹

Ответ: Кроме тех кого я назвал, мне из членов к-р организации никто неизвестен. Мне известны как махровые к-р националисты, Самед Вургун, Векилов, Сулейман Рустам, Назарли, Джаханбахш, Джавадзаде, Кантемир, Сейфулла Шамилов, Салман Мумтаз Аскеров.

¹ Sorğu: Hüseyin Natiq və Zeynal Xəlil söhbətlərinizdə silahlı üşyan məsləsinə necə münasibət bildirirdi? Müşfiq kinayosunu zorla boğdu. Əgər toyuq başı kəsməyə türk eləməyən şair, silahlı çevrilmişə hazırlaşıbsa, onda kül olsun sovet ölkəsinin başına. Katib yazdırdı: «Cavab: Onlar mənimlə həmrəy idi, ancaq əksinqılıbı millətçi münasibətlərini aktiv bildirmirdilər. Sorğu: Aydın deyil. Siz Sovet hökumətini silahlı üşyanla devirmək haqqında danışmaqdan çəkinməmişsə, ancaq onlara əksinqılıbı millətçi təşkilat haqqında danişmağa qorxmusunuz? Doğrusunu deyin! Hüseyin Natiq və Zeynal Xəlilə əksinqılıbı millətçi təşkilat haqqında məlumat vermisinizmi? Cavab: Əksinqılıbı təşkilatın varlığı haqqında istintaqa məlumat verirəm, ancaq bu barədə onlara heç nə deməmişəm. Sorğu: İstintaq sizin səmimi olmadığını nəzərə çatdırır. İndi deyin, əksinqılıbı təşkilatın hansı üzvlərini tanıyırsınız? Cavab: Adlarını çəkdiklərimdən başqa mənə heç kəs tanış deyil». «Qatı əksinqılıbı millətçilər kimi Səməd Vurğun, Vəkilov, Süleyman Rüstəm, Həzərli, Cahabəx Şavazadə, Qantəmir, Seyfulla Şamilov, Salman Mümtaz Əsgərov, mənə tanışdır, qatı əksinqılıbı millətçilər kimi onlar mənə birbaşa söhbətlərdən tanışdır, bir neçə illik münasibətlərdən həbsə qədər müddətdə... bununla belə onların əksinqılıbı millətçi təşkilata üz olub-olmadıqları barədə bir söz söyleyə bilmərəm.

Katib özündən mətnə sözlər artırır, «qatı» ifadəsini xüsusi nəzərə çarpdırırdı.

Все они как махровые к-р националисты, известны мне из прямых бесед с ними, на протяжении ряда лет вплоть до моего ареста. Однако о принадлежности этих лиц к к-р организации мне ничего неизвестно.

Вопрос: Вы это категорически утверждаете?

Ответ: Да категорически. Показание мое записано верно, мною прочитано, перевода на азербайджанский язык не требуется, в чем и расписываемся. M.Мушфиг. Сержант Г.П.¹

İstintaq bitdi. Onu əsgərlər yenidən təkadamlıq kamerraya gətirdilər. Ağır dəmir qifilin, dəmir cəftənin səsləri. O içəridədir. Yenə cəftənin və qifilin səsləri. Addımlar uzaqlaşır.

Adını çəkdiyi şair və yazıçılar yazdıqları danoslarda, məlumatlarda Müşfiqi bir əksinqılıbçı millətçi kimi təqdim edirdi. Müşfiq onlara bərəət qazandırmaq üçün ancaq onların dediklərini təsdiqləyirdi.

Müxtəlif istintaqlarda dostlarından ona qarşı xain çıxmayanları da xatırladı. Yadına Rəsul Rza, Əlihüseyn Həmidov, Şəmsəddin Abbasov düşdü.

«Gənc işçi» qəzetinə yazı gətirən Müşfiq Şəmsəddini sevincək gördü. Müşfiq bir nüsxə jurnal verib özü də hə-

¹ Sorğu: Siz bunu qötü deyirsiz?

Cavab: Bəli, qatı!

Dediklərim doğru yazılıb. Oxudum. Azərbaycancaya tərcüməyə ehtiyac yoxdur. İmza edirəm. M.Müşfiq. Serjant Q.P.»

min nömrəli jurnalı götürdü.

Müşfiq və Şəmsəddin Abbasov qoşa imza ilə çap elədikləri A.S.Puşkinin «Qaraçılار» poemasını jurnalda oxumağa başladılar.

«İnqilab və Mədəniyyət» №10 1929-cu il nüsxəsi hər ikisinin masasının üstündə idi. Oxuyub bir-birini təbrik etdilər. Jurnalı vərəqlədikcə başqa yazılar da diqqətlərini çəkdi. Həmin nömrədə «Türk ədəbiyyatında sağ uklon» yazısında Xalq Maarif Komissarı Mustafa Quliyev yazırıdı: «Meşən məfkurəsi həyatımızın bütün hüceyrələrinə yaxımaqdır. Bəzi gənc şairlərimizin şeirlərində meşən ruhu və təməyülü aydın surətdə nəzərə çarpmaqdadır. Gənc şairlərimizdən M.Müşfiq pək canlı bir məsələdən bəhs etmişdir. Kəndli gənclər, texnikum və ikinci dərəcələi məktəblərimizi bitirdikdən sonra, şəhərlərdə qalaraq kəndlərə qayıtmayırlar. Şair «Həsrətli qarı» adlı şeirində kəndə qayıtmayan gəncləri təqdim etmək istəyir. Lakin Müşfiqin kəndə doğru çağırışı tamamilə başqa bir rəng alır. Şair, düşünmədən xırda burjua nöqtəyi-nəzərinə qapılır. Kəndli idealizə edərək şəhərə qarşı qoyur. Kəndli qarı ana, kəndli tərk edən və şəhərdə mədəndə çalışan oğlunu xatırlayaraq kədərlənir və onu görmək istəyir. Şair yeni qüvvələrə ehtiyacı olan köhnə kəndi qoca ana şəklində təsvir edir, şəhər isə kəndin yaxşı oğullarını əlindən alır.

Məsələ düzgün qoyulmamışdır. Müşfiqin bu şeiri kəndi xırpalayan şəhərə... nəfrət saçdırır.

Məsəl var, deyərlər ki, «bağa qızından çıxıb qızını bəyənməyir».

Bu köhnə zərbi-məsəl hər cür yenilik uğrunda atılan ad-

Göylərin lacivərd ətəklərində
dına istehza etdiyini köhnə adətlər çərçivəsində bayra
çıxmamağı əmr edir.

Müşfiq bu zərbi-məsəli təkrar edir: o, ata-babaların
meşən fəlsəfəsinə əsaslanaraq, bu sözləri öz qəhrəmanının
ağzı ilə söyləyir. Kəndi tərk etmiş ziyanlılar belə təqdir et-
mək, meşənciliğə yuvarlanmaq, mürtəce ideanı təbliğ et-
mək və bizi geriyə çəkmək deməkdir.

Xeyirxah niyyətlə yazılan «Həsrətli qarı» şeirinin müəllifi, məsələyə düzgün yanaşmamaqla, qolçomaq məfkurəsi-
nə qapılmışdır. Şair öz şeirində kəndə bu cür yanaşılmama-
sının lüzumunu göstərmüşdür...

Bu keyfiyyatlər gənc yazıçılarımızdan bir hissəsinin və
ya bir qrupunun yabançı ünsürlər, sınıfı düşmənlərimizin tə-
siri altında olduğu deməkdirmi? Xayır. Yuxarıda qeyd
edilmiş Süleyman, Müşfiq, Fevzi, Rahim və başqalarının
məfkurəvi cəhətdən möhkəm və bədii cəhətdən qiymətli
şeirləri vardır...».

Şəmsəddin dedi: - Yoldaş komissarın sizə qarşı bu
lütfkarlığı «Oxu tar!» - şeirinzə cavab deyilmi, yoldaş
Müşfiq? - Əş, boş ver! Atalar üçdən deyib, axtar, özün
haqqında bir yazı da rastına çıxacaq.

Müşfiq gülümşədi. Elə vərəqi çevirmişdi ki, öz adını
gördü.

- Bura bax, Şəmsəddin, falçı-zad deyilsən ki?
- «Qaraçılar»ı bir yerdə tərcümə eləməmişik?
- Doğrudan a - hər ikisi gülüşdü.
- Gəl oxuyaq. Jurnaldaqı məqaləni həvəs və maraqla
oxudular.
- «Üç şeir» adlı məqalə Ə.Nazim M.Rahimin «Arzu-

lar», M.Müşfiqin «Teleqraf telləri» və Ə.Fevzinin «Hıçqiran qəfəslər» şeirləri («Kommunist» qəzeti, №273 (2743) barədə görək nə yazır:

«Teleqraf tellərinə gəlincə, şeirin teması və əsas motivlərinin yeniliyinə baxmayaraq, bu da eyni dərdə mübtəladır, teleqraf kibi ictimai bir hadisə, bu şeirdə öz başına quru və mənəsiz bir şey olaraq təsvir edilmişdir. Köhnə şairlərimizin bir ata, binaya, qələmə, sözə aid yazdıqları «mədəniyyətləri» kibi Müşfiq də «teleqraf telləri»nin eşqinə hər dürlü ictimai mündəricədən ari, siyasi görüşdən uzaq bir «mədhnamə» yazılmışdır. Belə apolitizm də, bizim bəzi yazıçılarımız üçün qayət xarakterlidir. Siyasi görüşü öz şeirlərindən çıxarmağı, özləri üçün sənətkarlıq vəzifəsi bilən bu yazıçılar, onlara edilən etirazları «onu hamı bilir ki...» cavabını verməklə qurtulduqlarını zənn edirlər. Halbuki, bu siyasi görüşdən qaćmış apolitizmin özünün müəyyən bir siyasi haləti-ruhiyyə olduğunu unudurlar.

Müşfiq də Rahim kibi öz yaradıcılıq obyekti olan «Teleqraf telləri»ni anlamadığını, mahiyyətlərini başa düşmədiyini ilk misradan biza xəbər verir:

«Bilinməz şu dəbsiz çöllərdə nə bəklər

Yan-yana düzülmüş bu şeytan dirəklər»

Həmin bilməməzlilikdir ki, Müşfiq də, Rahim kibi sırlı bir ifadə tərzi yaradır: diqqət edilsin ki, Rahim arzularını «füsün, cadu» kibi analoqları ilə ifadə edirdi, Müşfiq də teleqraf dirəklərini «şeytan» deyə məfhüm bir ad ilə epitetləndirir. Şeirin digər parçaları isə, yenə teleqraf tellərinin heç bir ictimai cəhətinə göstərməyən sətir və misralardan ibarətdirlər. Maraqlı tərəfi burasıdır ki, Müşfiq teleqraf

Cöylərin lacivərd ətəklərində tellərini də bir takım fərdi və subyektiv hissələrin tərcümanı olaraq görür. Bu hissələr də ən ziyadə qəhr və dərddən ibarətdirlər.

«Yan-yana düzülmüş bu şeytan dirəklər

Bunların sırtına durmadan hey yükər

Dərdini gizləcə

Teleqraf telləri...»

və yaxud:

«Döyünen qəblərin dərdini azaldan...»

«Durmadan çıxdığı yoxuşa qəhrələr...»

«Ürəkdən dalğalar, arzdan nəhrlər...»

«Ruhumuz bir belə dalğalı dəniz ki...» misraları teleqraf tellərinin şeirin başqa bir yerində göstərdiyi kibi: «ellərin dilmancı», «ellərin elçisi» deyil, bəlkə dərdli qəhrli ruhların dilmancı və elçisi olduğunu isbat edir.

Ahəng və dinamika cəhətdən oynaq bir tərzdə yazılın bu şeir, bu tanış ifadə və sözlər cihətindən də o qədər müvəffəqiyyətli deyildir.

«Yorulan yolçunun başını ucaldan»

«Kaçıyor, çapıyor

Teleqraf telləri,

Bir xeyir yapıyor

Teleqraf telləri»

Misra və parçaları heç bir şey ifadə etməyən söz yiğintılardan, həm də «bir xeyir yapıyor», kibi çox adı söz yiğintılardan ibarətdirlər».

- Bura bax, Müşfiq, Sizin personanızə böylə diqqət nədəndir?

- Bilirsən, Şəmsəddin, səni necə başa salım? Heç ölüünü

basdırmağa aparanları görmüsən? Adamlar çiyinlərinin üstündə mərhumu başlarından da ucada tutub aparırlar ki, sonra ayaqlarından da aşağıda quylasınlar. Qəribə məntiqdi, yox?

- Yox! Biz komsomolçuyuq, belə bədbin müqayisə müqayir deyil.

- K cətati, Şəmsəddin, sənə bir komsomol tapşırığı. Təcili adını dəyiş! «Şəmsəddin» - «Dinin günəşi» deməkdir. Partiya və hökumətimiz dinin axırına çıxməq uğrunda qan-tər içində çalışır, sənsə öz adında onu yaşıdırsan. Bunu necə başa düşək?

- Stalin yoldaş necə deyir? Atalarına görə övladlar cavabdeh deyil. Odur ki... adı mənə babam qoyub, dəyişsə, bəlkə o dəyişərdi, rəhmətlik!...

Müşfiq gülümsədi... Kamerada o baş – bu başa gedə-gələ dodaqlarından təbəssüm uzun zaman çəkiləmədi.

***

Ən ağır vəziyyətdə, ağlıni itirəcək anlarda belə, içərisindən sanki bir səs onu oyadır, özünə qaytarırıdı. Bu səs daha çox atasının səsinə oxşayırdı. Kişi kimi yaşayıb kişi kimi də ölməyi üstün tut, deyirdi. Müşfiq anı yuxularında şeir yazırıdı. Ona kağız-qələm versəydilər, əzberində olduğu şeirlərindən bir qalın kitab yaradardı.

Müşfiqin əyilmədiyini, sənmadığını görüb ölkənin böyükləri çəşmişdə. Dağlıların mətin olduğunu bilirdilər, ancaq bu dərəcədə dözümlü ikinci adama rast gəlməmişdilər. Ən çoxu bir həftədən sonra ən güclü iradəsi olan da sınır, bildiyini, bilmədiyini danışındı. Stalinə yarınmaq

Cöylərin İacivord eteklərində üçün Ağdərədə də Sovet hökumətinə qarşı çıxanların əvəzini Müşfiqdən çıxırdılar. Açıq etiraf etməsələr də, onu Ağdərə üsyəninin ruhvericisi kimi qəbul edirdilər. Müşfiq beş aya yaxın vaxtda cəhənnəm əzabları çəkir, buna dözür, dözürdü.

Dağlıların namusa qarşı həssaslığını bilən idarə işçiləri ən mənhus yola əl atdlar, bacısını və arvadını həbs etmək üçün yollar axtarmağa başladılar. Əvvəlcə Balacaxanının həbsindən ötrü fənd qurmağa başladılar. O, uzaq qohumlarından olan Şükür Şükürlü adlı müəllimlə təzəcə həyat qurmuşdu, altı ayın gəlini idi. Şükür ailəsini çox sevirdi. Şükür Şükürlünü bir bəhanə ilə tutdular. Ondan dəqiq bir söz öyrənə bilməyib buraxdilar...

Müşfiqi yenidən istintaqa gətirdilər.

«25 oktyabr 1937-ci il. Bazar ertəsi» yazılmış təqvim səhifəsində vaxtı bildi. İstintaq sənədində yazmağa başladılar:

«Вопрос: Как звать мужа Вашей сестры?

Müşfiqin ürəyi guppultu ilə düşdü. İndi, mənə görə onları incidəcklər. Yox.. Sualı təkrar etdilər.

Ответ: Шукур Шукурли.

Вопрос: Чем он занимается?

Ответ: Он работает преподавателем в одной из школ БАНО.

Вопрос: Вы с ним хорошо знакомы?

Ответ: Да, знаком хорошо, как с мужем сестры.

Вопрос: Следствию известно, что Вы вербовали Шукура Шукурли в к-р националистическую организацию. Признаете это?

Ответ: Отрицаю. Мои личное отношение с Шукуром очень плохие. Встречаемся с ним редко. К-р разговоров никогда с ним не имел.

Вопрос: Это неверно. Представляется Вам показание ответов. Алекперли от 15-17/IX-1937 который показал: «Из числа завербованных Микаил Мушфигом я знаю мужа от сестры». Что на это скажите?

Ответ: Показание Алекперли отрицаю.

Вопрос: Почему же Алекперли дал подобное показание?

Ответ: Объяснить затрудняюсь.

Показание мое записано верно, мною прочитано, в чем и подписываюсь.¹

Serjant yazdığını miləmmill vərəqli istintaq vərəqlərini səliqəyə salıb qovluğu bağladı. Masaya bərkidilmiş stolüstü qara lampanın işığını söndürdü. Əmrə müntəzir dayanmış iki nəfər Müşfiqin qoluna girib təkadamlıq kameraya apardılar. Onda Müşfiq bilmirdi ki, bacısı Balacaxanum artıq həbsdədir, yoldaşı Şükür Şükürlünün həbsi barədə düşünürdü... Məsələ belə olmuşdu.

¹ «Sorğu: Bacınızın ərinin adı nədir?». Cavab: Şükür Şükürlü. Sorğu: O, nə işlə maşğul olur? Cavab: O, Bakı Şəhər Maarif şöbəsinin bir məktəbində müəllim işləyir. Sorğu: Siz onunla yaxşımla tanışınız? Cavab: Bəli, bacının yoldaşı kimi yaxşı tanıyıram. Sorğu: İstintaqa məlumatdur ki, siz Şükür Şükürlünü əksinqılıbı millatçı təşkilata cəlb etmişiniz. Bunu etiraf edirsinizmi? Cavab: Rədd edirəm. Şükürlü ilə şəxsi münasibətlərim çox pisdir. Onunla nadir halda görüşürük. Əksinqılıbı səhbətləri onunla heç vaxt keçirməmişəm. Sorğu: Bu doğru deyil. Nəzərinizo Ələkbərlinin 15-17 sentyabr 1937-ci ildə verdiyi izahatı çatdırırıq. O deyir ki, Mikayıl Müşfiqin cəlb etdiyi adamların arasında bacısının ərini tanıyıram. Bu barədə nə deyirsiniz? Cavab: Ələkbərlinin izahatını qəbul etmirəm. Sorğu: Ələkbərları görəsən niyə belə izahat verib? Cavab: Izah etməkdə çətinlik çəkirəm. Dediklərim doğru yazılıb, oxumuşam, imza edirəm».

«1906-ci ildə doğulmuş, bitərəf, ali təhsilli, ailəli Poluxin küçəsi 120 nömrəi evdə yaşayan İsmayılova - Şükürlü Balacaxanımın Mirzə Qədir qızı Bakı şəhəri, Voroşilov rayonundakı 8 nömrəli məktəbdə işləyirdi». Həmin il dəhşətli istilər düşdүyündən dərslər on gün gec başlayacaqdı. 9 sentyabr 1937-ci ildə məktəbə, dərsə gələndə dərs hissə müdürü Sultan Murad qarşısına çıxbı deyib ki, müəllimə, sizi işdən çıxarıblar.

- Nə üçün?

- Nə üçünü, zəhmət olmasa, gedib Rayon Xalq Maarif şöbəsindən öyrən... Deyəsən, qardaşına görə...

Balacaxanım çox əsəbiləşir, bunun bir tələ olmasının fərqinə varmir. Onsuz da qardaşı və əri tutulandan, böyük bacısı Böyükxanım özünü yandırıandan sonra onun üçün həyat öz mənasını itirmişdi. (Böyükxanımı tutmağa gələndə, demişdi ki, dayanın, paltarımı dəyişim, sonra gedək. İçəri keçib üç litrlik nefti başına töküb bayırı çıxaraq kibrıt çəkib özünü odlamışdı. Yana-yana qəhqəhə çəkən bu xanımı tutmağa gələnlər çəş-baş qaldılar, özlərinə gəlincə yanın Böyükxanım dünyasını dəyişmiş, artıq nəfəs almırıd...)

İndi növbə Balacaxanımın idi. O, özünə qəsd barədə düşünmür, qanunun aliliyindən istifadə etmək istəyirdi. Təmkinin qorumaqla orada nə danişacağını götür-qoy edən Balacaxanım Barokko üslubunda tikilmiş İkimərtəbəli köhnə, ağ binaya çatdı.¹ Rayon Xalq Maarif şöbəsinin müdürü Səkinə Axundova adlı qırmızısaç, göygöz,

¹ İndiki Nigar Rəfibəyli küçəsi, 9. «Bank of Azerbaijan»ın filialı olan bina.

ağımtıl, əlliye qədər yaşı olan dolu bir qadındı. Vəzifənin verdiyi amiranəlik onu özündən razı əda ilə başqalarına yuxarıdan-aşağı baxmağa sövq edirdi. Kabinetində oturanda özünü hakimi-mütləq sayırı.

Balacaxanım müdirlərin qapısının açıq olduğunu görüb içəri keçdi. O, bu qapıdan ildə iki dəfə keçirdi. Tətilə gedəndə və tətildən gələndə. Ona görə də, ərkək müdirdən soruşdu:

- Məni niyə işdər çıxarmısız?

Müdirə Səkinə Axundova ona bir yuxarıdan-aşağıya-can kinayəli nəzər salıb dedi:

- Özüm bilirəm niyə çıxarmışam, durub sənə açot verməliyəm?

- Ay xanım, axı ölkə dərəbəylilik deyil, bir qanun-qayda var...

- Qanun-qaydanı mənə öyrədəcəksən? Get o qanunu türemişik qardaşiva öğrət.

Balacaxanım daha dözə bilməyib stolun üstündəki mürəkkəbəqbəyini yerə çırpdı ki, bu insan bəlkə səksənib ayılsın. Balacaxanım hırsını soyutmaq üçün qalereya deyilən dəhlizə çıxdı. Oradakı kinoteatr salonunda olduğu kimi bir-birinə pərcim edilib yerə bərkidilmiş kresləda əyləşdi. İkinci mərtəbədə həm Vorosilov rayonun katibi, həm də maarif şöbə müdürü otururdu. Balacaxanım Axundovanın katibin otağına tərəf getdiyini gördü. O saat başa düşdü ki, şikayət edəcək. Şikayətçini qabaqlamaq ümidiylə cəld katib oturan otağa keçdi. Okinşeviç Odessa yəhudisi olduğundan azərbaycanca bir kəlmə də bilmirdi. Katibə yerində idi, fərqinə vardı ki, içəri keçməkdə ona heç mane

Cöylərin lacivərd ətəklərində də olmadı.

Səkinə Axundova əzilə-əzilə qırıq-sökük rusca Okinşeviçi başa saldı ki, xalq düşmənin bacısını işdən çıxarmışam, o da gəlib xuliqanlıq edib, mürəkkəbəqbəyini sindirib, dövlət əmlakına ziyan vurub. Okinşeviç soruşdu ki, mürəkkəbəqbəyini necə sindirib? Axundova da cavabında dedi:

«Götürüb mənə sarı tolazladı, başımı əyməsəydim,indi ölmüşdüm».

Okinşeviç milisi çağırmaq üçün əlini nömrəsiz telefon dəstəyinə atanda Balacaxanım artıq katibin otağında idi...

Balacaxanımı həbs edib Bayıl təcridxanasına gətrirdilər. Balacaxanım azad sovet dövlətinin yoxsul və kimsəsizlərin himayəçisi olduğu nağılının puçluğunu elə kamerraya gətirilənə qədər dərk etdi. Kamerada əsilzadə, nəcib xanımlarla bir yerə düsdü. Aman Allah, gör bunları nə günə qoyublar? Heç səfəl rus qadınları da bu halda deyildi...

İlkin istintaq oldu. Balacaxanıma gülməli gəlsə də, onu bir cani kimi istintaq edirdilər.

«Sual: Nə üçün sizi məktəbdən xaric ediblər?

Cavab: Qardaşımın tutulduğuna görə, məni işdən götürüb'lər.

Sual: Qardaşınız nə üstə tutulubdur?

Cavab: Nə üstə tutulduğunu bilməyirəm.

Sual: Niyə görə Axundovanın üzərinə çərnil qabı atmışsiz?»

Balacaxanım söykəncsiz kətilin üstündən az qaldı ki,

yixılsın. Belə böhtan olmaz axı. Tez özünə gəlib qamətini düzəldti, suala şəstlə cavab verdi:

«Cavab: Mən Axundovanın üzərinə çərnil qabı atmamışam... Ancaq mən 14 illik maarif cəbhəsində türk uşaqları üçün çalışıram.

Sual: Niyə görə bu 14 ili yalnız türk uşaqları üçün çalışırımdız?» Sualın qeyrətsizcəsinə verilməsini duyub ciddilaşdı. Belə adamın əlindən hər şey gələ bilər - deyə düşündü. Ona görə də, cavablarında daha diqqətli olmağa çalışdı.

«Cavab: Savadım Azərbaycan dilli olduğuna görə də, türk uşaqları üçün çalışmışam.

Sual: Niyə görə Okinşeviçin qəbinəsinə getdiniz?

Cavab: Axundovanın ora getdiyini görüb mən də onun arxasında getdim.

Sual: Okinşeviçə nə sözlər dediniz?

Cavab: Okinşeviçə dedim, maadam ki, mənim sözlərimi başa düşməyirsiniz, o zaman buradan siz durun, bir azərbaycanlı otursun, çünki bura Azərbaycandır. Bura turetski şəhərdir, burada azərbaycanlı olmalıdır, nəinki siz. Eyni zamanda mənim dediyim «turetski şəhərini» raykomda mənim üzərimə «Trotski» adı qoymalar. Bu sölərin əsnasında mən də hiddətlənib Okinşeviçin stolunun üstündən su qrafinkasını götürüb stolun üzərinə vurdum. Mənim bütün bu sözlərim yalnız öz işimdən ötəri olub. Əlavə edirəm ki, mən qardaşım Müşfiq ilə bir yerdə heç olmamışam. Buna da sübut odur ki, 1914-cü ildə atam ölündən sonra, 1918-ci ilə kimi hökumət evində olmuşam. 1920-ci ildən 1924-cü ilə kimi Bakı darül-müəllimliyində oxumuşam. 1924-cü ildən ta

Göylərin lacivərd ətəklərində 1937-ci ilə kimi bir dərəcəli (səkkizillik) məktəbdə Azərbaycan dilində aşağı sınıflara dərs vermişəm. Bununla da demək istəyirəm ki, mənim Müşfiq ilə heç bir əlaqəm olmayıb».

Balacaxanım ürəyində fikirləşirdi ki, bacın sənə qurban getsin, qardaş, bağışla məni, səninçün pislik eləmək istəmirəm. Türkəsayayam, çəşib elə söz deyərəm ki, ziyanına olar. Sənə gələn qada-bala mənə galsin. Görünür, sənə də əzab verirlər əli qurumuşlar. Can qardaş!..

Müştəntiq Okinşeviçi soruşdu. Balacaxanım dedi:

«Göstərmək istəyirəm ki, Okinşeviçin bir də qabınəsində söz soruşanda o mənə dedi ki, sən xalq düşmanısan. Mən də onun sözlərindən hiddətlənib dedim ki, sən özün «vraq narodasan», çünki sizə şikayət olanda heç əhəmiyyət verməyirsınız. Eyni zamanda azərbaycanlılara əhəmiyyət verməyirsınız. Axundova mənə cavab vermədikdə mən ona dedim ki, sənin baban axunddur, niyə görə sən cibinə qırımızi bilət qoymusan və niyə görə sırqayı keçmişən, çünki, sənin də baban xalq düşmənidir. Həmçinin dedim ki, mən nə Əfqan, nə də Türkiyə təbəəsi deyiləm, mən azərbaycanlı olduğuma görə vətənimdən və cəmiyyətimdən ayrılmayacağam».

Axundova Səkinə Rüstəm qızı, Stepenşikov Vasiliy Pavloviç, Hüseynov Səməd Hüseyin oğlu, Qasımov Çəlbi İbrahimoviç, Tarasova Mariya Yevlamovna, Qolumb Yakov İosifoviç, Abramovna Nataliya Afanasiyevna, Yüzbaşev Simon Manaroviç, Ayriyan Ruben Cumşudoviç - rüs, yəhudi, erməni və milli hissi olmayan türk; cəmi 9 nəfər; Balacaxanımın üzünə durdu, demədiyi boynuna

qoydular.

72-ci maddə ilə 6 il iş kəsdi lər, Arxangelskə sürgün etdi lər. Burada dərk etdi ki, cəhənnəm heç də od-alovlu yer deyil, qar, boran, soyuq olan məkandır. 1943-cü ildə sür-gündən qayıtmamaq şərtilə Plisetskaya stansiyasındakı məhbəs düşərgəsində tibb bacısı işlədi. Həbs müddəti bittəndən sonra qospitalda çalışdı.

Canından şaxtanı çıxartmaq üçün cənuba gəldi. Azərbaycana qoymurdular, ona görə də, Özbəkistanın Ko-kand şəhərində 1 may 1947-ci ilədək 4 il müddətində şəhər ticarəti şəbəkəsindəki atelyedə dərzi kimi fəaliyyət göstərdi.

1948-ci ildə axır ki, Azərbaycana gəlməyə icazə verdi-lər. Şamaxıda iki illik tibb bacısı ixtisası verən məktəbə daxil oldu. 1950-ci ildə Mərəzəyə işləməyə göndərildi. 24 avqust 1956-ci ilədək Şamaxının müxtəlif kəndlərində tibb bacısı kimi fəaliyyət göstərən Balacaxanım həbs olunduğu şəhərə qayıtmaga axır ki, icazə aldı. Bakıya gəlib Ortedəbiya və Cərrahi bərpa İnstiutuna tibb bacısı vəzifəsinə işə düzəldi. **5 iyun 1954-cü ildə 25 N-li protokolun 9-cü paraqrafi ilə (Azərbaycan SSR Ali Sovetin prezidiumunun qərarı) Balacaxanımdan ittihəmi götürdülər.**

***

31 dekabr 1937-ci il cümə axşamına düşmüdü. Dilbər qara örpəyini geyib uzaq qohumlarının yas məclisinə get-di. O düşünürdü ki, 37-ci ilin bu son günü də keçəsə, daha adamları həbs eləməyəcəklər, gedənlər də qayıdacaq. Yas

Cöylörin lacivərd ətəklərində məclisində Mollabaci avazla ağı deyirdi, Dilbər isə Müşfi-q ixtırlayırdı... Fikri onu o xoş günlərə apardı...

Müşfiq oturub nəsə yazırırdı. Dilbər çay gətirdi. Arxa-sında durub nə yazdığını baxdı. Gördü sevgi şeiridir.

Dilbər Müşfiqin boynunu qucaqladı. Müşfiq gülümsə-di.

- Yadına gəlir bizim ilk görüşümüz?

- 1931-ci ildi, institutu qurtarmaq münasibətilə düzə-lən buraxılış gecəmizə gələndə mən səni gördüm. Görəndə də dedim ki, bu balaca, qəşəng pişik balasını gözü açılma-mış mən götürməliyəm.

- Mənə necə şeirlər yazırıd? «Dilbərnəmə» dəftərin haradadı?

- Mənim? O sənindi, kağızların içində olmalıdır. Bir də o şeirləri cavanların çoxu indi əzbər bilir.

- Fikir vermişəm, şeir oxuyanda şairlər içində ən çox sənə el çalırlar. Sən də Dilbərnəmədən deyib cavanları hə-vəsləndirirsən. Həyatında bu qədər ki, zülüm görmüsən, bəlkə başqası görsəydi, sənin qədər nikbin qalmazdı.

- Dərd qocalıq gətirir, onu qovmaq gərəkdir. Gənclik coşgunluqdu, qocalıq sükunət. Vay o gəncin halına ki, sükunətdədir. Gənclik nədir, dinclik nədir? Yadındadı «Qızıl gənc» şeirim?

Dilbər onun dediyi şeiri əzbərdən oxudu:

Mən çalıq ürəkli bir yeni gəncim,

Dildən-dilə düşmüş hekayətim var.

Həyat nəşəsiylə çalxanır içim,

Parlaq gələcəyim, nihayətim var.

***

Bir parça atışım, bir parça yanğın,
Qəlbim örnəyidir yanar bir dağın
Qarşısında duramaz nə sel, nə daşqın,
Təbiətlə mənim zərafətim var.

* * *

Sevgim mübarizə, sevgilim həyat!
Həyatın olmaram önündə qat-qat.
Gör nə deyir sizə çaldığım qanat:
Hələ bundan sonra qiyamətim var.

- Sağ ol ey, arvad belə olar! Bütün şeirlərimi əzbər bilsən. Henrix Haynenin bir şeiri var, orada deyir ki, sən mənim başıma nə oyun açsan, dözərəm, ancaq Allah eləməmiş birdən şeirimi pisləyəsən, onda səni mütləq boşayaram!

- Sənin şeirlərini pisləmək olar? Başdan-ayağa vulkandır, məhbəbbət püskürür. Adam onları eşidəndə ayağı yerdən üzülür.

Ah! Bu uzun sevda yolu!
Vurulurmu başa, könül?!
Nişan aldım, kaman dartdım,
Dəydi oxum daşa, könül!

* * *

Bir od düşdü buluduma,
Yandı könül eşq oduna,
Qaldın hicran umuduna,
Ey qırılan şıxə könül...

Göylərin lacivərd ətəklərində

* * *

Tərlansan, göydən enməzsən,
Bu torpaqda sürünməzsən.
Mən dönərəm, sən dönməzsən,
Yaşa könül! Yaşa könül!

Mən bütün ömrüm boyu fəxr edəcəyəm ki, belə ülvı şeirləri sən başqasına yox, mənə həsr eləmisən!

Müşfiq nəsə demək istədi, ancaq qadının ürəyini qırırmamaq üçün başqa söz söylədi:

- Sən özünü bilmirəm mənə necə sevdirdin ki, dəli-divanən oldum. Yadına gəlir, məni tez-tez öldürüb-diriltməyin?

- Hə, Müşfiq! Bizim nişanımız iki-üç aydan sonra oldu, bir il keçmədi ki, toyumuz... Toyumuz mənim heç yadından çıxmır...

Həmin gün çərşənbə axşamı idi, 20 iyun 1933-cü il. Ata evinin geniş otağının ortasında masaları bir-birinə birləşdirib ziyaft məclisi yaratmışdilar. Başda, bəylə gəlinin sağ tərəfində Hüseyin Cavid həyat yoldaşı Mişkinaz xanımla, sol tərəfində Abdulla Şaiq həyat yoldaşı Şahzadə xanım və bacısı Xavər xanımla, Cəfər Cabbarlı həyat yoldaşı Sona xanımla, Şəmsəddin Abbasov və yoldaşı Mələk xanımla, Əhməd Cavad həyat yoldaşı Şükriyyə xanımla, Mehdi Hüseyn həyat yoldaşı Fatma xanımla, Rəsul Rza həyat yoldaşı Nigar xanımla, Məmməd Rahim həyat yoldaşı Mələk xanımla, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mir Cəlal, Osman Sarıvəlli, bir sözlə yazıçılar ittiqaqının üzdə olan bütün üzvləri Mikayıl Müşfiqin toyun-

da idi. Qardaşı Mırzə öz xanımı ilə, bacıları ərlərilə, dayıları, əmi uşaqları, bir sözlə, ən yaxın qohumlarla birgə toyda iştirak edirdilər.

Süfrədə bolluq idi. Cavanlar, qohumlar məclisin xidmətindəydi. Ağzı surcuqlu şərablar, sərinləşdirici içkilər, qrafınlər, qədəhlər, növbənöv ətirli yeməklər süfrəni bəzəyirdi. Bəylə gəlinin yanına iri gül dəstəsi olan güldən qoyulmuşdu. Məclisi idarə edən Hüseyin Cavid bir-bir qonaqlara söz verir, sağlıqlar deyildirdi. Bülbül, Qurban Primov, Eloğlu müşayiətçi qavalçalan, kamançaçı məclisə rövnəq verirdi.

Hüseyin Cavid musiqi nömrəsi bitincə ayağa qalxdı, məclisə sükut çökdü. Cavid aramla danışmağa başladı:

- Uca Allahımız müqəddəs «Qurani-Kərim»in Fürqan surəsində, əlli dördüncü ayədə buyurur: «Və huvalləzi xələ-qə minəl-mai bəşərən-fə-cəələhu nəsəbənənə sihron və kənə rəbbukə qədirə» yəni, bir qotrə sudan insan xəlq edən və onun üçün qohum yaranan Odur! Sənin rəbbin hər şeyə qadirdir.

Bura yiğışanlar bəy tərəfin, gəlinimizin qohumları aye-yi-şərifədən bilməlidirlər ki, qohumluq çox çətin bir işdir. Necə ki, Allah-təala çətin işləri göstərmək üçün buyurur: Sənin rəbbin hər şeyə qadirdir. Bax, bu şərəfə ki, qohumluq əbədi olsun! Hərçənd «Qurani-Kərim» içkini yasaq buyurur...

Cavan şairlərdən kimse yerdən dilləndi: - Cavid əfəndi, bəs cənnətdə ağızı bağlı şərab şüşələri, şərab bulağı Səlsəbil olacaq axı...

Cavid əfəndi aramla dedi: - Çocuğum, bu şey o nəsnə-

Göylərin lacivord ətəklərində dən deyil. O irfan şərabıdır. Müşfiq, sənin ulu baban Aşıq Əliqulu necə buyurub:

Bilir ki, irfan əhli,

Çaxır dönüb mey olmaz?!

O şeiri bütöv de, qoy şu millət dinləsin. Sən, maşallah, sinədəftərsən.

Müşfiq qalxdı. Fəxrlə və aramla şeiri dedi:

Dərdə uyub zarıma,

Ağlayanda hey olmaz.

Əzərsən, qəndi çıxar,

Neyşəkərdən ney olmaz.

* * *

Boynun diraz etsə də,

Uca avaz etsə də,

Göydə pərvaz etsə də

Qaz balası ley olmaz

* * *

Axtarib ara səhli,

Yaxına qoyma cəhli,

Bilir ki, irfan əhli,

Çaxır dönüb mey olmaz.

* * *

Olsun qiblən bir tərəf,

Durma zülmə bitərəf,

Şah dikilsə bişərəf

Kəyan olmaz, Key olmaz.

* * *

Əliqulu, gəzmə boş,

Çəşmə kimi çağla, coş.

Gəldün, dünya oldu xoş,
Getsən heç bir şey olmaz.

Həmi əl çaldı. Abdulla Şaiq soruşturdu: - Oğul, ulu baba nə vaxtin adamı olub?

- Ustad, 1752-1816-cı illərdə Xızıda yaşayıb, Sayadlarda.

- Rəhmətlik elə bil bu gün yazıb, dilinin sadəliyinə, rəvanlığına bax. Cavanlar, bu sizə bir örnək olsun. Belə yazmaq lazımdır.

Vaxtından tez dazlaşmağa başlayan Süleyman Rüstəm qalxdı:

- Şaiq müəllim, Cavid əfəndi, izn versəniz, cayanların bir nümayəndəsi kimi bir kaç kəlmə deyərəm.

- Buyur, lütfən.

- Qonur gözlü, gülər üzlü, çatma qaşlı, qıvrım saçlı, düymə dodaqlı, qarabuğdayı, özü də dağlı. Mən sizə yeni şeirimizin div sənətkarının şəklini çəkdim. Bilmirəm oxşadı, yoxsa yox!

- Oxşadı. Əlbəttə ki... Əl çaldılar.

Səməd Vurğun gözünü Abdulla Şaiqin baldızı, bacısı Şahzadənin yanında oturmuş Xəvər xanımdan çəkmədən dedi:

- Heç də yox. Süleyman, sənin çəkdiyin portret mənə oxşamadı.

Gülüşmə başladı. Süleyman da özünü itirmədi:

- Səməd, axı sən heç Müşfiqə oxşamırsan.

Qəhqəhələr, şən zarafatlar, şeirlər musiqilər, oxumalar, o gün gecənin necə düşdüyüni sezdirmədi.

Cöylərin lacivərd ələklərində

Cavid əfəndi gümüş cib saatını çıxartdı, əqrəblərə baxıb qulağına tutdu: - Həzərat, bilirmisiz kaç saatdır? Yarın iş günüdür axı... Bəlkə dağlışaq? Hərə bir cümlə desin, bitsin. Axırda da Bülbül əfəndi adını doğrultsun - dedi. Növbə ilə hərə öz xoşbəxtlik arzusunu bildirdi. Bülbül «kişi Şahnaz»ı oxudu. Məclis bitdi. Hamının üzündə təbəssüm və səadət vardi, hərə öz evinə bu tükənməz səadət ümmanından bir ovuc, ürəyi boyda sevinc apardı...

Yas məclisi bitdi. Qadınlar durub bir-bir ölü sahibinə başsağlığı verəndə Dilbər elə bil yuxudan ayıldı. Qaşqaqlı qadınları «xalq düşməni» qadınının məclisə gəlməsi açmamışdı, üstəlik mərsiyə oxunanda o xəyalata qapılıb öz-özünə gülümsəyirdi də...

Dilbər evə qayıdanda yolda bir neçə nəfər tanışla rastlaşıdı, onlar özlərini görməməzliyə vurdular. Dilbər buna artıq adət eləmişdi.

Pillələri zorla çıxdı. Qapını açıb Müşfiqsiz mənzilinə keçdi. Ev soyuqdu. Sobanı qaladı, burjuykanı yandırdı. Çaydanı burjuykanın üzərinə qoyub özünü çarpayıya atdı.

Ağlayıb keyləşəndən sonra Dilbər özü də bilmədən mürgülədi. Ötənləri yenidən görürməş kimi yaddaşında canlandırdı... Birdən gözü qarşısına dəniz kənarı gəldi.

Müşfiq Dilbərlə sahil bağında gəzisirdi. Qarşida bir qaraçı qadın gəlib-gedənlərə baxır, müşətəri axtarırdı. Qaraçı onları görçək sevindi, yaxınlaşdı.

- Дайте ручки, я Вам погадаю.

Müşfiq əlini irəli uzatdı. Dilbər onun pencəyindən çəkdi: - Gəl gedək, görmürsən qaraçıdır. Qaraçılardır oğrudur.

- Ay qız, nəyimiz var ki, oğurlasın? Qoy baxsin.

Qaraçı cavan xanımın sakitləşdiyini görüb, Müşfiqin iri əlinə, dördkünc barmaq uclarına baxdı. Diqqətlə əl xətlərini nəzərdən keçirib dedi ki, siz çox iradəli, istedadlı, əlaqələri zəngin adamsız. Ancaq taleyiniz həddən ziyanə keşməkəşlidir...

Müşfiq qaraçıya sınaçı nəzər salıb soruşdu?

- Bəs həyat xəttim necədir? Bilirsən, «Qaraçılard»ı tərcümə eləyəndə onlarla görüşmüşəm, onlardan bəzi şeylər öyrənmişəm.

Qaraçı sualı eşitməzliyə vurdu, sözü dəyişdi.

- Это Ваша жена?

- Да.

- Барышня, дайте я Вам погадаю.

Müşfiqin təkidiylə Dilbər könülsüz əlini uzatdı. Qaraçı bu ağ, topmuş əli tutdu. Sağ qola bağlanan qızıl qolbağı saata tamarzılıqla baxdı. Əlin içində, yanına nəzər saldı. Başını aşağı endirdi. Dilbərin əlini buraxdı. Heç nə demədi. Getmək istəyəndə Müşfiq onun iri cibinə pul saldı:

Ну что ты открыла в наших судьбах?

- Не скажу.

- Вот, еще деньги.

- Дело не в деньгах, боюсь обидеть хорошего человека.

- Не обидешь, скажи.¹

- Demir - deməsin də, nə yapışmisan xalxin yaxasın-

¹ - Bu sizin qadınınızdır? - Hə. - Xanım, əlinizi verin, falınıza baxım. - Taleyimizdə nəyi kəş etdin? - Demərəm. - Budu, yenə pul. - Məsələ pulda deyil, qorxuram yaxşı adamı incidəm. - İncitməzsən, söylə.

dan, pulun çoxdu?

- Qoy desin, bilirəm ki, düz deyəcək.

- Nəyi düz deyəcək? Ziyalı adamsan, şairsən, bizə gəndən baxan nə deyər?..

Qaraçı uzaqlaşdı. Müşfiq qaça-qaça ona çatdı. Dilbər hırslı skamyada əyləşib dənizə, üfüqdə göylə dənizin bir-ləşən yerinə baxdı. Qaraçı Müşfiqlə çox ciddi danışındı. Müşfiq qaşlarını düyüneyib baxışlarını məchul nöqtəyə zilləyərək onu dinləyib susurdu. Qaraçı qadın beş dəqiqə-dən artıq danışdı. Almaq istəməsə də Müşfiq yenə ona pul verdi. Bu Dilbəri daha da hiddətləndirdi.

Müşfiq qayıdıb gəldi. Skamyada Dilbərin yanında oturdu. Dənizə sakitcə tamaşa elədilər. Heç biri danışmır-di. Sükutu Dilbər pozdu:

- Hə... o qaraçı mənim haqqımda pis söz dedi?

- Yox.

- Bilirəm, pis söz deyib. Axı mən razı deyildim ki, fali-miza baxaydı.

- Yox, o sənin uzun ömür sürəcəyini, dörd uşağın ola-cağını dedi.

Dilbər yerində qimildandı:

- Bəs deyirdi ki, mən yaxşı adamın xətrinə dəymək is-təmirəm? Hə, bildim, belə deyib ki, səndən pul qopartsın? Elə?

- Elə?! - deyə Müşfiq Dilbərin ədəsini yamsılamaqla cavab verdi. Hər ikisi güldü. Müşfiq əlbəttə ki, qaraçı-nın dediklərini tamam söyləmədi. O, tezliklə düşəcək ayrı-liqdan, ikinci nikahından danışmışdı. Ömür xəttinin qırılmasının və qəza işarəsinin olduğunu da göstərərk demişdi ki,

özünü pis adamlardan gözlə, onlara sırrini vermə.

...Durub bir qədər gəzisidilər. Evə sarı gəldilər. Dilbər onun susduğunu görüb soruşdu:

- Müşfiq, bilirom ki, sənin üçün o qadın yaxşı fal açmayıb. Bunu ciddi qəbul eləyirsən?

- Yox, məsələ falda deyil, özümüz haqqında fikirləşirəm. Bilirsən, hər şey yaxşı gedir. Bu belə olmamalıdır axı...

- Başa düşmürəm, niyə də pis olmalıdır?

- Gecə-gündüz, yaxşı-pis bir-birini əvəzləyir, bizdə isə ancaq yaxşıdır. Bu təbii deyil, belə olmamalıydı...

- Müşfiq, sən lap çəşbaş danışırsan?

- Bilirsən, el məsələi var: «yetim yarımaز, yarisa da, qarimaز!»

- Bəsdi sən Allah, bədbin fikirləri qov getsin. Bir də, maşallah, bu boyda, yetim olar?

- Hər yaşda yetim olur. Bu söz ərəbcə «yalqız», «tək» deməkdir.

- Mən səni heç vaxt tək qoymaram.

- Bir gün olar, sən də məni atarsan, Qurdlar ilən aşnalığı qatarsan...

- Bu nə sözdü, sən nə deyirsən?

- Heç, eləjənə dedim.

Dilbərin gülümsemədiyini görüb özünə bəraət qazan- dirmaq üçün söylədi:

- Görmürsən, «dost» deyib güvəndiyim adamlar mətbuatda haqqında nələr yazırlar?

- Düşünürsən ki, bu mənim səni atmağımın səbəbi olacaq?

- Dilbər, çətin də olsa, pis xəbərə hazır ol. Çox ola bil-

Göylərin lacivərd ətəklərində sin ki, məni də həbs eləsinlər. Sən cavan, gözəl xanımsan. Özünü boş yerə gözləməklə çürütməyəcəksən ki... Ailə qu-rarsan yenidən! Mən səni indidən bağışlayıram.

Dilbər hönkür-hönkür ağladı:

- Sən nə amansızsan, Müşfiq, səni heç belə bilməzdim. O günü hər ikisi hüzn içinde yaşadı.

***

Qapının zənginin çalınması onu yuxudan ayıltdı. Çay-danda su buxarlanıb qurtarmaq üzrəydi. Gecə yarısı idi. Qapının zəngi bir də çalındı. Dilbər qapının dəliyindən meşin gödəkçə və kepka geyənləri gördü. Məni Müşfiqin yanına aparacaqlar – deyib qapını açdı. Çağırılmamış qonaqlar Dilbəri həsb edib qapını arxadan möhürlədilər. Qapiya çarpez iki taxta da vurdular... Sən demə, qapiya-da çarpez dağ çəkmək olurmuş...

Bir neçə saat da gözləsəyilər artıq 1938-ci il başlaya-caqdı. Dilbər yeni ili kamerada qarşılıdı. Dilbər xanım təkadamlıq kamerada ikən olmazın dəhşətlər görəndən sonra əsəb sarsıntısı keçirib ruhi xəstəxanaya düşdü. Onu ittiham etmədilər. Xəstəxanada uzun müddət müalicədən sonra azadlığa buraxıb Gəncəyə qohumlarigilə göndərdilər... Onu müalicə edən həkimlə rəsmi ailə qurdu, uşaqları oldu. Dilbər Axundzadə Müşfiqlə bağlı sənədləri bərpa etmək qərarına gəldi. 9 iyul 1956-cı ildə ona Mikayıl Müşfiqin ölümü barədə izazdırın bir arayış yazıb verdilər ki, guya şair 12 mart 1939-cu ildə Mərəzə rayonunda ölüb. Rayonun VVAQ bürosunun möhürü və imza ilə təsdiq olunan MİK 154928 nömrəli sənədə əsasən dərsliklərdə Müşfiqin həlakı tarixi 1939-cu il yazıldı.

***

Dilberin və bacılarının taleyindən xəbərsiz Müşfiq iştirakqa gətirirlər. Bu sonuncu istintaqdır. Əslində qabaqcıl yazılmış və imzalanmış kağızları göstərməyə gətirirlər. Katib hazır protokolda yazmışdı:

«27.X.1937.

Вопрос: Вопрос предъявлено дополнительное обвинение по ст. от 64, 70 УК Аз.ССР Вам объявляется об окончании следствия, что имеете сказать?

Müşfiq oxunan protokolu acı qəhəhə ilə qarşıladı. Serjant qəhəhəni batırmaq üçün kağızı bir az da bərkdən, lap qışqıra-qışqıra axıradək oxudu. Ona əmər eləmişdilər ki, mətni mütləq oxumalsan. Serjant da oxuyurdu.

Ответ: Я признаю, что совершил тяжелые преступления перед Советской властью и всем Советским народом Я признаю себя виновен в том что:

1. В 1926 г. я был обработан в к-р националистическом духе мусаватистами Алмаз-Заде Илдырымом, Насир Кулизаде, а также Гусейновым Рагимом. В последующие годы я поддерживал с этими к-р националистами связь.¹

¹ «27 noyabr 1937-ci il, Cümə» yazılmış təqvim vəraqi.

«Sorğu: Azərbaycan SSR-in Cinayət Məcəlləsinin 64 və 70-ci maddələri üzrə siz əlavə ittihama cəlb olunmuşsunuz. Sizə istintaqın bitməsi elan olunur. Nə deyə bilərsiniz? «Cavab: Mən, Sovet hökumətinə və bütün sovet xalqına qarşı ağır cinayəti işlədiyimi boynuma alıram. Özümü günahkar bilirəm ki; 1. 1926-ci ildə əksinqilabi millətçi ruhda musavatçılar Almaszadə İldirim, Nəsir Quluzadə və Rahim

Göyəlrin İcivərd ətəklərində

2. В 1930 г. я присутствовал на нелегальном собрании к-р мусаватской молодежной группы, возглавляемшейся Салманом.

3. В 1930-35 гг. я поддерживал к-р связи с некоторыми б. мусаватистами Ахмед Джавадом, Гусейн Джавидом и другими и вел к-р националистическую агитацию.

4. В 1935 г. я был завербован Алекперли в состав Азербайджанской к-р националистической повстанческой организации и был информирован Алекперли, о том, что к-р националистическая организация готовится вооруженное восстание против Советской власти.

5. Я подготовлял для вербовки в к-р националистическую организацию Зейнал Халила и Гусейн Натика воспитывал их в к-р националистическом духе и пропагандировал им необходимость вооруженной борьбы против Советской власти.¹

6. По заданию Алекперли я протаскивал к-р националистов в своих произведениях, например в

Hüseynov tərəfindən hazırlanmışam. O biri illerdə də onlarla əksinqilabi millətçi əlaqələr saxlamışam.

2. Salmanın rəhbərlik etdiyi genç musavatçılar əksinqilabi qrupunun gizli iclasında 1930-cu ildə iştirak etmişəm. 3. 1930-35-ci illər arasında əksinqilabi əlaqələr keçmiş musavatçılar Əhməd Cavad, Hüseyin Cavid və başqları ilə əlaqə saxlayıb onlara əksinqilabi millətçi təşəbbuat aparmışam.

4. Ələkberli tərəfindən 1935-ci ildə Azərbaycan əksinqilabi millətçi üşyançı təşkilatına cəlb olunmuş və Ələkberli tərəfindən məlumatlanmışam ki, əksinqilabi millətçi təşkilat sovet hökumətinə qarşı silahlı üşyan hazırlayırlar.

5. Mən, Zeynal Xəlil və Hüseyin Natiqi əksinqilabi millətçi təşkilata cəlb edib onları əksinqilabi, millətçi ruhunda torbiya etmiş, sovet hökumətinə qarşı silahlı üşyanın vacibliyini təbliğatla bildirmişəm.

«Песни вечности» и «Мингечавуре».

Я признаю себя во всем этом виновным и прошу следствия и суд учесть, что я дал искренние показания.

- Показание мое написано верно, прочитана, перевода на азербайджанский язык не требуется мне пока.

Опросил Сержант.¹

Müşfiq istintaqın bitdiyini görüb susdu. «Vəssəlam» - dedi. hər şey bitdi. Rahat köks ötürdü. İttiham bir də ona görə gülməliydi ki, guya Müşfiq atası yaşında olan Əhməd Cavad və Hüseyn Cavidi millətçi əksinqilabi təşviqlə «yoldan çıxarıb»?! Və üstəgəl silahlı əksinqilabi əməliyyatlar barədə ancaq zarafatla danışmaq olardı. Balam, silah harda idi...

«Əbədiyyət nəğməsi», «Mingəçevir» poemalarının adlarını bilerəkən çəkmişdi. Əger götürüb oxusaydılarsa, səzializm ideyalarından başqa orada heç nə tapa bilməzdilər. Ancaq, görünür ki, götürüb oxumayıblar. «Azadlıq dastanı» əsərindən hər hansı bəndi oxumaqla, onu doğurdan da həbs etmək olardı. Yəqin ki, bu cür məhkəmə-məzhəkə oyunlarına ehtiyac qalmazdı. Şeiri dostları köçürmüş, gizli yaymışdılarsa. İndi hər bir milli ruhlu gənc «Səməndər» şerinin misralarını xüsusi qürur və şövqlə deyir, müəllifinə ehtiramını bildirirdi.

Müşfiq qarşısında cəllad rolunun ifaçıları, bu ruhsuz

¹ 6. Ələkbərlinin tapşırığı ilə əksinqilabi millətçi ovqatı əsərlərimdə əks etdirmişəm - «Əbədiyyət nəğməsi» və «Mingəçevir»də olduğu kimi. Bütün bunlarda özümü günahkar bilirəm, istintaq və məhkəmədən xahiş edirəm ki, səmimi ifadə verdiyimi nəzərə alınsın. İfadələrim doğru yazılıb, oxunub. Azərbaycancaya tərcüməyə ehtiyac yoxdur. İmza M.Müşfiq. İstintaq etdi serjant Q.P.

Cöylərin lacivərd ələklərində adamlara bir də acı təbəssümlə baxdı, piçıldı:

Azadlıq hər kəsin əzəl nəqşidir,

Məhkum bir millətdən qatır yaxşıdır.

Vətən getdi əldən, din getdi əldən,

Hər gələn dəm vurur beynəlmiləldən...

Onu başa düşmədilər - Poy solovey, poy - deyib bir az gülümsədilər, Müşfiq hayqirdı. Onu təzədən təkadamlıq kameraya apardılar. Yerə bərkidilmiş dəmir çarpayıdan, divardan başlayan dəmir masadan başqa kamerada heç nə yoxdu. Buradan ancaq bir səhərin, bir də qırubun şüalarını hiss etməklə günün keçdiyini müəyyənləşdirmək olurdu. Kameraya havanın gəlməsi də nəzarətçilərin əlin-də idi. Ucu əyri «Г» şəkilli bir məftili açar kimi istifadə edir, lazım gələndə kameraya gələn havanı tixaclayırdılar. Yay vaxtı bu dözülməz əzablardan biri idi. Havasızlıqdan beyin çatlamaq, ürək partlamaq dərəcəsinə galırdı. Şükür Allaha ki, hər şey arxada qaldı, irəlidə isə ancaq ölümən keçən əbədiyyət var. Sabah onu güllələyəcəkdilər...

Gecə kamerada tək olmadığının fərqiñə vardi. Onu incitmək üçün gecə də, gündüz də gəlirdilər. O, necə yuxulu olsayıdı da, dəhlizdəki addım səslərini, qifilin, cəftənin taqqıltısını eşidirdi. Bu gələn kimdi görəsən? Bədəni üşəndi. Ağ bigi-saqqalı, yaşıl əbası olan qoca sağ əlini qaldırıldı. Kamerada elə bil çırqı yandırıldılar, hər şey aydın göründü. Qocanın barmaqlarını birləşdirən pərdəyə baxan Müşfiq ixtiyarsız: - Xızır baba!.. - dedi.

- Hə, oğlum, mənəm.

Müşfiq doluxsundu: - El-obamızın inanc yeri, yurdum adından ad götürmüş Xızır baba! Sənə ayan oldu?

- Oğlum, daha əzabların qurtardı. Al, bu sudan iç. İç, bala. Bu dirilik suydur. Sabah elə biləcəklər ki, səni öldürdülər, acaq sən əbədi ömür qazanacaqsan.

Müşfiq əbədiyaşar qocanın verdiyi kasanı aldı. Sudan içdi. Bədənində bir rahathlıq, ruhunda yüngüllük hiss etdi. Mis kasanı qaytardı. Qoca aldı. Müşfiqin əli havada qaldı. Qarşısındaki Xızır peygəmbər qeybə çökildi. Müşfiq: - Yəqin, sayıqlayıram - dedi. Otağa yenə də qaranlıq çökdü.

Çarpayıya uzandı, yatmaq istədi.

SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyasının səyyar sessiyası 5 yanvar 1938-ci ildə, çərşənbə günü güllələnmə qərarı çıxardı. Qərarı yerinə yetirmək üçün kameranın dəmir qapısı açıldı. Üçüncü mərtəbədəki künc kameradan onu on iki addımlıq məsafədə yerləşən liftə sarı iki nəfərin müşayiəti ilə gətirdilər. Mustafayev dəhlizin başında durub Müşfiqin necə qətiyyətlə getdiyinə baxırdı. Doluxsunmuşdu. Ürəyində keçmiş tələbə yoldaşı ilə danışındı:

- Mikayıl, elə bilirsən bizim axırıcı söhbətlərimiz doğrudur? Sənin xəbərin yoxdu, bize o gün xüsusi göz qoymuşdular. Qapının dəliyindən baxırdılar. Sən arxası qapiya durmuşdun. Bunu görə bilməzdin. Mən başqa cür danişa bilməzdim. Bu yerin qulaqları var. Bu divarlarda gözözə görünməz gözlər baxır. Bir Allah bilir ki, sənin yanında günahım yoxdur...

Müşaiyətçilər liftin düyməsini basdırılar, lift yuxarı qalxdı. Qapını açıb içəri girdilər və aşağıya enmə düyməsini basdırılar. Bir kəlmə də danışmındılar. Liftdə Müşfiq soruşdu: - Əzablarım bitdi?

- Hələ dəniz səyahətinə çıxacaqsan - deyə müşaiyətçi-

Cöylərin lacivərd ətəklərində lərdən biri güclə sezikən kinaya ilə dilləndi. - Kəs səsini, xalq düşməni ilə danışmaq yasaqdır! - deyə ikinci müşaiyətçi qəddar və ruhsuz səslə bağırdı.

Hər ikisi qamatını şax tutub bir-birinin üzünə ciddi baxdı. Lift zirzəmidəki tunelə endi. Addım səslərindən savayı səs gəlmirdi. İki cüt xrom uzunboğaz çəkmə və bir cüt köhnə uzunburun yay ayaqqabılarının səsi uzun dəhlizin ölü sükutunu pozdu. Tuneldə hər beş addımdan bir zeif işıqlı 30 voltluq elektrik lampası dəhlizin hər iki tərəfində közərirdi. Müşfiq 360 addım saydı. Dəhlizin sonuna gəldilər. Postda yefreytorla serjant durmuşdu. Müşaiyətçilərdən biri əlindəki yazılı kağızı ona uzatdı. Robot cəldliyilə serjant kağızı alıb gözü və balaca ensiz qapını açıb onları yola saldı. Müşfiq özündə bir yüngüllük, rahatlıq hiss etdi. Öz-özünə gülümsədi.

Müşaiyətçilər Müşfiqi qapıdan bayira keçirdi. Müşfiq daha 12 addım saydı. Postdakı keşikçi onları görən kimi ikilaylı dəmir qapını əli soyuqdan dona-dona açdı. Bayanda çalınan bir şən rus havasının səsi uzaqdan gəlirdi. Kefli, boğuq səslə çastuşka oxuyurdular. Yəqin ki, səhərə qədər çalıb oxumuşdular. Boğuq səs nə qədər şən hava ilə səslenə də, matəm havasına oxşayırırdı. Gün işığı Müşfiqin gözlərini qamaşdırırdı. Yeraltı yol ilə yan-yörəsində iri, qaralmış qənbər daşlar olan sahilə gəlib çıxmışdilar. Daşlar elə düzülmüşdü ki, dəmir darvazanı görmək mümkün deyildi. Müşfiqin ayaqları soyuqdan keyləşdi. Suyun içində, bir qədər aralıda möhkəm qara qayıq durmuşdu. Qayıqda bir nəfər oturub əlində tilov tutmuşdu. Uzaqdan baxana elə gəlirdi ki, o, burada baliq tutur. Ancaq bura post idi. On-

ları görən kimi qayıqdakı kişi tilovun sapını cəld yiğdi.

Serjant buz kimi soyuq baxışlarıyla Müşfiqi süzdü: - Yaman keyfin kökdür.

- Ey övladi-kərpic, azadlıqdayam artıq! Sən nə bilsən azadlıq nədir?

Serjant gözlərini döyüb küt baxışlarını bir nöqtəyə zillədi.

- Biz səni edama aparırıq, sənsə gülümşəyirsən?

- Yadıma rəhmətlik Molla Nəsrəddin düşdü. Deyir bir dəfə Teymurləng Mollanın yalvaran üzünü görmək istəyir, ona görə də cəlladı çağırıb əmr eləyir: - Bu saat Mollanı boğazından as!

Cəlladlar əmrə tabe olub kişini qarmalayıb götürürler. Molla heç cinqirini da çıxarmır. Onu aparanda Teymur soruşur:

- Axır dəqiqələrindir, Molla, vəsiyyətin varsa, elə!

Molla sakitcə dillərin: - Vəsiyyət deyəndə ki, xahişim var, bir balaca...

Teymur söyləməsini əmr edir. Molla deyir: - Mənim boğazından qidiğım tutur, xahiş eləyirəm, cəlladlarına de, əger mümkündüsə, kendiri boğazına yox, belimə bağlaşınlar...»

Serjant və orda dayananların dodağı qaçıdı, ancaq elə o dəqiqə də özlərini yiğisidirdilər. Müşfiq azadlıqdakı kimi böyük şövqle, təbəssümlə danışındı:

- Yaxşı, məni harada edam edəcəksiz?

- Gedərik, görərsən! Əlavə, artıq söz gərəkməz!

Ancaq səni dar ağacından asmayacaqlar, güllələyəcəklər, sonra da atacaqlar dənizə.

Müşfiq qəhqəhə çekdi: - Şükür birliyinə ilahi! Məzarıım Xəzər olacaq, Xəzər boyda məzarım olacaq.

Qayıqçı avarları qoşalaşdırıldı. Müşayiətçilər keçib qayıqda oturdular. Müşfiq soyuqdan titrəsə də, yeddi aylıq əzablarım bitdiyini bilib gülümsəyirdi. Ayağında corabsız yay ayaq-qabısı, əynində nazik yay köynəyinin üstündən geydiyi yüngül yay pencəyi onu qarlı yanvar şaxtasından qorumurdu.

Avarçılar növbə ilə dəyişdilər. Vaxtin necə keçdiyinin fərqiənə varmadan Müşfiq avarların suda açdığı, tez yaranıb tez də itən dalgalara baxırdı. «Sular halqalandılar, halqalandılar sular» - deyə öz-özünə şeir misrası piçildədi. Əlinə qandallara baxdı. Dörd həlkə ilə qandallar bir-birinə bərkidilmişdi.

Avarlardan sıçrayan sular dənizdə çirpilmiş zəncir halqlarına oxşayırırdı. Qayıq bu halqları geridə qoyub irəliləyirdi.

Müşfiq dənizin içindən şəhərə baxdı. Ağacların üstünə qar yağımışdı. Budaqlar qarın ağırlığından aşağı əyilib rüzgarın əsməsi ilə titrəyirdi. Binalar əhənglənmiş kənd evlərinə oxşayırırdı. Sağ tərəfdə Qız qalası məğrur dururdu. Çuqun işıq dirəklərinin üstündəki qar topası onu dişlərinə bir çəngə ot yapmış yabaya oxşadırdı.

Sahildə heç kəs yoxdu, üstü qar dolu skamyalar adam həsrətində idi.

- Bax, biz bu skamyada oturmuşduq, yox o biri idi. Qaraçı qadın bizə yaxınlaşdı. Onda Dilbər cırnadı... Qaraçı qadının dediklərini xatırladı: «Səni silahla öldürəcəklər, heç qəbrinin yeri də məlum olmayıacaq ki, gedib üstündə ağlasınlar...»

Müşfiq qaşlarını düyünləyib Bayilla Zığ arasında olan ayparaya göz gəzdirdi. - Mənim gözəl ayparam, bir gün olar, sən yenə də bayraqımın üstündə görünərsən - dedi.

Şəhərin yuxarı dağlı məhəlləsini görmək istədi, ancaq du man aranı kəsmişdi. Şəhərin üstünü boz bir duman almış di. Doluxsunub ancaq hönkürməyi bacarmayan ürəyi əzabla dolu adama oxşayırıdı Bakı.

- Mən çıxdım ziyanlı bir ailədən,
Xəyalında Millət, ruhumda Vətən!...

Salamat qalın, əzizlərim, mən gedirəm.

Başlar, o başlar ki, dururkən bədən üstə,

Batsın görüm o başları, getməz Vətən üstə - misralarını öz-özünə piçildədi. Ay mənim camaatım, xalqım! Həmimiz yaranmışq ki, yaşayıb bir gün ölkə. Ölə-ölə ya şamayın, sizə qurban olum! Papağımızı, dinimizi geri alın. Bu cəllad yadlara çox meydan verməyin – deyə fikirləşdi.

Avarçəkən uzaqdan adanın siluetinin aydın dəqiqləşdiyini görüb daha böyük şövqlə işləyirdi.

Qayıq adaya çatdı. Yerdə iki qarış hündürlüyündə qar adanı böyük bir məzara oxşadırı. Güclə sezilən əhəng-lənmiş ağ rəngli birmərtəbəli tikiliyə qədər ciğir uzanırdı. Müşfiq daha 70 addım saydı. Qapının ağızında iki əsgər durmuşdu. Gələnləri görən kimi şax durmaqla hərbi salam verdilər. Gələnlər içəri keçdi. Bir lampa közərən dəhlizdən keçdilər. 9 addım. Balaca otağa girdilər. Müşaiyətçilər otaqdan çıxdı. Cavan, qaraşın bir əsgər qara geyim-də içəri keçdi. Müşfiq hər yeri betondan olan bu yarıqaranlıq otağın hara olduğunu fərqli varmaq istəmədi.

- Hə deyəsən, dua eləmək vaxtıdır. Beş yaşı olduğu vaxt atasının öyrətdiyi kəlməyi-şəhadəti oxudu. Ürəyindən dua eləmək keçdi.

Nədənsə, yadına Taras Şevçenkodan etdiyi tərcümə

Göylərin lacivərd ətəklərində
düşdü. Öz-özünə dodaq altı dedi: «Ya Allah!»

Qanlı cəlladlara bir göz gəzdir,
Daima onları tut zəncirlə,
Göm¹ məzarlıqlara tədbirinə
Daima işçilərin qəsb edilən,
Açı yaşlar tökülən yurdunda
Onlara öz gücünü eylə əta!²
Ləkəsiz, haqqə tapan qalblər üçün
Mehriban ruhlu mələklər göndər!
O böyük saflığı hiss etsinlər...
Mənə lakin, ulu tanrı, yalnız
Yardım et, haqqı sevib oxşayım,
Mehriban dostlara həmrəh³ olayım.

Müşfiq qəbirə oxşayan bu boz yerdə sixıldı. Duasının qalanını oxudu:

Zülmkar kəsləri uslandıraq,⁴
Qatı zəncirlərə məhkum etmə,
Gömərək⁵ toprağa mə'dum⁶ etmə!
Xeyirxah əlləri qüvvətləndir
Onların yardım edib işlərinə,
Qüdsi⁷ hökmünlə təravətləndir!
Ləkəsiz, qəlblərə bəs? Onlara da
Mehriban ruhlu mələklər göndər!

¹ Göm - basdır

² Əta - bağışla

³ Həmrəh - yoldaş

⁴ Uslanmaq - ağıllanmaq

⁵ Gömmək - basdırmaq

⁶ Mə'dum - yox olmaq

⁷ Qüdsi - müqəddəs

O böyük saflığı hiss etsinlər,
Bizi bir duyguya sövq etmək üçün
Bize dünyada üxüvvət,¹ sevda,
Bir də şən cənnətini eylə əta!

Gözü döşəmədəki su keçirmək üçün boru çıxacağınə sataşanda başa düşdü ki, adamları burada qətlə yetirir, su ilə qanı yuyurlar. Su da dənizə axır. Qara geyimli əsgər ondan beş addım aralıda durmuşdu, üzünə baxmağa cəsarət etmirdi. Pencəyinin düyməsinə baxırdı. Tapancanı qaldırdı. Əli astaca titrəyirdi. Üç gülə açıldı. Gilizlər kənarə sıçradı. Güllənin biri alnından, biri boğazından biri də ürəyindən dəyən Müşfiq gülümsəyirdi, gülümsəyirdi ki, bu əsl şair ölümüdür. Şairlərin ürəyi, beyni və dili bir olmalıdır, gülə də oralara dəydi. Yixıldı. Fışqıran qan, divarı və döşəməni qızartdı. Qara geyimli əsgər gilizləri yerdən yiğdi. Gözləri açıq qalan meyidin üzündə təbəssüm vardi. Adətən, taxta kimi qurulan, hissiz ölüleri görməyə adət edən cəllad dəhşətə gəlib otaqdan çıxdı. Müşfiq onun qətlə yetirdiyi otuz doqquzuncu adamdı. Heç birində belə dəhşətə gəlməmişdi.

Həkim iki nəfərin müşayiətilə içəri gəldi. Əlində iri qara çanta və nazik kitabıbaşa vardi. Kitabın üstündə yazılmışdı: «Правила судебномедицинского исследования трупов» (Утверждены народным комиссариатом здравоохранения РСФСР 19 декабря 1928 г. и народным комиссариатом юстиции РСФСР 3 января 1929 г.). Для служебного пользования.

¹ Üxüvvət – qardaşlıq.

Çantanı açdı. Orada 4 biçaq, iki skalpel, iki qayçı, üç pinset, professor Şorun iri pinseti, dörd başqa qayçı, altı ədəd iynə, sap, dörd ədəd zond, iki ədəd mişar, mis xətkəş, dəmir çəkic, slindrik şüşə menzurka, pərgar, üçqat böyüdən lupa, yumru yiğilmiş dərzi şəridi, iki ədəd rezin hopdurucu, iki ədəd qaşıq, 8 kq çəkə bilən tərəzi, spirt fənarı vardi.

Rezin əlcəklərin bir cütünü həkim çantadan çıxardı, kitabı yerə qoyub əlcəkləri geydi. O, meyidi müayinə edərkən müşayiətçi kitabı qaldırıb vərəqlədi. Bir səhifədə altından qırmızı xətt çəkilmiş sətirləri oxumağa başladı.

«О произведенном исследовании составляется протокол судебномедицинского исследования мертвого тела. Протокол пишется на месте, и в него под диктовку производящего исследование врача заносятся все наблюдаемые при исследовании явления, причем описание этих явлений заносится четким разборчивым почерком (чернилами), излагается простым общепринятым языком, по возможности без иностранных слов (например, греческих, латинских), которые для ясности могут приводиться попутно в скобках, и без указания патологанатомического диагноза наблюдаемых явлений, которые вместо этого должны быть описаны самым подробным образом, так как их видит наблюдающий эксперт Протокол состоит из введения и описательной части...».

Səhifəni axıradək oxumağa səbri çatmadı. Kitabı çantanın üstünə qoydu. Həkim müşayiətçi fikir vermədən,

əyilib Müşfiqin göz qapağını qaldırdı, azacıq sıxıb bəbəyi-nə baxdı. «Все кончено» - dedi.

Əsgərlərə işaret etdi ki, işlərini görə bilərlər. Arayışı sakit şəraitdə yazmaq üçün məxsusi kabinetə keçdi. Onlar meyidin boynundan ağır daş asaraq xərəyə qoyub qayıga gətirdilər. Qalın şinel geyinmiş müşaiyətçilər bu səhnəni gözləyirdi. Qayığın kənarına vurulmuş müşənbənin üstünə qoyub, əsgərlər meyiddən aralandılar.

Avarçəkənlər adadan bir qədər uzaqlaşan kimi itələyib dənizə yuvarladılar, meyid dənizin dibinə getdi.

Müşfiq bu səhnəni göydən, buludların arasından seyr edirdi. Ona qəribə gəlirdi ki, şaxtalı qış günü olsa da, ona artıq soyuq deyil. Qayıqdakı üç nəfər dinməz-söyləməz öz mənhus iş yerlərinə qayıdır. Müşaiyətçilərdən biri başını qaldırıb göyə baxdı. Orada Müşfiqin gülər simasını görüb bəlkə də ömründə birinci dəfə qorxdu. Əlləri titrədi.

- Sənə nə olub?
- Goyə bax!...

Onun yoldaşları da səmaya baxıb Müşfiqi orada görəndə qorxdular. Avarçəkən əlindəki avari buraxdı, avarın ardiyca suya tərəf əyiləndə dənizə düşdü. Suda çabalayan avarçını xilas etmək üçün yoldaşı əlini uzatdı. Avarçı onun əlindən tutdu. Özünə tərəf çəkəndə qayıq çevrildi. Hər üçü artıq açıq dənizdəydi. Arxası üstə çevrilmiş qayığı düzünə öz yerinə qaytarmağa can atıldı. Əllər donmuş, şinel yaş olub ağırlaşmış, dənizin dibi onları özünə çəkirdi. Daha təcrübəli olan avarçəkən qayığı çevirə bildi. Qayığın içi su ilə dolmuşdu. Özü cəld qayıga qalxdı. Müşəmbənin üstündəki qan ləkələri yuyulmuşdu. Müşaiyətçi-

lərdən birinin əlleri donmuş, keyləşmişdi, odur ki, qayıga qalxa bilmədi, onun səthi ilə bərabər sürüşüb dənizin dibinə getdi. Yoldaşları onu qurtarmaq barədə heç düşünmədi də, hər kəs öz canının hayında idi. Suda çabalayan, qismən güclü olan üçüncü müşaiyətçi qayıga qalxa bildi. Ovucları ilə qayıga dolmuş suyu dənizə qaytarmağa başladılar. Avarçəkən dedi: - Suyu sən boşalt, mən avar çəkim, sonra sən avar çəkərsən, mən boşaldaram.

Razılışdılar... Sahilə xeyli qalanda taqətdən düşmüş, kələyi kəsilmiş bu iki nəfərin son nəfəsi də gedib gəlmədi. Üşütmə keçirib donmuşdular. Əyinlərindəki şinel daş kimi idi. Qayıq dənizdən əsən küləyin təsiri ilə özbaşına sahilə doğru gəldi. Avarlar qayıqdan imdad dileyən qol kimi aralanmış, sanki haraya səsləyirdi. Onları bir azdan binoklla dənizə baxan təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşları qeydə alacaqqı. Müşfiq səmadan coşgun, intəhasız dənizə, nizamsız, küləyin təsirilə gedən qayıga baxır, məsum təbəssümü ilə gülümsəyirdi. Təkcə öz möişətini yaxşılaşdırmaq naminə hamını öldürməyə hazır olan bu donmuş adamlara yazığı gəlirdi. Çünkü, onlar nə bu dünyada fərəhənmiş, nə də o biri dünyada sevinməyəcəkdilər. Şair biliirdi ki, insan yer üzərində yaşadığı ömrü boyu, əsas fikrini ruhunu möhkəmlətməyə yönəltməlidir. Bədənin ciddi sağalmaz xəstəlikləri belə, ancaq böyük ruhun gücünə görə sağlamla bilir. Ruh sınmışsa, bazburutlu, nəhəng ölçülü insan belə öz boyundan kiçik görünür. Ruhu kiçiklərdə böyük istedad olmur. Ruh Allahdandır, ona da qayıdır. Ona qaytarılacaq, əmanəti yaxşı qorumaq, böyütmək aratırmaq lazımdır. Axi Allah insandan başqa heç bir yarat-

dügənə öz ruhundan üfürməmişdir.

Dənizdə iki cəllad heykəli öz qayıq postamentində sahilə doğru üzməkdəydi...

Az sonra, qətldən on səkkiz il keçmiş SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası İsmayılovadə Mikayıl Müşfiqin işi ilə bağlı qətnamə qəbul edəcəkdi. Qətnaməyə əsaslanıb «Azərbaycan Nazirlər Soveti yanında DTK-nın rəisi-nə 9d-471-56 nömrəli gizli məktub göndərəcəkdi. Həmin məktubda yazılımışdı: «SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin birinci xüsusi şöbəsi, SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK-nın qeydiyyat-arxiv şöbəsi.

23 may 1956-cı ildə SSRİ Ali Məhkəməsi Kollegiyasının İsmayılovadə Mikayıl Müşfiq Qədir oğlunun işi haqqında gəndərişini icra olunmaq üçün göndərirəm. İsmayılovadənin yaxın qohumlarını tapıb, gəndərişin mətnini tam elan etmədən, onlara ancaq işin baxılması və tarixi barədə məlumat verilsin. Hərbi kollegiya və Baş Hərbi Prokurorluğu da məlumat verilsin. DTK Azərbaycan şöbəsi idarəsinin rəisindən xahiş edirəm ki, İsmayılovadənin qanuni varislərinə müsadirə olunmuş əmlakı və ya onun dəyərini qaytarın. İcra barədə Hərbi kollegiyaya məlumat verilsin....».

Müşfiqin qohumlarını axtarış tapmaq işi Yazıçılar İttifaqına həvalə edilmişdi. Dilbər Axundzadəni və Balacaxanım İsmayılovanı axtarış tapdılar. Köhnə «dostlar» yenidən aktivləşdi (Bu siyahıda səmimi və təmiz qalmış Rəsul Rza Müşfiqlə bağlı olayları qələmə aldı, «Qızılıqlı olmayadı» poeması ərsəyə gəldi). Süleyman Rüstəm, Əli Kərim, Əliağa Bakır, Xəlil Rza, Hüseyn Arif, Tofiq Bayram, Rüfət Zəbioğlu, Mustafa İskəndərzadə, Mərkəz Qu-

Cöylörin lacivərd ətəklərində liyev, Kamilə, Kamilə Nemət, Cabir Novruz, Ağasəfa, Ələkbər Salahzadə, Vaqif Bəhmənli, Ramiz Qusarçaylı, Tofiq Nurəli, Maarif Soltan, Şəhla Gündüz, Tacəddin və başqaları Mikayıl Müşfiq haqqında gözəl poeziya nümunələri yaratdılar.

Sular axdı, duruldu. 5 yanvar 1938-ci ildə, güllələnən şair bəraət alırdı. Bu bəraəti bütün Azərbaycan gözləyirdi. Günahsız repressiya olunan minlərlə millət qaymaqlarının ailəsi gözləyirdi. Azərbaycanı çökdürmək üçün ziyahlarını əlindən almaq istəyən maşın yorulmuş, dincə qoyulmuşdu.

* * *

Poçtalyon 3 iyun 1956-cı ildə, bazar günü olmasına baxmayaraq, Balacaxanımı axtardı. Balacaxanım bu rus qadının onu niyə aradığını soruşdu. Qadın əlindəki qəbzi ona uzatdı. Al, bura qol çək ki, aldın – dedi.

- Bu nədi belə?

- Səni Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə çağırırlar. Sabah saat 10-da orada olmalıdır.

- Yenə nə eləmişəm? Az əzab veriblər mənə? Üstünü düzəltmək istəyirlər?

- Çığırma, bura qol çək, kağızını götür. Mən çıxmı gedim, iş-güt adamıyam.

Balacaxanım qadının dediyi yerə qol çəkdi. Poçtalyon getdi.

Balacaxanım yaxın vaxtlarda kimin yanında nə danışdığını yadına salmağa çalışdı. Ağlına elə bir hadisə düşmədi ki, ona görə adamı mühakimə edilər. Çağırış vərəqəsini bir neçə dəfə oxudu, əzbərlədi.

- İndi zaman dəyişib, adamı tutanda ona dəvətnamə göndərdilər - dedi. Daha öz qulbeçələrinə əziyyət vermir-lər. Yaxşı, gedək görək, indi məni nədən ötrü mühakimə edəcəklər...

Səhər saat onun yarısında Balacaxanım Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin qəbul otağına gəldi. Çağırış vərəqəsi ni göstərdi: - Atam, qardaşım, məni niyə çağırmış? Nə pis iş tutmuşam? - deyə soruşdu.

- Bacım, biz bilmərik, iki podyezd o tərəfki qapıdan keç içəri, səni yuxarı qaldırılar.

Balacaxanım göstərilən qapiya tərəf gəldi. Yaşıl pa-qonlu əsgər göndərişə baxıb yanındakı telefonla harasa zəng vurdu. Çox çəkmədi ki, mülki geyimdə bir nəfər pil-ləri düşüb onu qarşılıdı.

- Balacaxanım Qədir qızı İsmayılova sizsiz?

- Bəli, mənəm.

Arxamca gəlin, zəhmət olmasa.

- Maşallah, nə nəzakətlisiz?

- Bacım, işimiz belədir.

Pillələrlə ikinci mərtəbəyə qalxdılar. Dəhlizi keçib qəhvəyi, lakanmış taxta qapının qabağına çatdılar. Onu qarşılayan qapını açıb özü içəri keçdi. Buyurun, xanım! - dedi. Balacaxanım onun ardiyca otağa daxil oldu. Katibə onu görən kimi ayağa qalxdı.

- Rəisə xəbər verin ki, xanım Balacaxanım Qədir qızı İsmayılova golib. Qapı açıldı, katibə ilə birgə saçları erkən ağaran, cavan zabit kabinetdən çıxdı. Təbəssümlə Balacaxanımı salamladı. - Zəhmət olmasa, bacım, kabinetə keçin, - dedi.

Balacaxanım qabaqcadan hazırladığı sözləri unutdu. Kabinetə keçdi. Rəis də onun ardı ilə gəlib qapını örtdü.

- Hörmətli Balacaxanım İsmayılova, sizə sevindirici xəbər vermək istəyirəm. Sizin qardaşınız mərhum Mikayıl Mirzə Əblüqədir oğlu İsmayılov 23 may 1956-cı ildə bəraət almışdır.

Balacaxanım durduğu yerdə səndələdi. Rəis səsindəki təntənəli rəsmiliyi səmimiləşdirdi.

- Bacım, nə ayaq üstə durmusuz, əyləşin.

Balacaxanım pəncərəmi aq qırçınlı pərdə ilə örtülü səliqəli kabinetdə səmimi insanın doğma ana dilindəki mehriban sözlərini eşidib şəşirmişdi. Doğrudanmı bura min-lərlə adamı gedər-gelməzə göndərən yerdir? Yox, görünür zaman xeyrimizə işləyir.

- Bacım, sizdən üzr istəyirik. Qardaşınızı günahsız gül-lələmişlər. Sizi də nahaq yerə həbs ediblər.

Balacaxanım doluxsundu:

- Bəs bacım Böyükxanımın günahı nə idi? Qardaşım Mirzə haradadı?

- Bacım, o bizdən qabaq olub, onlara cavabdeh deyilik. Sizi bura çağırmaqdə məqsədimiz birinci növbədə sizə sevindirici xəbəri çatdırmaq, sonra isə üzrxahlıq etməkdir. Sizə dəymış ziyanın əvəzini verməkdir.

- Bəs ömrümüzü puç eləyən o əzəblərin əvəzini necə qaytaracaqsız? Elə üzrxahlıqla o dəhşətlər, qırılan talelər, bədbəxt olan insanlar geri qayıdır? Mikayıl Müşkiqi mənə, elinə qaytara biləcəksiz?

- Qaytaracağıq, bacım! Onun şeirləri nəşr olunacaq, abidəsi qoyulacaq. Arxayın olun. Bundan başqa, onun

müsadirə olunmuş əşyaları da qaytarılacaq. Deyəsən, onun həyat yoldaşı Dilbər Axundzadə sağıdır.

- Sağdır, ancaq Dilbər qardaşımın həyat yoldaşı deyil, başqası ilə ailə qurub, uşaqları da var...

- Yaxşı, onda varis kimi təkcə sizi tanıyaq.

- Nə varis?

- Dövlətimiz mənəvi ziyana görə külli miqdarda vəsait ayırıb, o sizə çatacaq.

- Mənə heç nə lazımq deyil.

- Onda bir qəbz yazın.

Balacaxanım belə bir qəbz yazıb qoymuş: «Qəbz. Mən, İsmayılova Balacaxanım Qədir qızı həmin qəbzi ondan ötrü verirəm ki, mənim qardaşım Mikayıl Müşfiq Qədir oğlu İsmayılzadə bəraət almışdır. Bu barədə məlum edirəm ki, Mikayıl Müşfiqin heç kəsi yoxdur, ailəsindən ancaq bir mən qalmışam. Onun yoldaşı Axundova Dilbər o vaxtdan ərə getmiş, Kirovabad şəhərində yaşayır. Evdə qalan şəylər Mikayıl Müşfiqindir. Dilbərin evdə heç bir şeyi yoxdur. Qalan şəylərə mənim ehtiyacım yoxdur. İsmayılova.»

DTK əməkdaşı ona canıyananlıqla qardaşının əmlakına, ya da əmlakın dəyerinə (bu o üçün vaxt çox böyük məbləğ idi 10 ədəd «Volqa» maşını almaq olardı) sahib çaxmağı, dərdlərini yüngülləşdirməyi təklif edəndə Balacaxanım qətiyyətlə ala gözlərini ona sarı çevirdi: - Qardaşlarımın, bacımın qanbahası mənə lazımq deyil, dedi. Gözlərində ixtiyarsız bir damcı yaş gilələndi. Arxangelsin soyuq şaxtası, əzablar, təhqirlər bir neçə saniyədə gözünün bəbəyində sındı, əridi, göz yaşına dönüb sol yanağından süzüldü. Qürurla otaqdan çıxdı.

Həmin cavabı on dörd yaşından Müşfiqin işinə görə həbs olunan, İsmayılov Mirzə Qədir oğlu adı ilə yaşadı. Heç kəs bilmədi ki, o, Mikayıl Müşfiqin doğma qardaşıdır, əvvəl bunu ehtiyat ucbatından deməmişdisə, bəraətdən sonra isə özünü şöhrətli Müşfiqə yaraşdırılmamışdı.

Doğma qardaşı 1975-ci ilədək Astaranın Pənsər kəndində İsmayılov Mirzə Qədir oğlu adı ilə yaşadı. Heç kəs bilmədi ki, o, Mikayıl Müşfiqin doğma qardaşıdır, əvvəl bunu ehtiyat ucbatından deməmişdisə, bəraətdən sonra isə özünü şöhrətli Müşfiqə yaraşdırılmamışdı.

Müşfiqin əmlakı barədəki qeydlərdə dəqiq göstərilmiş 4 iyun 1937-ci ildə müsadirə edilib «əhəmiyyətsiz» hesab olunduğu üçün 13 oktyabr 1937-ci ildə yandırılan aşağıdakı əşyalardı:

«Türkiyə nəşri olan 14 kitab, müxtəlif nəşriyyatlarda çıxmış 15 kitab, İranda çap edilən 6 kitab. Müxtəlif jurnal-lar, türk dilində - 4 ədəd». Əlyazmaları, sayı, miqdarı göstərilmir. Nə kitablardır, nə əlyazmalardır? Yəqin ki, bu artıq heç vaxt bilməyəcəyimiz müəmmələr kimi qalacaq. Əlyazmaların içərisində Mirzə Qədir Visaqının şeir divanı, opera librettoları, mənzum nağılları, Müşfiqin yüzlərcə gözəl şeri, türk-dram teatrosu üçün işlədiyi mənzum dramın əlyazması, məktublar da vardi... Bir də on dörd fotosəkil oda atılmışdı...

Mikayıl Müşfiqin əmlakı barədə arxiv materiallarının görünür ki, «arvadı Dilbər Hacı qızı Axundzadənin həbsindən sonra onların mənzili və Mikayıl Müşfiq İsmayılzadənin əmlakı Baksovet tərəfindən Roşevkin familyalı vətəndaşa təhvil verilmişdi». Bir parça kağızda dövrün bütün ağrı-acısı ortaya çıxır. Bir ailənin dağıdılması, ora ta-

mam yad mədəniyyətə malik, ayrı millətin nümayəndəsinin köçürülməsi adama 30-cu illər haqqında indi daha çox mətləblər piçildiyir.

Həbs düşərgəsində olmuş Gülhüseyn Hüseynoğluunun Mikayıl Müşfiq haqqında dissertasiyaları ərsəyə gəldi. Şairin kitabları işıq üzü gördü. Şəmsəddin Abbasovun nəşriyyatdan Müşfiqin sonuncu «Çağlayan» kitabının qovluğununu 1937-ci ildə xilas edib götürdüyü də sonradan məlum oldu. Kitabdakı şeirlər çap edildi, böyük marağa, el məhəbbətinə səbəb oldu. Həmin şerlərin, demək olar ki, hamisəna nəğmələr bəstələndi.

Cəfər Xəndan, öz günahını yuyub, Bəxtiyar Vahabzadə, Mirvarid Dilbazi isə tarixi xidmətlərini göstərib Mikayıl Müşfiqin böyük şair olduğunu, günahsız ittiham və qətl edildiyini imzaları ilə təsdiqlədilər. Yazıcılar İttifaqının üzvü kimi onlar bir ekspert missiyasıyla şairin ümumi yaradıcılığı haqqında müsbət danışmaqla yanaşı, «Əbədiyyət nağməsi» və «Mingəçevir» poemaları haqqında da xoş sözlər yazdılar. Bu bir arayış kimi çox gərək idi. Cəfər Xəndan isə bu son tədqiqatını monoqrafiya şəklində hazırladı. Oğlu Rəfiq Zəka Xəndan da Müşfiqdən elmi iş yazdı, müdafiə etdi. Səfurə xanım Quliyevanın «Müşfiqin sənət aləmi» adlı tədqiqi şairin sənətinə əsl alim töhfəsi oldu. Məmməd Arif, Rəsul Rza, Məsud Əlioğlu, Abbas Zamanov, Əkrəm Cəfər, Bəkir Nəbiyev, Ağamusa Axundov, Şamil Salmanov, Arif Abdullazadə, Hüseynqulu Məmmədov, Musa Adilov, Əkbər Ağayev, Hüseyn Şərif, Süleyman Rəhimov, Rövşən Mustafayev, İracoğlu Məmməd, Əmirxan Xəlilov, Samət Əlizadə, Anar, Elçin, Nazif

Ələkbərli, Aytək Abdullayeva, Aydin Əsgərov, Abbas Haciyev, Firudin Hüseynov, R.Yüzbaşov, Qəhrəman Süleymanzadə, Nigar Rəfibəyli, Mirvarid Dilbazi, Mətin Leyla, Məzahir Abbasov, Əli Hüseynzadə, Məmmədağa Sultanov, Aslan Nuriyev, Eldar Eyvazov, Rəşid Quliyev, Hüseyn Baqi, Mustafa Fətəliyev, İsa Həbibbəyli, Rasim Nəbioğlu, Müşfiq Cabiroğlu, Əlyar Qarabağlı və baş-qaları dərin məzmunlu tədqiqat əsərlərində Mikayıl Müşfiqin sənət ecazları barədə söhbət açıdlar. Firuz Əhmədlinin kövrək məqalələri, Firudin Ağayev və Əmirhüseyn Elşənin televiziya verilişləri ərsəyə gəldi. Mailə Murad-xanlıının, Şəfəq Soltanqızının, İntiqam Mehdiyadənin radio verilişlərində Müşfiq öz əzəmatiylə göründü. 1957-ci ildə şairin bəraətdən sonra ikicildliyi çapdan çıxdı. Balacaxanım 28 may 1957-ci ildə kitabın siqnal nüsxəsi ilə şəkil çəkdirdi. O, bu şəkillə hamiya demək istəyirdi ki, baxın, qardaşım sağdır. Biz hamımız öləcəyik, ancaq o əbədi yaşayacaq.

Yubileylər keçirildi, tədqiqat işləri aparıldı, xatirələr yazılırdı. Heykəl və rəsmələri yarandı. Əmir Haciyev, Altay Haciyev, Sara Vlasova, Adil Kərimov şairin rəsmini canlandırmışa nail oldu. Hacıağa Nəzərov və Münəvvər Rzayeva, Minaya Dəyanət qızı, Rəcəb Müslümov bu sıradə xüsusi fərqləndi. Öz gözəl səsi ilə Müşfiqin şeirlərini sevdirən Əminə Yusif qızı, Hacı Ənvər, Əliabbas Qədirov, Əli Nur, Nurəddin Mehdiyanlı, Mehriban Xanlarova seçildilər. 1958-ci ildə Müşfiqin yubileyi bir çoxu üçün səksəkə oldu. Qorxdular ki, birdən arxivlər açıla, kim olduqları meydana çıxar. Susdular. Yazanların çoxu da

xoşgörünmək xatirinə əlinə qələm aldı. Müşfiq məsum təbbəsümü ilə təkcə çap olunan açıqçalarda, məramnamələrdə görünmədi. Səmadan işğını saçdı. Sevənlər onun şərlərilə danişanda, öz hissələrini daha gözəl ifadə edirlər. Mikayıl Müşfiqin sözlərinə Cahangir Cahangirov, Zeynəb Xanlarova, Şəfiqə Axundova, Ələkbər Tağıyev, Hacı Xanməmmədov, Əlibaba Məmmədov, Ramiz Mirışlı, Təmella Məmmədzadə, Vasif Adıgozəlov, Solmaz Hüseynova, Xatırə Əhmədli, Eldar Mənsurov, Oktay Kazimi, Günnay Quliyeva, Nüşabə Muradova, Rəşid Şəfəq, Hökumə Nəcəfova, Səid Rüstəmov, Tofiq Bakıxanov, Cavanşir Quliyev, Elza Seyidcahan, Abbasqulu Nəcəfzadə, Mahmud Səlah, Xanım İsmayıllıqızı, Elçin İmanov, Məmməd Cavad, Süleyman Ələsgərov, Əşrəf Abbasov, Nadir Əzimov, Kəmaləddin Heydərov, Ramiz Mustafayev, Elnarə Dadaşova, Rauf Davudoğlu, Dilarə Kərimova, Nazim Quliyev əsrarəngiz mahnilər bəstələmişlər. Bu mahniları Ağaxan Abdullayev, Səkinə İsmayılova, Sara Qədimova, Rübəbə Muradova, İslam Rzayev, Mirzə Babayev, Anatollu Qəniyev, Zeynəb Xanlarova, Nisə Qasimova, Əlibaba Məmmədov, Şövkət Ələkbərova, Tükəzban İsmayılova, Teymur Mustafayev, Arif Babayev, Lütfiyyar İmanov, Mobil Əhmədov, Nəriminə Məmmədova, Səyyad Hüseynov, Səfurə Əzimi, Elxan Əhədzadə, Firudin Mehdiyev, Güləga Məmmədov, Flora Kərimova, Firəngiz Əhmədova, Fəridə Talibova, Xanım Qafarova, Cavanşir Məmmədov, Rauf Adıgozəlov, Ruzə İbişova, Sahib Kərimov, Sona Aslanova, Zöhrə Abdullayeva, Yaşar Səfərov, Gülbəniz Bayramova, Əli Muradov, Elmira Əliyeva, El-

Cöylərin lacivərd ətəklərində mira Rəhimova, Validə Muradova, Məmmədbağır Bağırzadə, Mələkxanım Əyyubova, Təranə Vəlizadə, Eyyub Yaqubov, Mirməmməd Mircavadov, Rühəngiz Allahverdiyeva, Kəmalə Rəhimli, Rəşad İlyasov, Nadir Qafarzadə, Ədilə Əflaki, Eldar Eldarzadə, Mənsum İbrahimov, Ceyhun Qurbanov, Həsən Abbasov, Firuzə İbadova, Arzuman Məmmədov, Firuz Kərimov, Vilayət İsmayılov, Zümrüd Məmmədova, Səbinə İskəndərova, Xeyransa Məmmədova, Zaur Rzayev, Vəfa Əzizova, İdris Mehdiyev, Oqtay Ağayev, Solmaz Quliyeva, Brilyant Dadaşova, Bahadur Salmanov, Novruz Feyzullayev, Niyaməddin Musayev, Baba Mahmudoğlu, Raziyyə Şirinova, Nazpəri Dostəliyeva, Ədiba Hüseynova, Səyyad Əlizadə, Kənül Kərimova, Qəmər Babayeva, Almaz Əlirzayeva, Alim Əliyev, Nazim Ağayev, Rəşad Ramizoğlu, Fəridə Mirişova, Zərnigar Ağakisiyeva, Nəzakət Məmmədova, Gülnarə Camalqızı, Nuriyyə Hüseynova böyük şövqle oxumuşlar. Öz gözəl səslərilə şairin ürək çırpıntılarını ifa edən müğənilləri dinləyərkən Xızır ömürlü əbədiyaşar Müşfiq, əzablardan sonra bu günlərin də gəldiyinə sevindi. Mikayıl Müşfiq mükafatı təsis edib fərqlənənlər üçün öz əlilə gipsdən şairin büstünü yapan Əmir Hüseyn Elşən, aktiv iş görən Qafar, Müşfiq, Mövsüm, Səfər, Balaş Abbaszadə yaddan çıxmayan məclislər qurmuşlar.

Müşfiqə əzab verənlər isə xoş gün görmədi. Onun qətlində əli olanlarla bağlı belə bir siyahı elə DTK-nin arxivində, şairə aid olan qovluqda təskinlik gətirən sənəd kimi əlavə olunmuşdur.

Sumbatov - Topuridze Yuvalian Davidoviç - Azərbay-

can SSR-nin keçmiş daxili işlər üzrə xalq komissarı. İstintaq işlərində saxtakarlığa, həbs olunanların döyülməsinə, günahsız adamların kütləvi repressiyasına görə 1953-cü ildə həbs edilərək cinayət məsuiyyətinə cəlb olunub.

Gerasimov Vladimir İvanoviç Azərbaycan SSR Daxili işlər üzrə xalq komissarının keçmiş müavini 16 iyun 1938-ci ildə RSFSR-CM-nin 58-2; 58-8 və 58-11 nömrəli maddələrlə ittiham olunmuşdur.

Tsinman Lev Abramoviç Azərbaycan Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığı dördüncü şöbəsinin rəisi Moskva vilayəti hərbi tribunalının qərarı ilə 20 illik müddətə azadlıqladan məhrum edilmişdir.

Klinmenç İvan Petroviç Azərbaycan Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığı dördüncü şöbəsinin birinci şöbə rəisi 8 may 1939-cu ildə istintaq işində saxtılığa görə SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyası tərəfindən 15 illik həbs cəsasına məhkum edilmişdir.

Platov Azərbaycan Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığı dördüncü şöbəsinin həbs işləri idarəsinin əməliyyat müvəkkilinin taleyi haqqında bir söz yoxdur.

14 mart 1956-ci ildə hərbi prokuror, podpolkovnik Plexanovun imzaladığı sənəddən əlavə başqa bir arayışda Platonov Vladimir Nikolayeviçin 1955-ci ilin martında DTK orqanlarından, saxtakarlıq işlərinə görə, azad edildiyi barədə qeyd var. Müşfiq haqqında danos və böhtan yananların nə özü, nə də övladları xoşbəxt olmadı...

Xızıda, Sayadlar kəndində şairin əkdiyi iki qovaq ağacı xüsusi qayğı ilə qorundu, ətrafında o vaxt Xızıda icra hakimi olmuş Mövsüm Bədirxanovun razılığı ilə Əbdül-

Göylərin lacivərd ətəklərində həsən Əhmədov, Cabir Novruz, Firuz Əhmədli «Müşfiq ağacı» deyilən bina-muzey yaratdı, büstü qoyuldu. Tamaşalar qoyuldu, filmlər çəkildi. Ənənəvi olaraq, hər ilin 5 iyun-dوغum, (həm də ilk istintaqı günü), 5 yanvar - Şəhidlik gündündə Bakıdakı büstü yaxınlığında mitinq iştirakçıları öz ehtiramlarını bildirmək üçün yığışır, buradan Xızıya, Sayadlar kəndinə yola düşürlər...

Son söz əvəzi

1998-ci ilin 5 yanварında Müşfiqin şəhidlik günü mətinqində iştirak etsəm də, Xızıya gedə bilmədim. Azərbaycan Dövlət Televiziya - Radio şirkətinə qayıtdım. Saat 13.25 idi. Qar da vardı, gün də çıxmışdı. Elə bil, kim isə məni televiziyanın gənclik redaksiyasına tərəf yönəltdi. Dəhlizdə jurnalist dostum Nadir Bədəlova görüşdük. Dedi: - Nə yaxşı gəlmisən, keç, elə səni gözləyirdik. Gör bu müəmmənanı necə izah etmək olar? Möcüzə baş verib... Cəvab tapmağa macal verməmiş məni hadisə olan otağa apardı. Qapını açıb dedi:

- Bu da Qurbansoy, özünüz soruşun... Otaqdakılarla salamlaşdıq. Dar, uzunsov otaqda səkkiz nəfər sakit və düşüncəli durmuşdu. Redaktor Aida xanım, rejissorlar Məmmədhüseyin, Ramiz baş verənlər haqqında növbə ilə danışmağa başladı. Yerə yixilmiş stəkan, nəlbəki, çay qutusu, qənddan, dəm çaydanını göstərib dedilər ki, bunların hər hansı biri masanın üstündən düşsəydi, yəqin ki, qırılar, ya da içərisindəkilər dağıldı. Görürsən, heç bir şey olmayıb. Elə bil üsulluca götürüb yerə qoymusən... Masanın üstündəki qalın şüə isə gül şəklində çilik-çilik olub... Elə bil bir rəssam şüəkəsənlə mozaik rəsm kəsib. Divara M.Füzulinin 1958-ci ildə, M.Müşfiqin (rəssamı Hacıağə Nəzərov) 1968-ci ildə nəşr olunmuş şəkil-reproduksiyaları yapışdırılmışdı. Rejissor Solmaz xanım Həmzəyeva Müşfiqin şəklinə baxıb deyib: - Mikayıl Müşfiq Füzulidən daha çox əlyetədir. Onu başa düşürsən, Füzulini yox. Demək, Müşfiq Füzulidən böyük şairdir.» - cümləsini bitirməmiş hamının gö-

Cöylərin lacivərd ətəklərində zü qarşısındaancaq fantastik filmlərdə baş verə biləcək hadisə baş verdi. Masanın üzərindəki qalın şüə üzərinə yiğilmiş çay qutusu, çini çaydan, şüə qənddan, çay içilmiş stəkan-nəlbəkiləri sənki bir əl götürüb 1 metr 20 santimetrlük məsafədən üsulluca yerə qoydu. Şüə qabların heç biri qırılmadı. Masadan iyirmi santimetrlük bir səviyyəyə qalxan şüə təzadən öz yerinə cirplıldı. Qırıntılar dağılmadan şüə çilik-çilik oldu. Bu çiliklər adı şüə qırıqları deyildi. Sənki rəssam gül ornamentini almazla kəşmişdi. Hami donub qalmışdı. Bilmirdilər nə etsinlər. Dünya görmüş bu ağıllı jurnalistlər adı düşüncə tərzinin məntiqiyə hamının gözü qarşısında baş verən hadisənin yozumunu axtarır tapa bilmir, ağlabatan şərh axtarır baş sindirirdilər. Olanları danişib məndən izah istəyirdilər.

- İndi, Mikayıl Müşfiq güclü enerjisi olan böyük, qəzərgi ruhdur. Bu gün onun güllənənməsindən düz 60 il keçir. Şair bu gün onu xatırlayanların hamisinin hüzurunda olub. O cümlədən də sizin görüşünüzə gəlib. Onu Füzulidən üstün tutmağınızda dözə bilməyib. Axı o, həmişə Füzuliya nəhəng ustad kimi pərəstiş edir, ondan öyrənirdi. Sizə ziyan vurmamaq şərtiə özünü göstərmək, sözünüzə münəsibət bildirmək istəyib. Görürsünüz, stəkan-nəlbəkiniz salamatdır, ancaq üzərində yazı yazdığınış şüəyə xəsarət dəyib. bu cür sinidirmağın mənası da var. Gül formalı çiliklər indi onun yerinin cənnət olduğundan, orada ustadı Mövlənə Füzuli ilə yanaşı qaldıqlarından xəbər verir... Əlbəttə, daha doğrusunu Allah bilir.

Cavabından məmənun qaldılar. Xahiş etdim ki, şüəni, yerə yixilan çay dəstagığını, öz ovqatlarını ləntə alsınlar.

Videokameranı işə saldılar... Sonra şüşə qırıqlarını yiğib atdilar. Baxış otağında çəkdikləri yarımsaathlıq süjetə baxmaq istəyəndə isə kasetdə heç nə görünmədi. Neçə ilin operatoru, rejissoru ilk dəfə idi ki, bu hal ilə qarşılaşmışdı. Keyfiyyətsiz çəkilişlər olub, ancaq videolentə heç nəyin düşməməsi çox təəccüblü idi. Görünür, böyük ruhlu Müşfiq buna icazə verməmişdi.

Mikayıl Müşfiqin astroloji portretini yazmağı məndən Əsəd Cahangir redaktoru olduğu jurnal üçün xahiş etdi. Bu işi məmənuniyyətlə gördüm.

Mikayıl Müşfiqin təncim portreti

Böyük ürəkli, nəhəng istedadlı, coşğun təbli, Azərbaycanın şair oğlu Mikayıl Müşfiqin ömür yoluna təncim elminin işığında nəzər saldıqda bir sıra məsələlərin mahiyətini aydınlaşdırmaq mümkündür. Şairin təvəllüdü 5 iyun 1908-ci ilə təsadüf edir. Bu, cümə günü idi.

Cümə gününün səyyarəsi Zöhrə (Venera) sayılır. Bu gün doğulan uşaqlar sıfətcə çox göyçək, xasiyyətçə xoşrəftar, dostpərəst olurlar. Sevəndə dəlicəsinə, çılgıncasına fədakarlıq edirlər. Sevgi onların canı, cövhəri olur. Müşfiq dünyaya gələn gün səyyarələr bürclərdə bu şəkildə yerləşmişdi. Günəş – Ekizlərdə. Ay – Oxatanda, Merkurii – Xərçəngdə, Venera – Xərçəngdə, Mars – Şirdə, Yupiter – Qoçda, Saturn – Oğlaqda, Uran – Qoçda, Neptun – Xərçəngdə, Pluton – Ekizlərdə.

1908-ci ilin idarəedici səyyarəsinin Mars (Mərrix) və

Göylərin lacivərd ətəklərində ilin Meymun ili olduğunu nəzərə alsaq, onu deyə bilərik ki, bu şəxs ortaböylü, (bəzən kiçik) olur, illər ötdükcə kökəlməyə meyilliyi artır. Deyib-gülən, başqasına şəbədə qoşan olurlar, iti həcv dililə seçilirlər. «Maarif və mədəniyyət» dərgisində qərəzli tənqid yazıb şeirlərini əyləncə adlandıran bir tənqidçi üçün Müşfiq üz-üzə gələndə bədəhətən söyləmişdi:

Gündə min rəngə düşən buqələmunsan, bilirəm,
İti baltayla kəsilməz bir odunsan, bilirəm,
Atana oxşamisan, boynuyoğunsan, bilirəm
Dinlə gəl qəlbimi, ay Hacı Filanın balası,
Ağzımı açma, gəda oğlu gədanın balası.

* * *

Zati mənhusunu tək mən deyiləm, Gəncə bilir,
Kimə qulluq eləyirsən bunu el, məncə bilir,
Əslə əyləncə olan şeirimi əyləncə bilir,
Dinlə gəl qəlbimi ay Hacı Filanın balası,
Yekə kərtənkələnin, əfi ilanın balası...

Azərnəşrin o vaxtı baş mühasibi işləmiş, atalar sözlərinin xiridarı Əbdülfəzəl Hüseynzadədən avans pul almaq üçün yazdığını klassik üslubdakı müraciətin də əsasında incə humor durur:

Əssəlam, ey bizim Əbdülfəzəl,
Sənə var çoxlu-çoxlu ixlasım.
Yığılıb bir neçə ədibi-şəhər
Tökdürlər böylə gunə bir tədbir:
Ki, həvanın dumanlı çağında,
Toplaşış Mehdinin otağında

Cox götür-qoy edib nəhayət, biz,
Düşünərsiz əgər ki, arıfsız!
Gər düzəltsən əgər bu xeyir işi sən,
Hamımız söylərik əcəb kisişən!
İş qalıbdır öz iltifatıniza,
Əliniz getsə portmanatiniza
Bizə bir yüz manat barat eylər,
Mərd olan burda iltifat eylər.
Mehdiyo Vahido, Rza, Rahim,
Müşfiqəm, pəs dutar səni ahim.
Verməsən, həcvdir bunun dali,
Bəs ki, mətləbdən olginən hali...

5 iyun 1908-ci ildə doğulanın şabalıdı saçları, girdə si-feti, geniş alnı, nəzərə çarpacaq burnu (bəzən donqar), cəlbədici qonur gözləri onu başqlarından fərqləndirir. Belə adamlar ünsiyəti ilə diqqət çəkirlər. Öz şəxsiyyətinə hörməti qarşıya böyük məqsədlər qoyub inamla ona doğru getməyə sövq edir. Bütün problemlərini ədalətlə, vicdanla həll etməyə çalışırlar.

Nigahda zəif və zərif xanıma üstünlük verirlər. Həyatında çoxsaylı qadının olmasına baxmayaraq, o 1915-ci – Dovşan ilində dünyaya gəlmış Dilbər Axundzadə ilə ailə qurmuşdu.

1908-ci il, 5 iyununda dünyaya gələnlərin inandırmaq istədəyi var. Onun həyatsevərliyi özgələrinə də sirayət edir, ilham verir. Paxılları çox, bədxahları məkrli və qəddardır. Zəif yeri ayağın bud hissəsidir, qan xəstəliyindən qorxusun var. Doğum günündə Ay Oxatan bürcündə olduğundan,

Göylərin lacivərd ətəklərində
Müşfiqin silahdan açılan atəşdən ölcəcini əvvəlcədən təxmin etmək mümkün idi.

Ümumiyyətlə, 5 iyununda dünyaya gələnlər dərin zəkali, böyük istedad sahibi kimi həmişə həsəd duyğusu oyadır. Bir yerdə sakit oturmayan, yeni-yeni təklif və təşəbbüs'lə çıxış edənlər olur. Əldə etdiyi nəticələrlə qane olmayan şəxslər kimi həmişə irəli şığımaq isteyir:

Mənim könlüm deyir ki,
hələ bunlar nədir ki,
Böyük günlər şanlı günlər,
şən günlər,
Yoluna düşən günlər hələ qarşımızdadır!

və ya

İləri, yeni ruh, yeni can,
Bu uzun həyəcan
Bakını qapmasın,
Qəhrəman divləri bir yerə toplasın!

Bu misraların müəllifi ancaq 5 iyununda doğula bilərdi. Bir qayda olaraq, həmin gün dünyaya gələnlər səyahəti xoşlayır, evlərini də elə tərtib edirlər ki, ən vacib əşyalar həmişə hazır, əl altda olsun. İstədikləri vaxt çantalarını götürüb səfərə çıxmaga hazırlırlar.

Özlərini sevgiyə tamamilə həsr etməkdən çox qorxurlar. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, «Müşfiqli günlərim» xatirat kitabında onun «Dilbər, qorxuram sevgi şairi olub gedəm. Son vaxtlar başımı çox qatmışan» - sözlərini xanımı xüsusi qeyd edir.

5 iyununda dünyaya gəlmış adamlar, bir qayda olaraq, nəşriyyat işinə, əyləncələr təşkilinə, kompüter qrafikası məş-

gələlərinə meyilli olur. Mikayıl Müşfiq «Azərnəşr»də redaktor və tərcüməçi vəzifəsində çalışırdı. 1926-cı ildən mətbuatla six əlaqədə idi. Əsərlərinin yiğilması, sahmana salınması, nəşri işinə xüsusi şövqlə nəzarət etdiyini o vaxt mətbədə işləmiş Seyfəddin Dağlıının xatiratından öyrənirik.

5 iyunda dünyaya gəlmış adamlar bəzən düşdüyü və ziyyətin səbəbini o dəqiqlik dərk edə bilmir. Ona görə də, cərəyan edən hadisələrin gedisi vaxtı öz sayıqlığını itirirlər. İlk istintaq materialları ilə tanış olduqda, Müşfiqin məhz belə bir ovqat yaşadığını yəqin edirən.

5 iyunda dünyaya gələnlər ehtirasla risqə gedir, belə bir şərait olmadıqda isə təəssüflənirlər.

Tikan kimi dalar bizi,
O bir yandan, bu bir yandan.
İlan kimi çalar bizi,
O bir yandan, bu bir yandan.

***

Gəncliyimiz yetdi başa,
Baş əymədik, bir oğraşa,
Odur bizi tutur daşa,
O bir yandan, bu bir yandan.

- misralarını çəkinmədən, tribunadan oxuyan şair məncə risksiz yaşamamışdır. 1929-cu ilin 12 yanvarında tar musiqi alətinin ləğvi istiqamətində xalq maarif komisarı ittihamnamə ilə çıxış edərkən, Müşfiq

«Oxu tar!
Oxu, tar!...
Gözləri qibləyə açılan
hasarlı binalar,

dinləmiş əzəldən səsini,
Papaqlı atalar, çadralı analar
Ötürmüş sayəndə köksünü,
Düşmüsələr gah şirin, gah acı toruna,
Sevinə-sevinə, qoruna-qoruna...»

- demişdi.

Xatırladıram ki, seirin ərsəyə gəldiyi vaxt qəzetlərin hər bir nömrəsində dinə, çadraya və papağa qarşı materiallar çap olunurdu.

5 iyunda dünyaya gələnlərin bəyəndiyi gül nərgiz gülüdür. Nərgizin xoş ətri, zərif görünüşü onlara coşğun təb verir.

Sənin gözlərinimi gənclik bağında,
Yoxsa nərgizlərin saygılıb oynar?
Yoxsa çıxılmayan eşqin dağında
Ömrümün dirilik çeşməsi qaynar?!

***

Qara qış üstümə tökər qarını,
Nərgiz gözlərindən məni ayırsan.
Mənim ümidi min qapılarını
Neçin gah açırsan, gah qapayırsan?!

5 iyunda dünyaya gələnlərin istəkli, sirli rəqəmləri 5-dir. Həbsdə uzun əzablardan sonra (istisnasız 7 ay), 5 yanvar 1938-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegi yasının Səyyar sessiyası güllələnmə qərarı çıxarıb və icra edilib.

5 iyunda dünyaya gələnlərin xoş günü çərşənbədir. Əzablara son verən həmin məşum qərar çərşənbə günündə verilmişdi.

Ekizlər bürcündə dünyaya gələn adamlar əzabkeş, məraqcıl və möhkəm xarakterli olur. Uzun əllərə və ayaqlara malikdirlər. Qaynar xarakterli olmaları əks cinsdən olanların diqqətini çəkir. Yumşaq saçları mülayim xasiyyətdən xəber verir. O, bir yerdə, bir mühitdə çətin qərar tutur. Kütlə içərisində başqalarından yaxşı mənada kəskin dərəcədə fərqlənir.

Gün altında onlar çox tez qaralır, dənizi, çımrılıyi sevirlər.

Coş dəniz, coşğun dəniz!

Daş dəniz, daşqın dəniz!

Aşqın dəniz!.. Şaşqın dəniz!...

- misraları dənizin səsini oxucuya çatdırır. «Yenə o bağ olaydı» şeirində dəniz həm də aşiqin rəqibi obrazında çıxış edir:

Əndamını həvəslə qucaqlarkən dalğalar,

Qəlbimdə qasırgalar, firtınalar coşayıdı,

Qısqanlıqlar doğaydı, məni hırsım boğaydı,

Cumub alaydım səni dalğaların əlindən

Yapışaydım belindən...

5 iyun 1908-ci ildə dünyaya gələnlərin ən ugursuz bürcü Oğlaq, ən bəd rəqəmi isə 6 sayılır. Təsadüfi deyil ki, Mıkalı 6 aylığında ikən anası Züleyxa (23 dekabr 1908-ci il, Oğlaq bürcü) dünyasını dəyişmişdi. Müşfiq 6 yaşında olarkən atasını itirmişdi. Atası Mirzə Əbdülqədir Visaqı 1914-cü Pələng ilində vəfat etmişdi. Elə özü də 1938-cü ilin 5 yanvarında – Oğlaq bürcündə əbədiyyətə qovuşmuşdu. Meymun ilinin ən təhlükəli ili Pələng ilidir. 1938-ci il Pələng ilinə təsadüf edir. Müşfiqin ilk istintaqı həftənin altıncı – şənbə günü

Göylərin lacivərd ətəklərində (1937-ci ilin 5 iyunu) olub. Şair 20 iyun 1933-cü ildə ailə qurub. 20.06.1933 rəqəmlərini topladıqda 42 alınır. Bu rəqəmlərin də cəmi 6 edir. Kəbinin uğursuz vaxtda kəsilməyi ailənin xoşbəxt olmayacağından xəbər verir. Müşfiqin pasport nömrəsi 543214 idi, bu rəqəmlərin cəmi 24-dür. 24 rəqəminin cəmi altıdır. İndi də şair üçün uğursuz olan ünvanındaki ada fikir verək. Şairin yaşadığı küçənin adı Nijno Priutskaya idi. Küçənin adının «Aşağı sığınacaq» mənasını verməsi də boş yerə deyil, yetimlik ömrü yaşamış şairin keşməkeşli taleyinin mistik ifadəcisidir.

Müşfiq üçün xoşbəxt rəqəmlərə nəzər salaq. Şair yaşıdığı Nijno-Prutskaya (indiki Ş.Əzizbəyov) küçəsi, 108 nömrəli evdə qısa vaxtda olsa da, xoşbəxt günlərinə qovuşub 108-in rəqəm cəmi doqquzdur. Ali təhsilini başa vurduğu 1931-ci ilin rəqəmlərinin cəmi 14, onların da cəmi beşdir. Şairin anadan olduğu tarixi cifr elmi (numerologiya) ilə hesablaşdırıqda, ömrünün bitdiyi yaşla eyni rəqəmi verdiyini görürük. 5 iyun 1908-ci il rəqəmə çevriləndə 5.06.1908 edir, onları topladıqda 29 alınır. Şair əbədiyyətə qovşarkən onun 29 yaşı vardi. Bu, nakamlıq əlaməti deyil, bitkin bir ömrün hesabatıdır. Ona görə də, tez-tez işlədilən «nakam şair» ifadələrini Müşfiqə aid etmək, əslində düz deyil. O, Allahın verdiyi ömrü şərəflə yaşayıb adını əbədiyyətə yazaraq, əyilmədən, mərdanə dünyasını dəyişib. Bundan böyük kam almaqmı olar? Yoxsa kam almaq təkcə maddi dünya ilə bağlıdır?

Şairin adı Mikayıldır. Sözün əsl mənəsi qədim sami dillərində «Allaha xoş gələn» deməkdir. Hərfi tərcüməsi isə «O şəxs ki, tanrı kimidir» alınır. İlk dəfə bu ada Meso-

potamiyadakı haldeylərdə rast gəlinib. Bir mələk adı kimi, Mikayıl, İslamda İblisə qalib gələn, dördüncü göyün idarəedicisiidir, dörd ən böyük mələkdən biridir. Tövbənin, şəfqətin, maarifin hamisi sayılır. Gizli elmlərdən xəbərdar olan Mirzə Əbdülləqədir oğluna ona görə Mikayıl adı qoymuşdu ki, bu mələk həm də çərşənbə gününün ülvisidir; axı, 5 iyunda doğulmuşların uğurlu günü çərşənbədir. «Qurani-Kərim»də yalnız bir dəfə Bəqərə sürəsində Mikayılın adı Cəbrayılla birgə çəkilir (Bax, 98-ci aya). Mikayıl adı daşıyan kişilər ömürlərinin gənclik çağlarında sevgilisini ideallaşdırır, onu məsum bir mələk kimi təqdim edir. Bir azdan bu onu yorur, ömrünə başqa əyləncələrin də qatılmasına etiraz etmir. Qadınlarla həddindən artıq mehriban olur, acı sözü dillərinə belə gətirmirlər. Mikayıl adı ilə tanınan adamların, bir qayda olaraq, qəribə taleləri olur. Şairi isə öz adı ilə yox, təxəlliüsü ilə daha çox tanıydılar. Hətta ən yaxın qohumları, qonşuları, dostları, şagirdləri də ona «Müşfiq» adı ilə müraciət edirdi. «Müşfiq» sözünün əbcəd hesabı 530 edir. Rəqəmləri topladıqda isə 8 alınır. Filosof və riyaziyyatçılar 8 rəqəmi haqqında yazırlar ki, güc və həqiqəti rəmzləşdirir. Taleyində 8 rəqəmi, olan adamlar ikiqat güclüdür (Həm də Əkizlər bürcü altında doğulduqları üçün) onlarda təşəbbüskarlıq həddən artıq yüksəkdir. Gərək onlar mistik, ruhani mövzulara kinaya ilə, inamsızlıqla yanaşmasınlar. Belə mövzulara inanıb dəlil-sübüt tələb etməsinlər, tələsib inkar dolu sözlər də söyləməsinlər. Çox təəssüf ki, şairin yaradıcılığında komsomol ehtirası ilə yazılmış belə misralara rast gəlmək mümkündür...

İki fotoda şairin əllərini yaxşı müşahidə etmək mümkündür. Dilbərlə çəkdirdiyi şəkildə o, sol əlini zövcəsinin ciyninə qoyub. Əla diqqətlə nəzər yetirdikdə və kətildə barmaqlarını çarparlaşdırıb oturduğu foto ilə müqayisə etdikdə surətşünaslıq elmi məlumatlarından istifadə ilə maraqlı nəticələrə gəlmək mümkündür. Bu əller böyük və genişdir, yoğun və uzun, uc tərəfdən düz olan barmaqları var. Hiromantiyada buna kürəkvari və ya aktiv əl deyirlər. Onlar daha çox iş adamı, dedikləri sözün ağası olurlar. Həmişə düşündükləri kimi hərəkət edirlər. Böyük müsəqi duyumları olur (Mikayıl Müşfiqin çox gözəl tar caldıığı məlumdur). Dünyanın dahi rəssamlarından bir çoxunun əlləri məhz bu tipə xasdır. Bu əllərin sahibi rəhbərdən daha çox icraçı olmayı sevir və öz zəhmətkeşliyilə ətrafda ki adamları xoşbəxt etməyə çalışır.

Görmüş xəzanları, ildirimləri,

Bir üzüm qaradır, bir üzüm sarı... - misraları ilə şair ruslaşmaqdə olan xalqın çətin vəziyyətini göstəridisə də, eyni zamanda yadigar qalan fotosunun təsvirini vermişdir.

Kətildəki fotoya diqqətlə baxdıqda çox maraqlı effekt müşahidə etmək olar. Əgər üzün yarısını tutub baxsaq, burundan o yana işqli tərəfdə narahatlığına rəğmən xoşbəxt bir obraz görərik. Əks tərəfə nəzər saldıqda, kölgədə qalmış hissədən biza baxan dünyanın ağrı-acısını ciyinlərində daşıyan cəfakes və talesiz bir insanın siması ilə rastlaşarıq.

Mikayıl Müşfiq əbədiyaşar sənətkarımızdır. Onun böyük obrazı xalqımızın ömrü bitməyinə ürəklərdə yaşayacaq. Təncim, cifr, surətşünaslıq elmlərinin köməyi ilə bu

obrazı əlavə ştrixlər etmək istədik. Biz bildiyimiz bu qədərdir, daha doğrusunu Allah bilir.

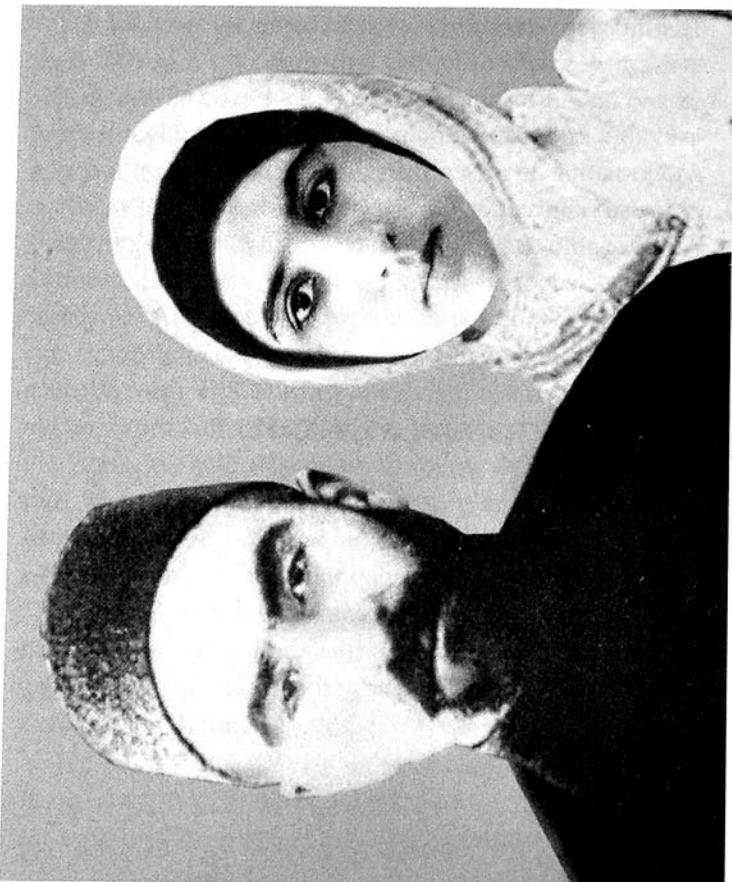
Qeydlərimi qaydaya salanda «168 saat» qəzetinin 18 may 2001-ci il sayı diqqətimi cəlb etdi. Orada Etina Yusifli imzası ilə çıkış edən gənc jurnalistin «100-dən çox ziyalımızın ölüm hökümünü icra edən şəxs sağıdır» adlı yazışı çap olunmuşdu. Yazında deyilirdi: «Bir məlumatə görə, o, hətta mərhum Müşfiqin xatirə günlərində məzarını (yəqin ki, Xəzər dənizini) yad edir, həyat yoldaşı Dilbər xanımın dəfn mərasimində isə xüsusi təşəbbüskarlıq göstərmişdir. Aldığımız son məlumatə görə, mərhum Müşfiqin təbəssümü üzündə donan şəklini evinin divarından asan 96 yaşlı Ə.S. Müşfiqə atdığı güllələrin gilizlərini də acı bir xatirə kimi özündə saxlayır»...

Yazını oxuyub düşündüm ki, dünyada heç nə izsiz itmir. 96 yaşlı qatılə uzun ömür əzab çekmək üçün verilib. Müşfiqin şəklini saxlamaqla hər an ondan bağışlanması rica edir (Görəsən bu üzrlər qəbul olunacaqmı?)

Xalqın dözümunü, zorunu qəhrəmanlar, mənəvi gücünnü, sevgisini şairlər ifadə edir. Qəhrəman şair olanda, şair qəhrəmanlıq edəndə əbədi yaşıyır. Koroğlu kimi, Nəsimi kimi, Müşfiq kimi...

2004-2007

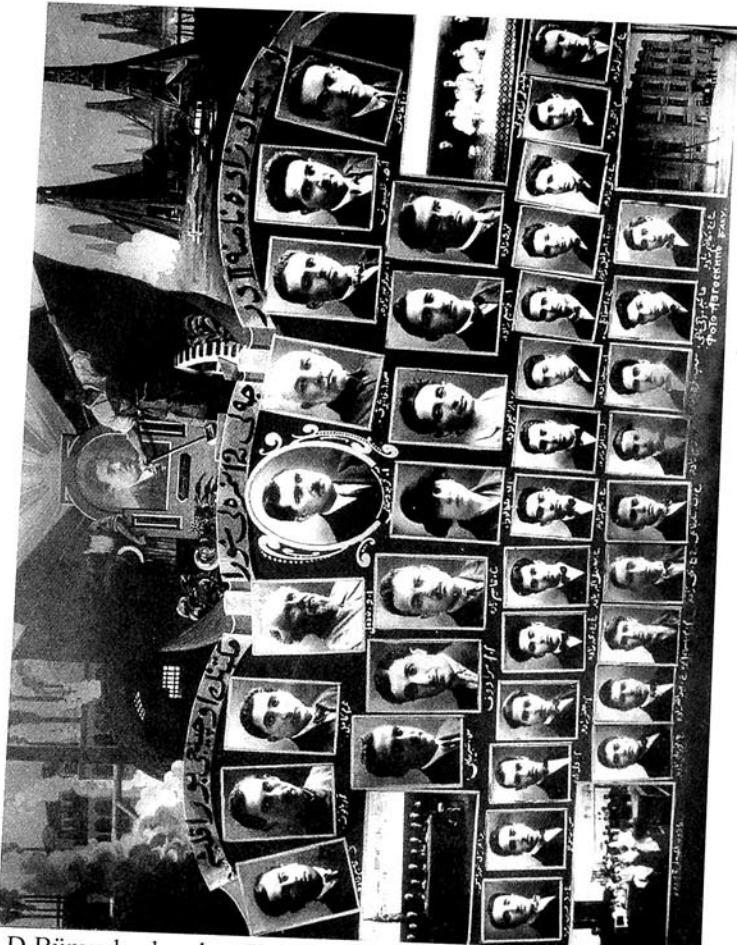
SƏNƏDLƏR, FOTOLAR

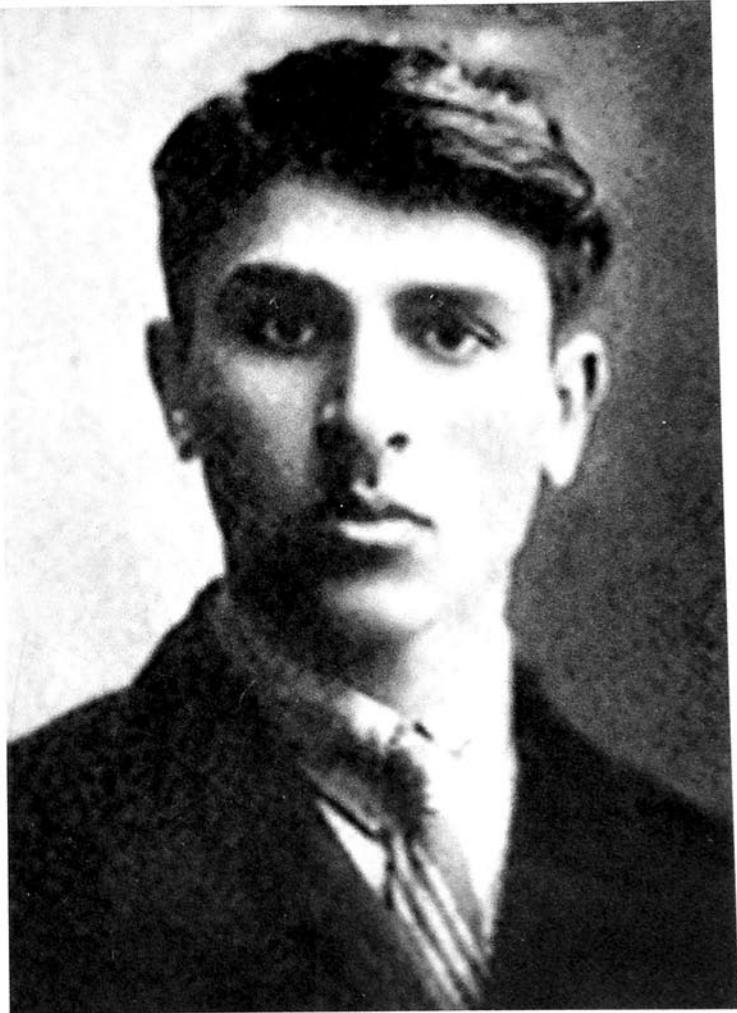
Müşfiqin atası Mirzə Əbdülfəzadə Visaqı, anası Züleyxa xanım.
1908-ci il

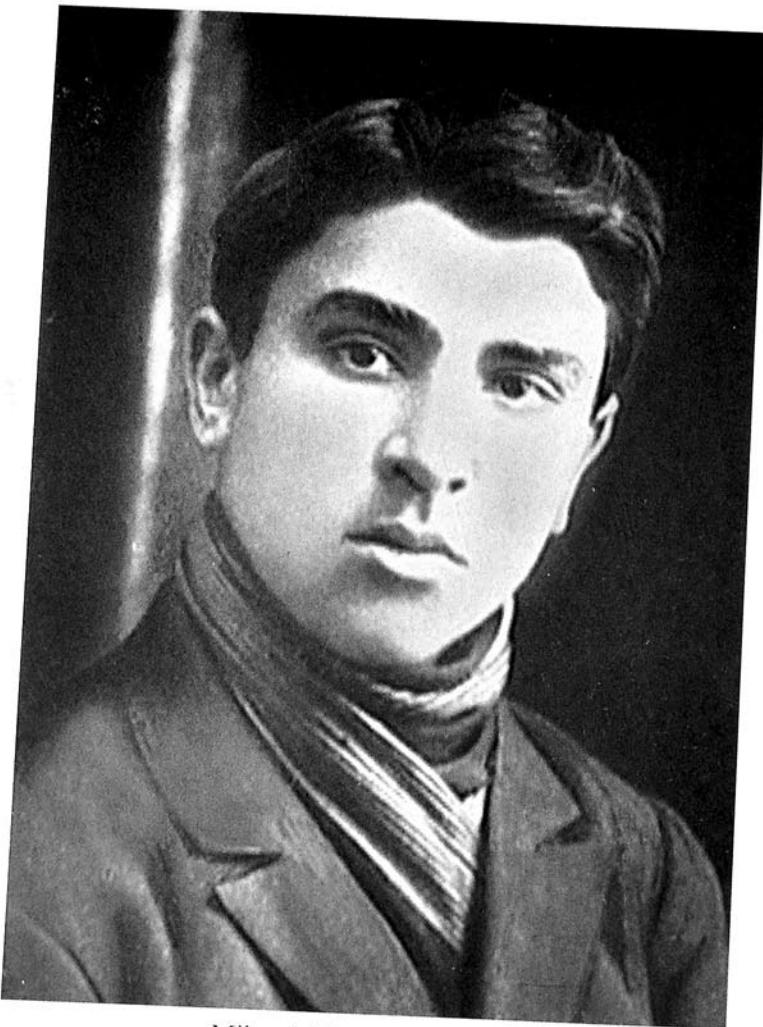
Körpə Mikayıl. 1910-cu il

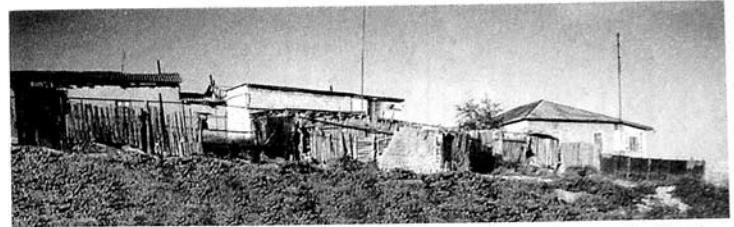
D.Bünyadzadə adına II dərəcəli 12 nömrəli Şura məktəbinin üçüncü buraxılışı. 1926-cı il. Vinetka. M.Müşfiq aşağıda, soldan üçüncü. (Mərhüm alim Mustafa Giliyevin şəxsi arxivindən təqdim etdiyi üçün İftixar müəllime təşəkkür edirəm)

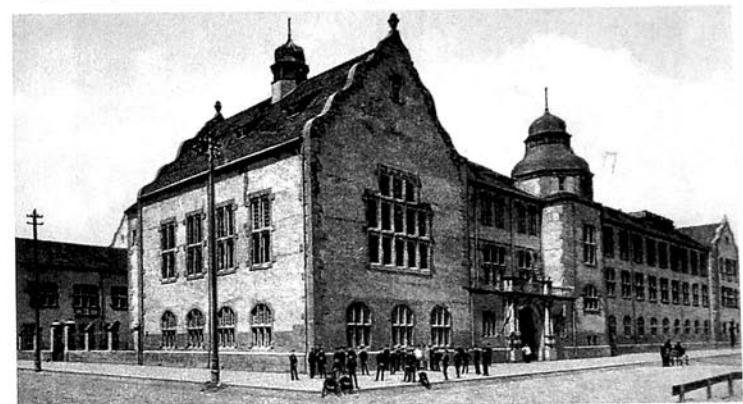
M.Müşfiq 1926. Vinetka şəkli

Mikayıl Müşfiq. 1928-ci il

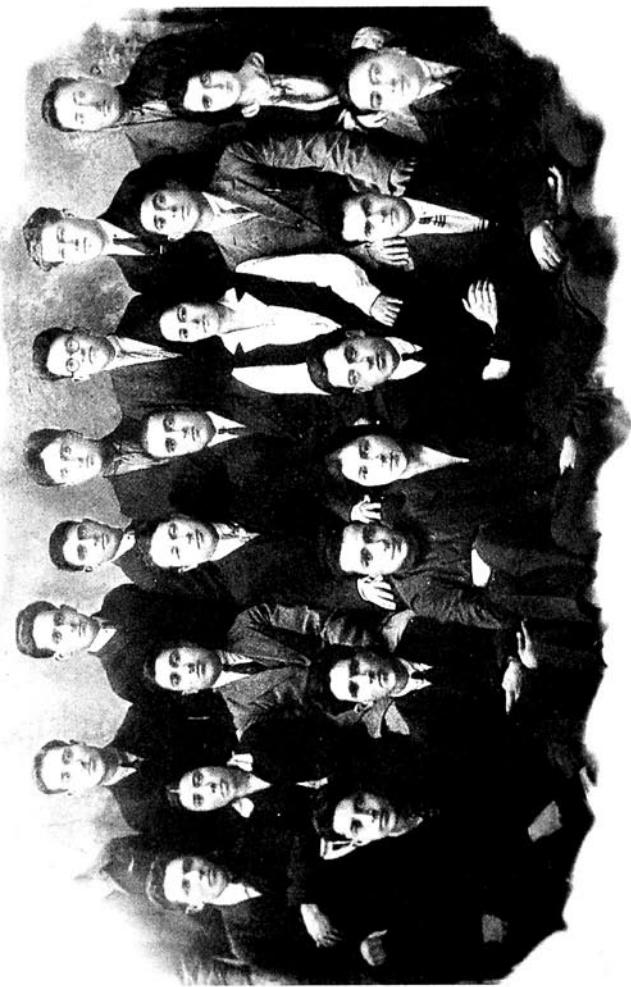
Şairin yetkinlik illerini yaşadığı Xızının Sayadlar məhəlləsi

Müşfiqin tələbə illerini yaşadığı bina

Müşfiqin göz açıb gördüyü Bakı

Müşfiq müəllim və tələbə yoldaşları ilə 1927-ci il.
(Yuxarı cərgədə, soldan dördüncü)

M. MUŞFIQ.

Müşfiq sadə bir oglandır səvməz
təqəbbur, vukar,
Laqın ze'ir oxyjyrqən bomba qıbı
patlajar.

“Gəng işçi” qəzetində (15 aprel 1929-cu il № 49 (379))
dostluq şarjı

M. Müşfiq. 1931-ci il

M. Müşfiq. 1931-ci il.

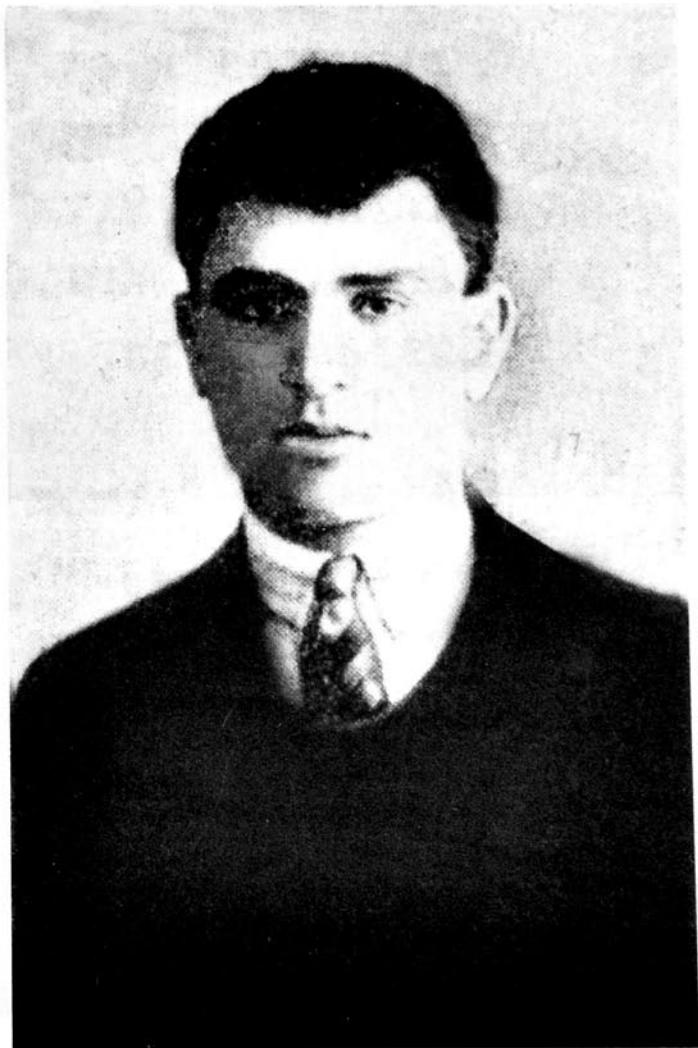
Müşfiqin bəyəndiyi Dilbər

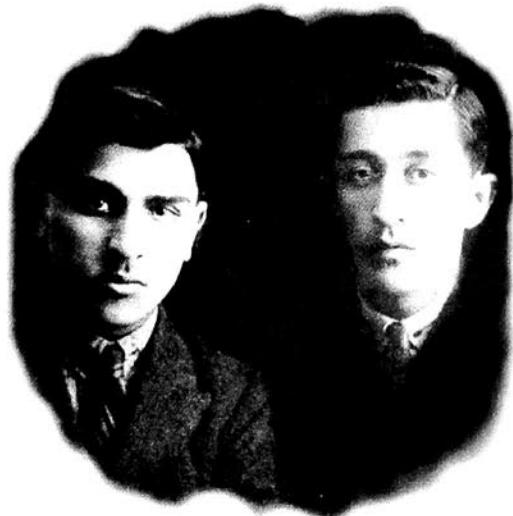

Həyat yoldaşı Dilbərlə birgə. 1932-ci il.

Müşfiq yazarı yoldaşları ilə (yuxarıda soldan üçüncü)

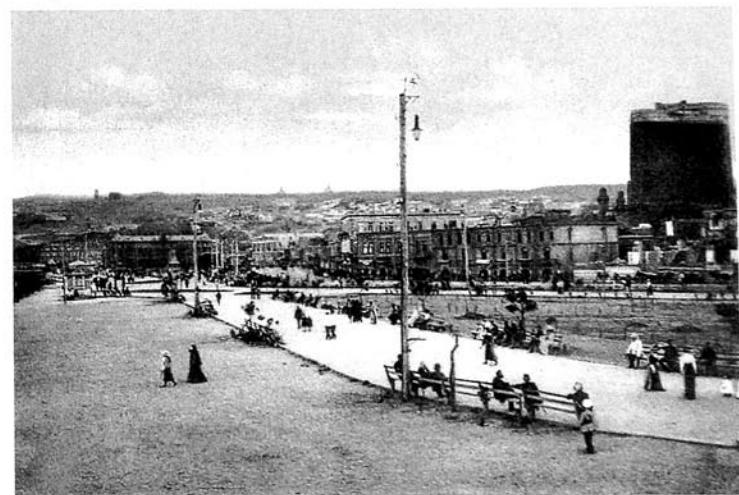

Mikayıl Müşfiq və Məmməd Rahim. 1933-cü il

Mikayıl Müşfiq. 1933-cü il

Müşfiq Bakını son dəfə belə görmüşdü

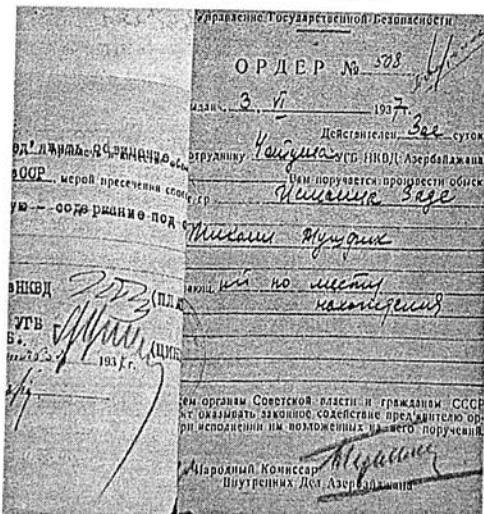
Чал 1937 тода.

СПРАВКА

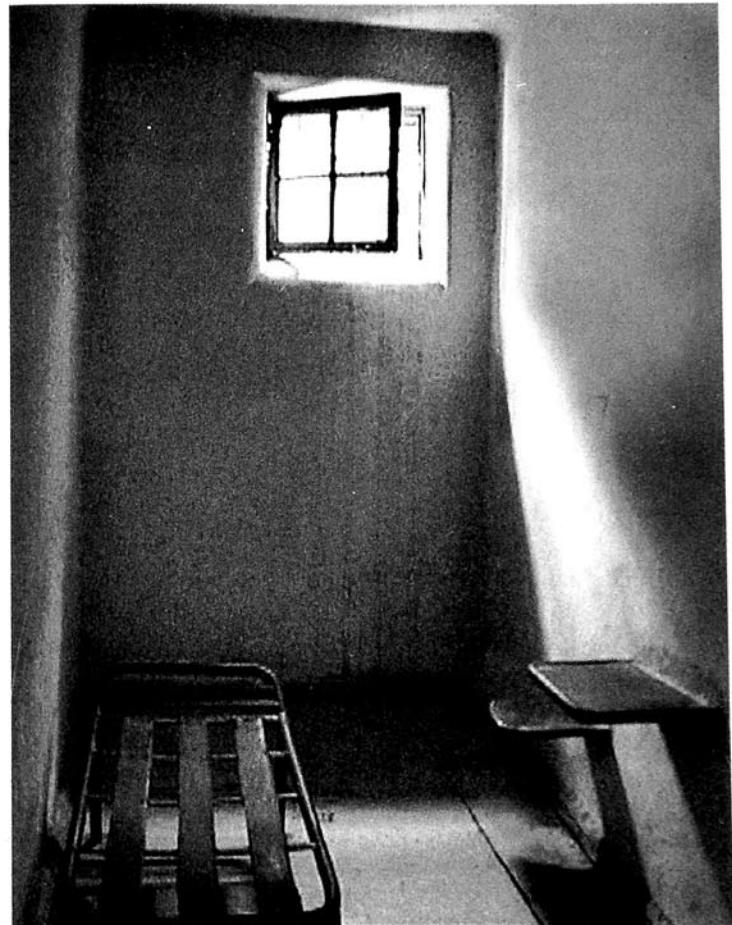
ИСМАИЛ ЗАДЕ МИКAIL МУШАЙК, 1908 г. рождения, араб, кызыл, б/партии, по АССР сын торговца, по профессии в 4 отделе УГБ НКВД АССР. Данные Микаил Заде (Мушайк) в 1926-27 г.г. приводят к неизвестной мусаватской молодежной организации и впоследствии сохранил к-р связь с членами этой организации. На протяжении 1933-36 г.г. Мушайк в среде сирийских националистических настроенных людей вел кратчайшие разговоры по адресу партии и правительства о к-р мусаватских позиций утверждал, что Абджен не имеет своей "независимости" и является частью "колонией" России.

Кроме того следствием по ар.делу № 12493 на К-р буржуазно-националистическую организацию выдано, что Мушайк являлся членом этой организации К-р нац. работы на литеаудионом фронте.

"Xalq düşməni" arayışı

Həbs orderi

DTK-nın təcridxanası.
Daş divarlar içində soyuq kamera

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

4 ОТДЕЛ

СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО № 12493

По обвинению

Ислам - Заде

злодей, каторга осуждён

по ст. ст.

54, 70, 73

УК Аз.ССР

ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХСУДА СССР

Форма

вт

БК ВС СССР

193 г.

Чи, очи?

Доказательства

К.С. Е. Текущий

193 г.

Cinayət işi qovluğu

Фамилия Ислам - Заде
Имя и отчество Мисим Мурадов Кунчур оглы
Дата рождения 1908
Местожительство ул. Н.-Краснодарская, 101.
Национальность абарбаджанец, СССР
Паспорт Бакинский, № 44 А 543214.
(номер в выданном органом вымогательстве, дата, категория и место выдачи)
Род занятий рабочий на производственном заводе.
(место службы и должности)
Государственный учреждение; земельный участок
Советских Пищевиков Азербайджанской
Социальное происхождение бывший член партии с 1914г.
(род занятий родителей, их имущественное положение)
Социальное положение (род занятий и имущественное положение):

İstintaq vərəqinin birinci səhifəsi

80/5

Лист №

1109

Анкета арестованного. №1109

Исмаил Заде

Михаил Чеченчик

1908

гор. Баку

Баку. Нимиль. Приселка
дом № 108 кв

150 эт

Стеклодобо
Чеченчик. Азербайджан

Взята в 4 УОМР 6 г. м
году

Судима

Судима
на штурмование родинки

Судима по сад. дас

Виновен

Н. Д. Азербайджан
Гражданин нет

6/Поряд

УГБНР

13. Национальность и гражданство (подразделство) Азербайджанец
С. С. С. С. Г.

14. Категория воинского учета-запаса и где состоит на учете Бак-войск
Команде

15. Служба у белых и друг. к-р армиях, участие в боях, восстаниях против Советской же
в качестве кого Не - Участником

16. Каким репрессиям подвергся при Совладении: судимость, врест и др. (когда, каким орга-
ном) Не - Погоды

17. Состав семьи женат Физебар 24.

(запись распределения, из имени, фамилии, отчества и рода занятия)
брать Мирзой 32,

жена Баязит. Ханум 30-г

Подпись арестованного И. Заде

1. Особые внешние приметы

2. Кем и когда арестован Ч/У/87, 4 УОМР УГБНР

3. Где содержится под стражей В Ар滋生е НКВД. 2 с.

4. Г. Пр. Азербайджан

Копиика заполнившего анкету Т. Гусейн

Приложение: 1. Все протоколы 193 г.
или. После полт. становится ч-ко и разбочинен со слов арестованного и вра

2. С запрошами обра документам.

Азербайджана не

Məhbəus anketi

ПРИГОВОР

Союза Советских Социалистических Республик
выездная сессия
Коллегии Верховного Суда Союза ССР
в составе:

действующего Диввоенюриста НИЖНИЕНКО И.Т.
Диввоенюриста ИЕЛЕВА Б.И. и Бригвоенюриста ИЩЕНКО П.Д.
хретаря военному юристе 2 ранга КУДРЯВЦЕВА Д.Н.
закрытом судебном заседании, в гор. Баку
11 марта 1938 года, рассмотрела дело по обвинению:
Майора МУШФИК КАДЫР ОГЛУ - 1906 г. рождения, бывшего
тор и переводчик Азербайджанского Государственного Издателя
ССР - в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 64, 70 и 71
ССР.

Судом и судебным следствием установлено, что Майор Заде
имел личные оппортунистические стремления к
личной и материальной выгоде, с преследованием
в 1935 году вспыхнувших в Азербайджане
секре-штурмистических группировок ГУРа
и ЧК, покорил власть, изъявляя
и велел: выразить свое мнение на заседании
заседания ЧК в Баку о том, что ГУРы - это
группы террористов, в боевом состоянии.

Заде, а также члены ЧК были вынуждены
изменить свою политическую позицию в
годах новых условиях.

Большой вклад в успешное выполнение
задач и открытие преступлений, привело
к тому, что в 1937 году Заде

был назначен заместителем председателя
и членом коллегии Верховного Суда

Заде, членом ЧК, был назначен председателем
и членом коллегии Верховного Суда

Бригадир окончил школу в 1934 году в азербайджанской
школе РДА в 1934 году в азербайджанской
школе РДА в 1934 году в азербайджанской

школе РДА в 1934 году в азербайджанской
школе РДА в 1934 году в азербайджанской

школе РДА в 1934 году в азербайджанской
школе РДА в 1934 году в азербайджанской

Güllələnmə ittihadnaməsi

5 iyun 1937-ci il. Şairin ad günündə çəkilən son şəkli

Dilbər Axundzadə. 2 yanvar 1938-ci il

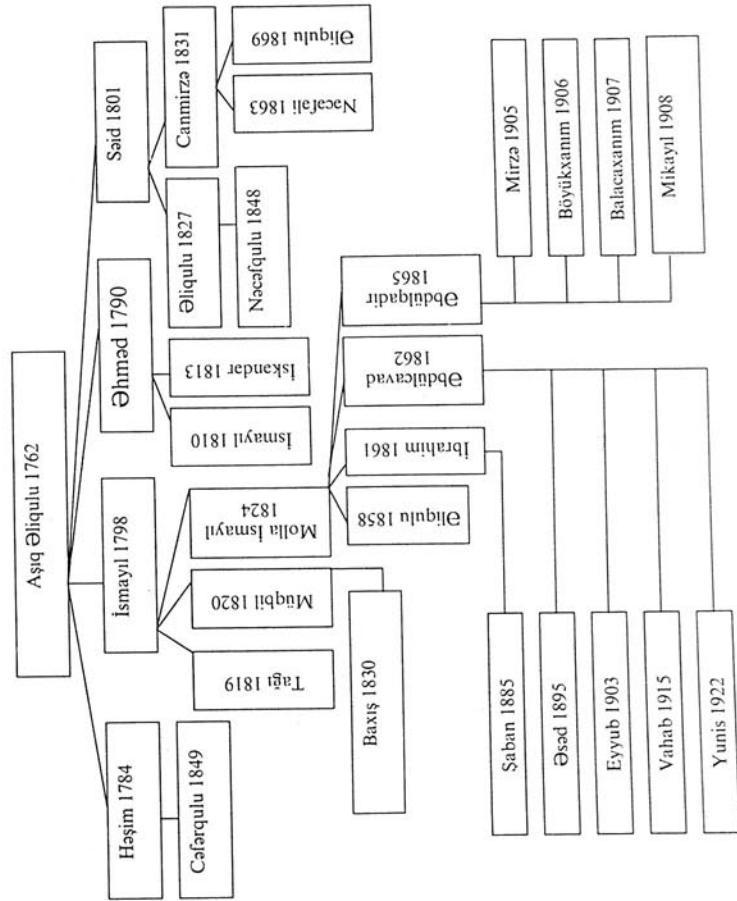
Qardaşının oduna yanan Böyükhanım. 1936-ci il

Qardaşının bəraətindən sonra çıxan kitabın siqnal nüsxəsilə şəkil çəkdirən Balacaxanım İsmayılova. 1957-ci il, may

Böyük xanım qardaşının 50 illik yubileyi günü. 5 iyun 1958-ci il.

Müşfiqin nəsil şəcərəsi.
Mənbə: "Komerialgnoe opisanie Kubinskoj provinüii" kitabı,
1831, 1849, 1874 və 1886-cı illər. Azərbaycan Respublikası
Milli Arxivlər İdarəsi, fond 24/1

Sevgi türküləri

میگن تورکوکلری

حصیقلار مفتونى بى بللىك كە
گۈزلىرىم باخانىڭ گۈلنە دەكتە
قەھىنى خەلەك كەنەنە مەرتى
خىالىكە ئاست گولونە دەكتە

ادىنچىم جىزىن قولۇم - خانادىم
ادىنچىم جىزىن قولۇم - خانادىم
ادىنچىم جىزىن قولۇم - خانادىم
ادىنچىم جىزىن قولۇم - خانادىم

اددا - بوردا كەنەنە كەنەنە حىاتىم
هەندا - بىخانىدى بىخانىدى بىخانىدى
مەنلىم - نەنە مەنلىم - نەنە
بىر دىلى حىاتىل الله دەكتە

Çiçeklər məftunu
bir bülbüləm ki,
Gözlərim bağçanın
gülünə düşmüş.
Qəhrini çəkdiyim
gülün surəti
Xəyalımın sakit
gölünə düşmüş.

Onunçün çırpinır
qolum, qanadım,
Onu yerdə deyil,
göydə aradım.
Gör nə bədbəxtəm ki,
axırda adım
Xırda uşaqların
dilinə düşmüş.

Orda, burda keçdi
gənclik həyatım,
Hər yandan bağlandı
rahi-nicatım.
Mənliyim, şərəfim,
müqəddəratım
Bir dəli ceyranın
əlinə düşmüş.

سەن ادەنلە عەقىل، مەحبىتىلە
دۇر ماڭى عەرەقىن بىتى، اد- ۵۰- ۲۳
دەگى ھەنەنە ئاشا آشاندا
دېگەلىي اد خەلەكە دايت، اد- ۵۰- ۲۳

چۈچىم دەيىنە تەلىم بى آدا
زەنلەم دىيادە، دالقاڭ دىيادە
اد قىزىز - كۈزىل دەشكەن دىيادە
ئەقلىي خەنارىم دەشكەن دىيادە

جانى جاناندا آپىز دەنارىك
اددرىك دەنارى دەنارى
ادىنچىم دەنارىك
بىتى مەحبىتىم، بىتى مەحبىتىم

Sən onun eşqiylə,
məhabbatıyla
Vurmadın ömrünü başa,
ürəyim.
Sevgi hədəfinə nişan
alanda
Dəydimi oxların daşa,
ürəyim?

Hicran dəryasında qəlbim
bir ada,
Fırtınam ziyada, dalğam
ziyada.
O qızlar gözəli düşəndə
yada
Az qalır xəyalım shaşa,
ürəyim

Sən canı canandan ayrı
tutmadın,
Odur ki, vəfasız deyildir
adın.
O səni unutdu, sən
unutmadın.
Yaşa məhabbatım, yaşa
ürəyim!

Müşfiqin əlyazması

Münəvvər Rzayeva "Əbədiyaşar Mikayıł Müşfiq"

Çapa imzalanmıştır: 14.11.2008

Formatı 60x84/16. ç.v. 15

Tirajı 500. Ofset çap üsulu.

“Qərənfil” MMC-də çap olunmuşdur.

Tel: 498-56-38

116
Q-89